

CEPAL
i
latynoamerykańska myśl regionalna

LA CEPAL Y EL PENSAMIENTO LATINOAMERICANO REGIONAL

KATARZYNA DEMBICZ

CEPAL I LATYNOAMERYKAŃSKA MYŚL REGIONALNA

KATARZYNA DEMBICZ

KIEROWNIK SERII

Adam Elbanowski

OKŁADKI

Jerzy Burski

REDAKCJA MERYTORYCZNA – Autor

REDAKCJA TECHNICZNA – Bereza

REDAKCJA TECHNICZNA I SKŁAD – Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego

© Autor

© Centrum Studiów Latinoamerykańskich
Uniwersytet Warszawski

ISBN: 83-89251-42-6

ADRES WYDAWCY

CESLA

Centrum Studiów Latinoamerykańskich / Centro de Estudios latinoamericanos

Uniwersytet Warszawski / Universidad de Varsovia

Smyczkowa 14

02-678 Warszawa

POLSKA / POLONIA

tel./fax: (48-22) 55 34209

E-mail: cesla@uw.edu.pl

Druk i oprawa

Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego,

zam. 881/2007

„Aby ocenić dorobek CEPAL, za punkt wyjścia należy przyjąć przekonanie, że w jej ramach dokonano wyjątkowego wysiłku zmierzającego do rozwoju myśli teoretycznej w dziedzinie polityki gospodarczej obejmującej ogromne obszary naszego globu zwane Trzecim Światem”

„Cualquier reflexión acerca del legado de la CEPAL, debe partir del reconocimiento de que en ella se efectuó el único esfuerzo de creación de un cuerpo de pensamiento teórico sobre política económica que ha surgido de esta vasta área del planeta a la que se dominó Tercer Mundo” (Furtado C., 1999)

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie do tematu badań	11
Ogólna koncepcja i cel pracy	13
Źródła i metody badań	16
PROBLEMATYKA REGIONU I ROZWOJU REGIONALNEGO W LITERATURZE NAUKOWEJ	23
Koncepcja regionu w naukach społecznych	26
Ewolucja poglądów na temat rozwoju regionalnego	31
PÓŁ WIEKU DZIAŁALNOŚCI CEPAL	45
Zarys współpracy regionalnej	45
Powstanie CEPAL	49
Kształtowanie się głównych idei i pierwsze lata pracy	52
Sześćdziesiąt kolejnych lat działalności	54
Podsumowanie	68
REGION I ROZWÓJ REGIONALNY W KONCEPCJACH CEPAL	73
Koncepcja centrum-peryferia i jej współczesny wymiar	73
Współczesne aspekty koncepcji centrum-peryferia	78
Centrum – peryferia Prebisha a Friedmanna	80
Integracja w koncepcjach CEPAL	81
Krytyka teorii biegunów wzrostu	84
Problem regionu u José Coraggia	86
Propozycja INDUPOL	87
Nowe koncepcje Sergio Boisiera	89
Regionalizm otwarty	97
Propozycja regionalizmu wirtualnego	103
Podsumowanie	104

WKŁAD CEPAL W PRAKTYCZNE WYKORZYSTANIE KONCEPCJI ROZWOJU REGIONALNEGO W AMERYCE ŁACIŃSKIEJ	107
Działania CEPAL na rzecz promocji integracji regionalnej	108
Idee CEPAL a prawodawstwo latynoamerykańskie	121
Szkolenie kadr jako próba praktycznego wykorzystania idei rozwoju regionalnego	123
Przykłady powstałych projektów rozwoju regionalnego i lokalnego	126
CEPAL współuczestnikiem realizacji projektów rozwoju regionalnego	134
Program rozwoju brazylijskiego Nordeste	134
Programy rozwoju zrównoważonego	139
Projekty z przełomu wieków	141
Podsumowanie	144
PODSUMOWANIE I WNIOSKI	145
ANEKS	151
BIBLIOGRAFIA	159

Od Autora

Niniejsza praca, którą jest mi niezmiernie przyjemnie oddać Państwu w ręce powstała na podstawie rozprawy doktorskiej zatytułowanej *Region i rozwój regionalny w koncepcjach społeczno-gospodarczych CEPAL (Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów ONZ)*¹. Wybór tematyki był wynikiem moich wieloletnich zainteresowań problematyką regionalną i Ameryką Łacińską, które wywodzą się z czasów studiów. W 1992 roku kilkumiesięczne stypendium w Meksyku i Hiszpanii zaowocowało przygotowaniem pracy magisterskiej na temat dynamiki regionalnej w Hiszpanii i Meksyku na przykładzie Wspólnoty Autonomicznej Castilla-La Mancha i stanu Meksyk. Po podjęciu pracy w Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego badania te kontynuowałam, a ich efektem była praca doktorska. Dzięki indywidualnemu projektowi badawczemu realizowanemu w ramach CESLA możliwy był dwukrotny wyjazd do Santiago de Chile (siedziby Komisji) i zapoznanie się nie tylko z działalnością tej międzynarodowej organizacji, ale przede wszystkim z jej dorobkiem intelektualnym.

Zaprezentowany na wstępie cytat z wypowiedzi Celso Furtado stanowi punkt wyjścia do zrozumienia przesłanek, jakimi kierowałam się przy wyborze tematu badawczego. Pomimo dosyć obszernej literatury omawiającej dorobek teoretyczny i empiryczny Komisji, nie znalazłam publikacji, która stanowiłaby studium problematyki regionalnej rozwijanej w ramach CEPAL. Z tego względu przedmiotem pracy jest ukazanie ewolucji sposobu postrzegania regionu i rozwoju regionalnego przez badaczy prowadzących działalność w ramach Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów ONZ, instytucji uważanej za szkołę latynoamerykańskiej myśli ekonomicznej. Kierowała mną również chęć przybliżenia szerokiej działalności tej międzynarodowej instytucji polskiemu czytelnikowi. Pomimo rosnącej krytyki wobec biurokratyzowanych i sztywnych struktur ONZ,

¹ Jej obrona odbyła się w lipcu 2005 rok na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego. Promotorem pracy była prof. dr hab. Mirosława Czerny, recenzowali pracę prof. dr hab. Iwona Sagan i prof. dr hab. Jerzy Makowski.

przedstawienie CEPAL może stanowić zarówno głos w tej dyskusji jak i, mam nadzieję, wartościowy wkład do polskiej debaty nad kwestiami regionalnymi, które zarówno w geografii jak i innych naukach przeżywają swój renesans.

Wyrazy podziękowania chciałabym złożyć kolegom i koleżankom z Centrum Studiów Latynoamerykańskich i jego Dyrekcji za wspieranie moich badań, profesor Mirosławie Czerny – promotor pracy i koleżance, recenzentom – profesorom Jerzemu Makowskiemu, Iwonie Sagan i Henrykowi Szlajferowi, a także kolegom z Chile – Dyrekcji i Funkcjonariuszom CEPAL oraz dr Milce Castro za pomoc udzieloną podczas moich badań w Chile.

Szczególne podziękowania kieruję do Mojej Rodziny, która nieprzerwanie mnie wspierała i jej dedykuję tę książkę.

Warszawa, wrzesień 2007

Wprowadzenie do tematu badań

Kierunki i dynamika zmian społecznych, gospodarczych i politycznych wraz z obejmującą coraz szersze sfery życia globalizacją sprawiają, że dyskusja na temat regionu, jego roli w procesach rozwoju i integracji regionalnej przybiera coraz to nowe formy. Rośnie zarówno rzesza zwolenników jak i przeciwników procesów integracji regionalnej na poziomie krajowym i międzynarodowym. Natomiast zmniejsza się liczba osób, którym to zjawisko jest obojętne. Świadczyć może o tym liczba publikacji, zarówno naukowych jak i publicystycznych oraz rosnąca liczba stron i portali internetowych poruszających tę tematykę.

Słuszne wydaje się stwierdzenie ujęte w raporcie grupy międzynarodowych ekspertów zajmujących się planowaniem i rozwojem regionalnym utworzonej przez ARL – *Akademie für Raumforschung und Landesplanung*¹ i DATAR – *Délégation à l'Aménagement du Territoire et à l'Action Régionale*², że „*sukces strategii prowadzącej do integracji (...) zależy od podejścia do rozwoju regionalnego, od uwzględnienia istniejącej różnorodności regionów i różnic między nimi*”³. Wspomniany dokument dotyczy procesów planowania przestrzennego i rozwoju regionalnego w Europie. Zwraca on szczególną uwagę na rolę regionu w rozwoju, na sposoby jego postrzegania (zarówno przez elity władzy jak i samych mieszkańców) oraz podkreśla wagę procesów rozwoju regionalnego w gospodarce.

Takie właśnie ujęcie problematyki regionalnej jest charakterystyczne dla literatury latynoamerykańskiej ostatniej dekady XX wieku⁴. Wcześniejszy okres z kolei tzn. koniec lat siedemdziesiątych i lata osiemdziesiąte, nie sprzyjały rozwojowi

¹ Akademia Rozwoju Regionalnego i Zagospodarowania Przestrzennego.

² Departament Przestrzennego Planowania i Działań Regionalnych.

³ Kukliński Antoni (red.), *Problematyka przestrzeni europejskiej*, EUROREG, Warszawa, 1997, s. 7.

⁴ Jako przykład warto wymienić publikacje: (1995) Albuquerque Francisco, *Competitividad internacional, estrategia empresarial y papel de las regiones*; (1995) *Desarrollo regional y globalización económica*, red. Flores González S.; czasopismo Universidad Autónoma de Tlaxcala „*Regiones y Desarrollo*”; (2001) *Integración regional de América Latina: procesos y actores*, red. Jaime Behar, Rita Giacalone, Noemi B. Mellado; (2003) *El espacio latinoamericano*, red. Fernando Manero, Luis J. Pastor.

prac na ten temat w Ameryce Łacińskiej. Kryzys gospodarczy, zmiany polityczne i społeczne w tej części świata sprawiły, że kwestie regionalne zeszły na dalszy plan zarówno w polityce, jak i w strategiach rozwoju gospodarczego. Ponowne zainteresowanie rozwojem regionalnym⁵ w latach dziewięćdziesiątych stwarza potrzebę zdefiniowania koncepcji regionu i rozwoju regionalnego. Z tego względu jednym z celów niniejszej pracy jest przedstawienie i podjęcie próby analizy ewolucji koncepcji regionu i rozwoju regionalnego. Zawężenie tematu badań wynikało z zainteresowań problematyką rozwoju regionalnego w Ameryce Łacińskiej. Jednocześnie zachętą do podjęcia badań nad tą tematyką w szerszym zakresie był niewątpliwie wzrost zainteresowania w Polsce, na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, problematyką regionalną, w tym zagadnieniami regionu i rozwoju regionalnego.

Wychodząc z założenia, że izolacjonizm naukowy nie sprzyja rozwojowi nowych paradygmatów, uważam, że nie można rozwijać planowania przestrzennego, w tym koncepcji regionu i rozwoju regionalnego, odpowiednich jedynie dla jednej części świata. Podkreślone zostało to przez Petera Treunera i Michela Fouchera w książce pod redakcją A. Kuklińskiego *Problematyka przestrzeni europejskiej: „... prowadząc świadomą politykę przestrzennego planowania nie można żyć w izolacji, należy przyglądać się przemianom zachodzącym na innych obszarach, czerpać z nich inspiracje i przykłady, ale również wspierać je i starać nawiązać współpracę. W interesie Europy leży, jak też na niej spoczywa odpowiedzialność za wspieranie rozwoju w innych krajach. Zainteresowanie innymi częściami świata nie może ograniczać się do najbliższych sąsiadów na wschodzie czy też południowym wschodzie, do Rosji, Turcji, krajów Maghrebu i Bliskiego Wschodu. Musi ono obejmować także inne części świata”*⁶. Kontynuując tę myśl, tym bardziej interesujące wydaje się przeprowadzenie analizy koncepcji rozwoju regionalnego, przyjmowanych przez Komisję Gospodarczą ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów Narodów Zjednoczonych – CEPAL. Wybór tej organizacji wynikał z faktu (z którym zgodzi się z pewnością większość prowadzących badania nad Ameryką Łacińską), iż chcąc gruntownie poznać historię gospodarczą tego obszaru, historię myśli społecznej i gospodarczej oraz stosunków politycznych należy sięgnąć do wiedzy, którą zgromadziła na ten temat CEPAL od początków swojego istnienia, czyli od roku 1948. Na poparcie tego twierdzenia można przytoczyć, oprócz cytowanych na wstępie słów Celso Furtado czy też publikacji Wiesława Dobrzyckiego⁷, fragment książki uznanego szwedzkiego socjologa Görana Therborna zatytułowanej *Drogi do nowoczesnej Europy*, w której

⁵ Należy w tym miejscu wzmiankować, o czym szerzej piszę w następnych rozdziałach, że po II wojnie światowej kwestie regionalne badane były, analizowane i omawiane zarówno w świecie nauki jak i polityki.

⁶ *ibidem*, s. 25

⁷ Między innymi, wydaną w 2000 roku książkę: *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*.

autor pisze: „Po drugiej wojnie światowej zainicjowana została ‚ekonomia rozwoju’ i socjologia ‚modernizacji’ oraz refleksja nad tym zjawiskiem w ramach nauk politycznych. Rozwój teorii modernizacji towarzyszył ekonomii rozwoju (...). Od tego momentu i od wczesnych prac Paula Resensteina-Rodana (...) skupienie uwagi na rozwoju stało się orientacją przede wszystkim pozaeuropejską. Komisja Gospodarcza ONZ ds. Ameryki Łacińskiej kierowana przez Raula Prebisha przejęła w tym względzie intelektualne przywództwo już pod koniec lat czterdziestych”.

Główny nurt tworzonych koncepcji w ramach prac prowadzonych przez Komisję obejmował myśl ekonomiczną, jednakże aspekty społeczne a także dążenie do wypracowania koncepcji regionu i rozwoju regionalnego wpłynęły na sposób rozumienia i planowania rozwoju integralnego, który stanowi jeden z głównych zakresów działań tej instytucji. Doświadczenia CEPAL w realizowaniu polityki regionalnej w krajach Ameryki Łacińskiej stanowiło inspirację dla podjęcia tematu *Regionu i rozwoju regionalnego w koncepcjach społeczno-gospodarczych CEPAL*. Kwestie te bowiem ponownie przyciągają uwagę badaczy, nie tylko latynoamerykańskich ale również reprezentantów innych części świata. Związane jest to z rosnącą globalizacją, której wyrazem jest między innymi coraz szersza współpraca i współzależność między regionami.

Ogólna koncepcja i cel pracy

Bodźcem do kontynuowania przeze mnie badań nad koncepcją regionu i tematyką rozwoju regionalnego stał się powrót do badań nad gospodarką regionalną w Europie i renesans studiów regionalnych w Polsce obserwowany od końca XX wieku⁸. Wzrost zainteresowania szerszych grup społecznych (administracji publicznej, samorządów lokalnych, organizacji pozarządowych) zagadnieniami regionu i rozwoju regionalnego stanowiło również zachętę do podjęcia w badaniach naukowych tej problematyki. Ważną przesłanką do zajęcia się tym tematem była także chęć przedstawienia dorobku latynoamerykańskiej szkoły regionalnej [*regional science*⁹], w tym poglądów CEPAL¹⁰, polskiemu środowisku naukowemu.

Koncepcje regionu, rozwoju regionalnego i planowania regionalnego stanowiły tematy szerokiej dyskusji w Ameryce Łacińskiej w drugiej połowie XX wieku

⁸ Wystarczy wymienić prace takich badaczy jak: B. Jałowieckiego, G. Gorzelaka, Z. Chojnickiego czy A. Kuklińskiego.

⁹ Termin autorstwa amerykańskiego ekonomisty W. Isarda (patrz rozdział drugi).

¹⁰ Pomimo dosyć szerokiej literatury z tego zakresu zgromadzonej w polskich bibliotekach naukowych, niewielką zaledwie część stanowią tłumaczenia autorów latynoamerykańskich. Z poczynionych obserwacji doszłam do wniosku, iż nadal niewielka jest znajomość wśród polskich geografów i planistów regionalnych wkładu latynoamerykańskiego świata nauki w rozwój koncepcji dotyczących zagadnień przestrzennego zagospodarowania i rozwoju regionalnego.

(szerzej mowa o tym w rozdziale trzecim i czwartym). Płaszczyzną do wymiany poglądów były licznie organizowane wówczas konferencje, które wyznaczały często dalsze kierunki zainteresowań badaczy latynoamerykańskich. Wśród najważniejszych konferencji, które dały impuls do dalszych analiz wymienić należy:

- Konferencję w Punta del Este (Urugwaj), zorganizowaną przez Międzyamerykańską Radę Gospodarczo-Społeczną OPA w 1961 roku. Poświęconą poszukiwaniu rozwiązań dla głównych problemów gospodarczych i społecznych Ameryki Łacińskiej, w tym sposobu niwelowania różnic społecznych i osiągnięciu wzrostu gospodarczego przez kraje regionu. Efektem spotkania było między innymi ustanowienie Sojuszu dla Postępu.
- Międzynarodowe seminarium na temat planowania regionalnego i miejskiego w Ameryce Łacińskiej¹¹. Odbyło się w Viña del Mar (Chile) w 1972 roku, współorganizowane przez Fundację F. Eberta i CEPAL. Dyskusja dotyczyła dwóch tematów, biegunów rozwoju i rozwoju na obszarach wiejskich i miejskich.
- Międzynarodowe seminarium latynoamerykańskie na temat kwestii regionalnej w Ameryce Łacińskiej¹², zorganizowane w mieście Meksyk w 1978 roku pod patronatem *El Colegio de México*. Celem tego spotkania było wzięcie udziału w światowej dyskusji nad kwestią regionalną kładąc nacisk na krytykę doświadczeń latynoamerykańskich i uwzględnienie w badaniach problematyki agrarnej¹³.
- Seminarium międzynarodowe dotyczące kwestii rewolucji technologicznej i restrukturyzacji w procesie produkcji jako wyzwań terytorialnych¹⁴, zorganizowane w 1989 roku w Santiago de Chile przez ILPES i IEU – *Instituto de Estudios Urbanos Pontificia Universidad Católica de Chile* [Instytut Studiów Miejskich Papieskiego Uniwersytetu Katolickiego Chile]. Spotkanie poświęcone zostało omówieniu wpływu, jaki wywiera rewolucja naukowo-techniczna na regiony i ich zachowania.

Po II wojnie światowej, a szczególnie w latach sześćdziesiątych, planowanie regionalne traktowane było jako konieczne narzędzie w realizowaniu koncepcji rozwoju gospodarczego regionów i niwelowania istniejących międzyregionalnych różnic społecznych. O wadze omawianych kwestii dla regionu Ameryki Łacińskiej, może świadczyć wydarzenie z 1948 roku. W trakcie jednej z debat podczas Sesji Rady ds. Gospodarczych i Społecznych ONZ dotyczącej powołania CEPAL, zwrócono uwagę na znaczenie rozwoju i planowania regionalnego. Delegat Brazylii, João Carlos Muniz, zgłosił (nowatorską na owe czasy) sugestię, później powszech-

¹¹ Nazwa oryginalna spotkania: *Seminario Internacional de Viña del Mar*.

¹² *Seminario Latinoamericano sobre la Cuestión Regional en América Latina*.

¹³ Podkreślili to sami organizatorzy spotkania, w wydanej w 1989 roku publikacji zatytułowanej *La cuestión regional en América Latina*, zawierającej materiały z tego seminarium.

¹⁴ *Seminario Internacional sobre Revolución Tecnológica y Reestructuración Productiva: Impactos y Desafíos Territoriales*.

nie akceptowaną, iż jednym z warunków wyjścia Ameryki Łacińskiej z zacofania i uzyskania pewnej równowagi, stabilności i komplementarności wśród gospodarek krajów tego obszaru jest **zainicjowanie planowania regionalnego** możliwego do realizacji w ramach Narodów Zjednoczonych.¹⁵

W kolejnych dziesięcioleciach instytucją, która wyraźnie przyczyniła się do promocji rozwoju regionalnego oraz zaangażowała się w sposób znaczący w pomoc logistyczną krajom latynoamerykańskim w trakcie wdrażania polityk regionalnych była CEPAL¹⁶. Odpowiedzi na przytoczone poniżej pytania, zawarte w kolejnych rozdziałach niniejszej pracy, pomogą w wykazaniu słuszności tego twierdzenia:

- *Jak zmieniała się koncepcja regionu i jego roli jako obiektu planistycznego w myśli CEPAL i czym się różniła od innych znanych koncepcji regionu?*
- *W jakim kierunku podążały idee rozwoju regionalnego powstałe w ramach CEPAL?*
- *Czy możliwe jest wskazanie konkretnej koncepcji regionu i rozwoju regionalnego odpowiadającej realiom latynoamerykańskim? A może*
- *heterogeniczność Ameryki Łacińskiej implikuje stosowanie różnych teorii lub ich modyfikowanie w zależności od konkretnych potrzeb? Oraz*
- *Jaki jest wkład CEPAL w rozwój społeczno-gospodarczy Ameryki Łacińskiej?*

Zaznaczyć należy również, iż ważną rolę w pracy spełnia wątek poznawczy oraz chęć przedstawienia sposobu, w jaki ewoluowały w CEPAL koncepcje regionu i rozwoju regionalnego w zależności od sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej w Ameryce Łacińskiej i na świecie. Część z tych ogólnych koncepcji została zmodyfikowana przez CEPAL na potrzeby wewnętrzne krajów Ameryki Łacińskiej. W tej sytuacji interesująca wydaje się również kwestia wprowadzania w życie owych koncepcji. Z tego względu praca uzupełniona została, obok koncepcji autorstwa badaczy CEPAL o te, które powstały poza Komisją, ale były dostosowywane do potrzeb Ameryki Łacińskiej. Jednocześnie wskazuje się na rolę formułowanych koncepcji w życiu społecznym i gospodarczym Ameryki Łacińskiej, pamiętając, że „jednym z najważniejszych zadań Komisji jest wspieranie inicjatyw narodowych zmierzających do wdrażania w krajach Ameryki Łacińskiej postępu technicznego i osiągnięcie wyższego niż dotychczas poziomu rozwoju”¹⁷.

W chwili obecnej trudno jest oddzielić kwestie dotyczące rozwoju regionalnego od koncepcji regionu. Obie też nie stanowią już jedynie domeny badań geograficznych. Obecnie wiele dyscyplin naukowych zajmuje się tą tematyką – ekonomia,

¹⁵ Santa Cruz Hernán, *La CEPAL, encarnación de una esperanza de América Latina*, seria: Cuadernos de la CEPAL no. 50, CEPAL, Santiago de Chile, 1985.

¹⁶ CEPAL, budując teorie dotyczące rozwoju gospodarczego, opierała je na założeniu, iż państwo – w warunkach peryferii, jaką jest Ameryka Łacińska – powinno mieć swój wkład w ich kształtowanie i kierowanie.

¹⁷ Biuletyn Sekretarza Generalnego ONZ nr ST/SGB/1997/5, www.cepal.org.

gospodarka przestrzenna, socjologia, historia i wszystkie one wniosły swe własne doświadczenia teoretyczne i empiryczne, nadając studiom nad problematyką regionalną nowy wymiar. Słuszne wydaje się więc przytoczenie w tym miejscu cytatu z eseju Yvesa Guermonda dotyczącego roli studiów wielodyscyplinarnych w badaniach regionalnych: „*Wielu nie-geografów nie poprzestaje na zjawiskach interakcji, które mogą się zrodzić z sąsiedowania w przestrzeni różnych elementów.(...) Ci badacze muszą więc uprzywilejowywać w analizie zjawisk krajowe i międzynarodowe czynniki przekształceń, natomiast geografowie odwrotnie – często uprzywilejowywali wewnętrzną dynamikę analizowanych przestrzeni. W rzeczywistości często występuje sprzężenie zwrotne między układem społecznym o granicach wyznaczonych geograficznie i całością społeczną i ekonomiczną, w której ten układ istnieje. To właśnie w pełni uzasadnia sens badań wielodyscyplinarnych*”¹⁸.

Dyscyplinami, które w CEPAL odegrały ważną rolę w tworzeniu koncepcji regionu i rozwoju regionalnego były ekonomia i socjologia. Próba analizy owych koncepcji przez geografa a także ich porównanie z ogólnie przyjętymi, przede wszystkim w geografii, definicjami regionu i rozwoju regionalnego, może przynieść cenne wnioski i stanowić wkład do międzydyscyplinarnej dyskusji na temat zasygnalizowanej problematyki. W Ameryce Łacińskiej, w połowie XX wieku, współpraca przedstawicieli różnorodnych dyscyplin naukowych wynikała z konieczności wypracowania właściwych dla tego regionu dróg rozwoju społecznego i gospodarczego. Analizując osiągnięcia latynoamerykańskie w tej dziedzinie można stwierdzić, iż stanowią one wkład w rozwój studiów międzydyscyplinarnych. O konieczności takich badań pisał w 1956 roku Antoni Kukliński: „*Historia nauki wykazuje bowiem, że motorem rozwoju myśli badawczej jest dążenie do tego, aby coraz lepiej ‘rerum cognoscere causas’ poznawać przyczyny rzeczy i to wszelkimi metodami badawczymi, którymi w danej epoce może dysponować pracownik naukowy*”¹⁹. Życzyłabym sobie, aby niniejsza praca była jedną z tych, które przyczynią się do kontynuacji dialogu międzydyscyplinarnego.

Źródła i metody badań

Badania nad regionem i rozwojem regionalnym przeprowadzone w Polsce i za granicą²⁰, przede wszystkim dwukrotna wizyta w siedzibie CEPAL w Santiago de

¹⁸ Guermond Yves, Różne pojęcia przestrzeni w nauce, [w:] *Współczesna Geografia Francuska*, PZLG z. 2-3, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 1988. s. 116.

¹⁹ Kukliński Antoni, O kierunkach rozwoju geografii przemysłu, [w:] *Przegląd Geograficzny*, T. XXVIII, z. 9, PWN, Warszawa, 1956. s. 535.

²⁰ Między innymi: w listopadzie 2001 roku – dwutygodniowy pobyt w Santiago de Chile, w tym zbieranie materiałów w bibliotece CEPAL i Uniwersytecie Chilijskim; w lipcu 2003 roku – dwutygodniowy pobyt w Brazylii i Chile, gdzie miałam możliwość: w Rio de Janeiro – zapoznania się

Chile, gdzie zapoznałam się z pracami realizowanymi przez tę organizację oraz jej zbiorami bibliotecznymi, a także studia nad ogólnościowymi tendencjami dotyczącymi rozwoju regionalnego umożliwiły mi szczegółową analizę wybranej tematyki badawczej.

Wymienione wcześniej przesłanki wraz z postawionymi wyżej pytaniami stały się podstawą do sformułowania hipotezy tego studium, która wyraża się następująco: **Komisja Gospodarcza ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów ONZ (CEPAL) wniosła istotny wkład w rozwój koncepcji dotyczących regionu i rozwoju regionalnego, a ich wykorzystanie w praktyce odegrało ważną rolę w rozwoju społecznym i gospodarczym Ameryki Łacińskiej.**

Przedstawiona hipoteza oparta została na założeniach wynikających z wiedzy i obserwacji autorki rozprawy. W trakcie analizy owe zdania bazowe poddane zostaną weryfikacji i porównane między sobą tak, aby móc stwierdzić związki logiczne zachodzące między nimi. Jeśli okaże się, że dane założenia są możliwe do przyjęcia to będzie to podstawa do uznania, iż postawiona hipoteza jest słuszna – przynajmniej czasowo.

Poniżej sformułowane zostały podstawowe założenia:

- Koncepcja „centrum-peryferia” Raula Prebischa w nowatorski sposób ujmowała związki międzyregionalne oraz miała decydujący wpływ na rozwój polityki gospodarczej w latach 50. XX wieku w krajach Ameryki Łacińskiej.
- Promowana przez CEPAL integracja regionalna przyspieszyła proces tworzenia regionalnych ugrupowań gospodarczych w Ameryce Łacińskiej.
- Koncepcja „regionu wirtualnego” Sergio Boisiera to nowoczesne spojrzenie na region, wychodzące naprzeciw wpływom, jakie przemiany technologiczne i gospodarcze odgrywają w procesie przeobrażeń społeczno-gospodarczych na świecie.
- Potraktowanie przez Sergio Boisiera regionu jako „quasi – państwa” i „quasi – przedsiębiorstwa”²¹ otworzyło nowe możliwości planistom regionalnym i dostarczyło nowych narzędzi do administrowania regionami.
- „Regionalizm otwarty” to stara koncepcja w studiach regionalnych, która stosowana jest w nowym, globalnym kontekście.
- Wiele z teoretycznych założeń CEPAL miało zastosowanie w praktyce i wpłynęło w sposób decydujący na rozwój poszczególnych regionów i społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej.

Pomocna przy omawianiu ewolucji poszczególnych koncepcji będzie metoda analizy porównawczej. Z pewnością ułatwi ona wskazanie podobieństw i różnic między wypracowanymi przez Komisję koncepcjami a pierwotnymi teoriami, które poddane zostały modyfikacjom.

ze zbiorami bibliotecznymi Wydziału Geografii Uniwersytetu Stanowego Rio de Janeiro (UERJ), a w Santiago de Chile – wymiany doświadczeń podczas 51 ICA [*International Congress of Americanists*] i ponownej wizyty w siedzibie CEPAL.

²¹ w wersji oryginalnej (hiszpańskojęzycznej) nazwa brzmi: *cuasi-estado* i *cuasi-empresa*.

Definiując tytuł rozprawy jako „**Region i rozwój regionalny w koncepcjach społeczno-gospodarczych CEPAL**” miałam na myśli te idee i koncepcje społeczno-gospodarcze, które tworzone były w ramach Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów przez osoby w owym czasie (lata 1948-2000) przez nią zatrudnione lub z nią współpracujące, a których prace opublikowane zostały przez tę instytucję. Będąc świadoma wieloznaczności określenia „koncepcje społeczno-gospodarcze CEPAL”, zdecydowałam się jednak na to sformułowanie ze względu na powszechność używania tego typu skrótów myślowych celem między innymi, wskazania dominującej ideologii bądź działań osób pracujących w instytucjach kulturalnych, politycznych i międzynarodowych (a taką jest działająca w ramach ONZ CEPAL).

Każda z prezentowanych w kolejnych rozdziałach koncepcji bądź teorii posiada swojego autora lub autorów, którym poświęca się też oddzielne akapity. Wspólnym elementem prezentowanych w niniejszej pracy koncepcji jest to, że wykształciły się one na gruncie latynoamerykańskim i w większości przypadków dzięki pracom prowadzonym przez CEPAL. To właśnie w ramach tej instytucji rodziły się nowe pomysły i powstawały programy rozwoju regionalnego. Pod jej szyldem rezultaty tych badań były publikowane (w tym prace teoretyczne i przykłady wdrożeń konkretnych projektów w życie)²². Stąd prace osób zatrudnionych i współpracujących z CEPAL można uznać za dorobek tej organizacji.

Chcąc osiągnąć jak największą przejrzystość omawianej problematyki, ważne jest wyjaśnienie znaczenia dwóch terminów, które obecne są w trakcie całego procesu analitycznego, tzn. kwestie sposobu definiowania „rozwoju” oraz terminu „organizacja międzynarodowa”. Definicji regionu i rozwoju regionalnego został poświęcony drugi rozdział publikacji, z tego powodu zostaną pominięte.

W definiowaniu i debacie nad pojęciem rozwoju ogromny wpływ miały dwie dziedziny nauki – ekonomia i socjologia. W socjologii najbardziej ogólne teorie rozwoju społecznego zostały sformułowane w zasadzie w XIX wieku, późniejsze stanowią ich modyfikacje i konkretyzacje, których dokonywano analizując koncepcje klasyków.²³ W ekonomii ewoluowały one od koncepcji wzrostu gospodarczego do wszechstronnego rozwoju społeczeństwa. Jednakże wyzwania XXI wieku, nierozwiązywalne przez dziesięciolecia problemy społeczne i gospodarcze zmusiły do ponownej debaty naukowej.

W literaturze naukowej, z pierwszej połowy XX wieku, kwestia rozwoju była poruszana w niewielkim stopniu. Dopiero dwa ważne wydarzenia spowodowały szerszą analizę tej problematyki były to skutki kryzysu finansowego z 1929 roku

²² W pracach hiszpańskojęzycznych (również naukowych) bardzo częste jest używanie zwrotów ‚idee CEPAL’ [*ideas de la CEPA*] bądź ‚cepalowskie koncepcje’ [*conceptos cepalinos*] celem określenia myśli i koncepcji powstałych w ramach tej instytucji.

²³ Jałowiecki Bohdan (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1989. s. 15.

i II wojny światowej. Na fakt ten zwraca uwagę między innymi Osvaldo Sunkel pisząc, że „*trudno było w tytułach książek wydanych przed 1950 rokiem znaleźć słowo rozwój. Uniwersytety w owym czasie nie miały w swojej ofercie dydaktycznej przedmiotów z tego zakresu, nie istniały również instytuty naukowe zajmujące się tą problematyką*”²⁴.

Druga połowa XX wieku to okres, w którym formułowane są kolejne koncepcje dotyczące problemu rozwoju (między innymi jego celów, sposobu jego osiągnięcia). Wśród ekonomistów zajmujących się kwestią rozwoju ważne, również z punktu widzenia niniejszej pracy, są przemyślenia Gunnara Myrdala – badacza, który wpłynął na zmianę myślenia o problemach rozwoju. Jego zdaniem „*rozwój to proces powodujący zmiany zwykłego systemu społecznego. Natomiast system społeczny to zespół powiązanych ze sobą w sposób przyczynowy następujących elementów: wydajności i dochodu, warunków produkcji, poziomu życia, postaw wobec sposobu życia i pracy, instytucji, polityki*”²⁵. Zdecydowałam się na podanie tego cytatu z dwóch powodów – ze względu na wpływ prac Gunnara Myrdala na rozwój koncepcji regionalnych na świecie, a także przemyślenia Celso Furtado, który opierał się na pracach Myrdala²⁶. Sposób pojmowania rozwoju przez tego brazylijskiego ekonomistę, przedstawiciela latynoamerykańskiej „szkoły” myśli ekonomicznej – związanego przez wiele lat z CEPAL – są ważne ze względu na odwoływanie się w dalszej części pracy do jego idei. Dlatego warto zaszyfalizować w tym miejscu, że Celso Furtado rozumiał rozwój jako efekt ludzkich działań: „*człowiek, pragnąc wykorzystać w pełni własny potencjał, przekształca świat i generuje rozwój*”²⁷. Jednocześnie nie sposób w tym miejscu nie przytoczyć definicji rozwoju innego Brazylijczyka, socjologa, Henrique F. Cardoso, współtwórcy teorii rozwoju zależnego. Według niego pojęcie to, pod koniec XX wieku, uległo rozszerzeniu i aktualnie, obok gospodarczych wskaźników, „*zawiera w sobie kwestie ochrony środowiska, sprawiedliwości społecznej, praw mniejszości i w tym samym czasie zakłada makroekonomiczną stabilizację i jasność co do obowiązujących zasad*”²⁸.

²⁴ Sunkel Osvaldo, *El desarrollo de la teoría del desarrollo*, [w:] *Capitalismo transnacional y desarrollo nacional*, FCE, México, 1981, s. 29. W wersji polskiej ukazał się fragment tej pracy, w tłumaczeniu A. Maksymiuk-Pazury, zatytułowany *Rozwój myślenia o rozwoju* w PZLG z. 4, 1981.

²⁵ Za: Jałowiecki Bohdan (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1989, s. 16-17.

²⁶ Powołuję się na wywiad przeprowadzony z Celso Furtado w 1995 roku, a opublikowany w książce *Ideas e historia en torno al pensamiento económico latinoamericano*, wydanej w 1998 roku pod redakcją C. Mallorquína. Furtado stwierdził: „*Bardzo cenię prace Myrdala. (...) Miał on ogromny wpływ na wielu z nas (intelektualistów latynoamerykańskich). Był to człowiek bardzo nowoczesny, w najlepszym znaczeniu tego słowa. Myślę, że po Keynesie, był najważniejszą postacią, która potrafiła połączyć tradycję myśli ekonomicznej z polityką*”. Tłum. własne z: Mallorquín C., 1998, ss. 90-91.

²⁷ Tłum. własne. z: Furtado Celso, *Breve introducción al desarrollo*, FCE, Mexico, 1980, s. 7.

²⁸ Za: Padée Jacek, *Inetelektualna droga Fernando Henrique Cardoso*, [w:] *Ameryka Łacińska* nr 1(39), CESLA, Warszawa, 2003, s. 56.

Należy podkreślić, że Cardoso, konstruując teorię rozwoju zależnego, był przeciwnikiem formułowania ogólnych praw. Uważał, że społeczeństwa należy analizować w ich konkretnej sytuacji (środowisku), dlatego określił również elementy, które powinny zostać uwzględnione przy analizie rozwoju społeczeństw zacofanych (mając na myśli latynoamerykańskie), a są to: uwarunkowania rynku światowego, struktura krajowego systemu gospodarczego i jego powiązania z rynkiem zewnętrznym, konfiguracja historyczno-strukturalna tych społeczeństw (łącznie z formami dystrybucji i utrzymywania władzy) oraz ruchy i procesy polityczne dążące do zmian, z ich odpowiednimi orientacjami i motywacjami.²⁹

Uzupełnieniem tej kwestii będzie określenie celów rozwoju, które zdefiniowała Międzynarodowa Strategia Rozwoju z 1970 roku: „*ostatecznym celem rozwoju musi być spowodowanie stałej poprawy bytu jednostki i zapewnienie korzyści dla wszystkich. (...) Niezbędne jest zapewnienie sprawiedliwego podziału dochodów i bogactw celem zwiększenia sprawiedliwości społecznej i wydajności produkcji, istotne podniesienie poziomu zatrudnienia, osiągnięcie większego stopnia zabezpieczenia dochodów, rozszerzenie i polepszenie warunków oświaty, zdrowia, żywienia, mieszkania, ubezpieczeń społecznych i ochrony środowiska. Jakościowe i strukturalne zmiany społeczeństwa muszą więc iść w parze z szybkim wzrostem gospodarczym, a istniejące różnice – regionalne, sektorowe i społeczne – winny być poważnie zmniejszone. Cele te są zarówno czynnikami determinującymi rozwój, jak i stanowią jego efekty końcowe. Należy je zatem widzieć jako integralne elementy tego samego dynamicznego procesu, wymagającego zintegrowanego podejścia*”.

Przełom wieków przynosi nową debatę na temat rozwoju. Przesłankami do jej podjęcia była zarówno krytyka powstałych w II połowie XX wieku definicji, nierozwiązane problemy społeczne i gospodarcze, jak i trudności z uwzględnieniem czynników niewymiernych, takich jak dobrobyt, zdrowie czy szczęście przy określaniu poziomu rozwoju. Ze strony polskich badaczy, do światowej debaty nad rozwojem włączył się Bolesław Domański. W artykule, który ukazał się w czasopiśmie *Studia Regionalne i Lokalne*³⁰ dowodzi, że aktualna krytyka powstałych do tej pory pojęć rozwoju zarzuca im ujednoczenie różnorodności regionów i procesów rozwojowych, traktowania tego procesu jako linearnego, zmierzającego do znanego z góry stanu końcowego. W swojej analizie uwzględnia relacje między rozwojem a skalą geograficzną zjawiska. Krytycznie odnosi się do realnego traktowania analitycznych podziałów rozróżniających regiony o niższym i wyższym poziomie rozwoju. Twierdząc, że konstatacja tego faktu niewiele wyjaśnia i w rzeczywistości mamy do czynienia z bogactwem różnych typów regionów i ścieżek rozwojowych.

²⁹ Cardoso Fernando Henrique, Faletto Enzo, Globalna analiza rozwoju [w:] *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa, 1987.

³⁰ „Krytyka pojęcia rozwoju a studia regionalne” [w:] SRiL 2(16)/2004, EUROREG.

Drugim terminem, do wyjaśnienia ważnym dla niniejszej pracy, jest **organizacja międzynarodowa**. Przytoczenie tej definicji z pewnością pomoże w zrozumieniu zasad działania Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów, będącej częścią organizacji międzynarodowej, jaką jest Organizacja Narodów Zjednoczonych.

W prawie międzynarodowym³¹, któremu podlega ONZ (a tym samym CEPAL), organizację międzynarodową można zdefiniować jako trwałe zrzeszenie państw, oparte na umowie międzynarodowej i utworzone dla określonych celów w dziedzinie stosunków międzynarodowych. Twórcami prawa międzynarodowego są państwa, a do jego źródeł można zaliczyć między innymi umowy międzynarodowe, gdyż są one wyrazem woli państw ustanowienia wzajemnych praw i obowiązków.³² Organizacja międzynarodowa powstaje w wyniku porozumienia państw, które jest umową międzynarodową i musi mieć co najmniej trójstronny charakter. Taka umowa zawiera przepisy, które dość szczegółowo i w sposób usystematyzowany regulują zagadnienia, takie jak: cele i zasady funkcjonowania organizacji, członkostwo, strukturę i kompetencje organów ją tworzących, procedury podejmowania uchwał (głosowania) czy trybu finansowania działalności, i przybiera formę statutu organizacji.

³¹ Wg Tadeusza Grzeszczyka „Prawo, które reguluje stosunki wzajemne państw tworzących społeczność międzynarodową, określa się wspólnie ... mianem prawa międzynarodowego. (...) Tylko prawo międzynarodowe publiczne jest rzeczywiście prawem międzynarodowym” (Grzeszczyk T., 1998: 17).

³² Grzeszczyk Tadeusz, *Organizacje międzynarodowe, poradnik metodyczny*, WSiP, Warszawa, 1998.

Problematyka regionu i rozwoju regionalnego w literaturze naukowej

Aktualne przemiany społeczne i gospodarcze zachodzące na świecie charakteryzują się skrajnymi zjawiskami¹. Z jednej strony mamy do czynienia z rosnącą globalizacją, nasilającą się współpracą społeczną, polityczną, gospodarczą i kulturalną między regionami a także tworzącą się coraz ściślejszą współzależnością między nimi. Jednocześnie następuje ich uniezależnianie się od decyzji centralnych państwa i tworzenie się silniejszych struktur regionalnych. W konsekwencji coraz większego znaczenia nabierają kwestie regionalne, w tym regionu i rozwoju regionalnego. Z drugiej strony można zaobserwować również, że działania społeczności lokalnych zmierzają do podkreślenia wagi własnego terytorium. Przejawem tego były i są nie tylko dążenia niepodległościowe mieszkańców takich regionów jak Czarnogóra² czy Kraj Basków, ale przede wszystkim działania mające na celu podkreślenie odrębności kulturowej: Walijszyków w Wielkiej Brytanii czy Indian Mapuche w Chile. Z tego też względu wydaje się, że region jest tym obszarem społecznego i gospodarczego odniesienia, do którego kierowana będzie większość inicjatyw gospodarczych.

Takie zjawiska mogą być przesłanką do zadania sobie pytania: *czy w przyszłości świat tworzyć będą regiony bez państw czy odwrotnie państwa bez regionów?* Najprawdopodobniej żadna z tych wizji nie stanie się jedyną, ale zapewne będzie można wyróżnić obszary, gdzie któryś z wariantów będzie przeważał. Jednocześnie zadane pytanie skłania do rewizji istniejących koncepcji i przedstawienia ich ewolucji.

Kwestia rozwoju regionalnego jest nieodłącznie związana ze sposobem postrzegania samego regionu. Spoglądając wstecz na mnogość koncepcji dotyczących rozwoju regionalnego nie można odseparować od nich tych dotyczących regionu. Obydwa zagadnienia posiadają tę samą wagę i zająbiają się. Z niektórych kon-

¹ Często określanymi jako sprzeczne wobec siebie.

² W wyniku przeprowadzonego 21.05.2006 referendum niepodległościowego zadeklarowano zerwanie dotychczas istniejącej federacji z Serbią. 3 czerwca 2006 parlament kraju proklamował niepodległość. 28 czerwca 2006 Czarnogóra została przyjęta do ONZ.

cepcji rozwoju regionalnego wynika nowatorskie spojrzenie na region i jego rolę w zjawiskach gospodarczych bądź społecznych i odwrotnie.

Traktując tę część rozdziału jako wprowadzenie do szczegółowego omówienia problematyki regionu i rozwoju regionalnego w literaturze naukowej, ważne jest odniesienie się do kwestii przestrzeni. Podyktowane jest to nie tylko faktem, że region stanowi jednostkę przestrzenną, a pojęcie przestrzeni wiąże oba zagadnienia – regionu i rozwoju regionalnego. Przede wszystkim skłania mnie ku temu chęć przypomnienia kwestii związanych z różnym postrzeganiem przestrzeni krajów rozwijających się, o której pisali geografowie, a która z pewnością wpłynie na bardziej zrozumiałe wyjaśnienie przyjmowanych przez CEPAL rozwiązań problemów społeczno-gospodarczych Ameryki Łacińskiej. Poglądy Milтона Santosa³, jednego z głównych przedstawicieli geografii latynoamerykańskiej i badacza przestrzeni społecznej oraz Marcina Rościszewskiego, który w połowie lat sześćdziesiątych podjął w geografii polskiej ten temat i jako jeden z nielicznych kontynuował nad nim prace⁴, pomogą pomóc zrozumieć tę kwestię.

O specyfice przestrzeni krajów rozwijających się pisał również B. Kayser w swoim artykule pt.: *Les divisions d'espace géographique dans les pays sous-développés* [Podział przestrzeni geograficznej w krajach słabo rozwiniętych] „(...) części przestrzeni, które w krajach słabo rozwiniętych są określone jako regiony, w niczym nie odpowiadają kryteriom definicji tego pojęcia w krajach uprzemysłowionych”⁵. Tym rozumowaniem podążył Milton Santos, który rozwinął przedstawioną powyżej tezę. Chcąc wyjaśnić genezę przestrzeni krajów rozwijających się, określił ją jako przestrzeń pochodną [*espace dérivé*] – ukształtowaną w rezultacie dominacji krajów rozwiniętych⁶. Według Santosa, taka przestrzeń posiada charakter peryferyjny i otwarty⁷. Uważał również, że części składowe obydwu przestrzeni, zarówno w krajach rozwiniętych jak i rozwijających się są te same, różnią się jednak między

³ Żył w latach 1926-2001. Czołowy geograf Brazylii, autor ponad 40 książek i 300 artykułów, zajmował się głównie geografiami społeczną krajów rozwijających się. Doktor Honoris Causa Uniwersytetu Barcelony, Toulouse-Le Mirail, Universidad Federal de Bahia, Universidad de Buenos Aires i Universidad Complutense de Madrid.

⁴ Jego publikacje na ten temat, m.in.: *Badania geograficzne a problematyka krajów gospodarczo słabo rozwiniętych* [w:] *Przegląd Geograficzny* t. XXXIX z. 1, 1967; *Przestrzeń krajów Trzeciego Świata – problemy metodologiczne*, [w:] *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, PAN, Warszawa, 1974; *W sprawie nowych kierunków badań krajów Trzeciego Świata*, PAN, Warszawa, 1979.

⁵ Santos Milton, *Czas a systemy przestrzenne w krajach Trzeciego Świata*, [w:] *Przestrzeń krajów trzeciego świata*. PZLG z. 1-2, Warszawa, 1974, s. 65.

⁶ Rozwijając poglądy Maximiliena Sorre'a (1880-1962) – francuskiego geografa, który definiując przestrzeń pochodną (*espace dérivé*) i przyjmując ją dla regionów w krajach słabo rozwiniętych, zwracał uwagę na istniejące związki (z ich historycznymi przesłankami) między krajami uprzemysłowionymi a rozwijającymi się. Określał ją jako tę, która organizuje się zależnie od interesów krajów uprzemysłowionych. Twierdził, iż system dominujący jego wymagania wpływają na tworzenie się nowych przestrzeni pochodnych (peryferii).

⁷ *ibidem*.

sobą liczbą i nasileniem występujących zjawisk. Dzięki porównaniu historii obydwu obszarów (gospodarczej i społecznej), Milton Santos doszedł do wniosku, że w krajach rozwiniętych występuje stopniowanie różnego typu powiązań przestrzennych, natomiast w krajach rozwijających się następuje selektywna historia przestrzenna. Dla wytłumaczenia tego twierdzenia posłużył się przykładem procesu modernizacji, który według niego, w przestrzeni latynoamerykańskiej nie zachodzi w sposób równomierny, ale punktowy (ograniczając się do wybranych obszarów). Oznacza to, że formy i efekty takiego procesu mają charakter selektywny. Posiada on ogromną energię w zakresie rozprzestrzeniania się, jednakże dotyczy izolowanych punktów (tzw. wysp), rozwijających się kosztem otaczającej ich przestrzeni. W efekcie proces taki najczęściej doprowadza do zwiększenia dysproporcji regionalnych, np. w użytkiwanych dochodach, gęstości zaludnienia, sieci miejskiej.

Wśród polskich geografów percepcją przestrzeni w geografii zajmował się między innymi Marcin Rościszewski. W artykule *Badania geograficzne a problematyka krajów gospodarczo słabo rozwiniętych* nie odniósł się bezpośrednio do specyfiki przestrzeni tych obszarów jedynie podkreślił wyjątkowość cech, które je charakteryzują. Twierdził, że specyfika krajów rozwijających się implikuje uwzględnienie w badaniach regionalnych szerokiej gamy zjawisk społeczno-gospodarczych, w tym zagadnień zacofania gospodarczego, dysproporcji w dochodach, uwarunkowań politycznych. Wzięcie pod uwagę tych wszystkich elementów miało pomóc, jego zdaniem, w rozwiązywaniu wielu problemów natury społecznej i gospodarczej krajów słabo rozwiniętych. Uważał również, że przy dyskusji nad możliwościami rozwoju gospodarczego tych obszarów geografia powinna korzystać z metod różnych dyscyplin, między innymi nauk ekonomicznych, „ponieważ ‘charakter pytań determinuje w decydującej mierze wybór stosowanych metod’, dlatego też geografia krajów Trzeciego Świata, jako nauka społeczna, może i powinna wykorzystywać te metody, które stosowane są przez nauki ekonomiczne, jak też socjologię, historię gospodarczą, demografię, nauki polityczne i inne”⁸.

Wspólnym elementem zarysowanych powyżej poglądów jest koncepcja przestrzeni, której zwolennikami byli obydwaj badacze, traktowanej jako wytwór społeczeństwa. W koncepcji przestrzeni społecznej zasadniczym składnikiem są ludzie tworzący zorganizowaną zbiorowość, a nie obszar tej działalności. Nacisk położony jest na działania ludzkie mające charakter celowy.⁹ W takim właśnie ujęciu analizowane będą w dalszej części rozdziału koncepcje regionu.

Zarysowane powyżej poglądy podkreślające odmienność przestrzeni krajów rozwijających się i potrzebę prowadzenia w tym względzie badań interdyscyplinar-

⁸ Rościszewski Marcin, *Badania geograficzne a problematyka krajów gospodarczo słabo rozwiniętych* [w:] *Przegląd Geograficzny* t. XXXIX z. 1, 1967, s. 224.

⁹ Lisowski Andrzej, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa, 2003, s. 49.

nych, oddają złożoność problemu regionu i rozwoju regionalnego. Przy wyborze koncepcji w analizie idei Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów, kierowałam się ich znaczeniem.

Koncepcja regionu w naukach społecznych

O regionie należy myśleć w kategoriach empirycznych i abstrakcyjnych, jako o tworze umysłu ludzkiego¹⁰. Człowiek dla lepszej organizacji własnego życia zaczął wydzielać regiony, badać je i klasyfikować. Prekursorami w tym względzie byli geografowie¹¹, niemniej jednak dziś błędem byłoby traktowanie regionu jako przedmiotu badań wyłącznie geografii, czy też jako zjawiska geograficznego. Tematyka pracy narzuca uwzględnienie wkładu wielodyscyplinarnego, sporo też będzie w niej odniesień o charakterze międzydyscyplinarnym.

Do połowy XVIII wieku powszechna była koncepcja regionu politycznego. To prace Aleksandra von Humboldta, w których rozpatrywał on zjawiska przyrodnicze z uwzględnieniem ich rozmieszczenia w przestrzeni, przyniosły zmiany w sposobie postrzegania i wydzielenia regionów. W tym okresie ogromny wpływ, jaki wywarły nauki przyrodnicze na geografę spowodował, że to czynnik środowiskowy stał się podstawowym wyróżnikiem regionu. Zmiany przyniosła II połowa XIX wieku. Kształtowanie się wewnątrz geografii podziału przedmiotu badań na geografę fizyczną i geografę człowieka spowodowało również zmiany w sposobie definiowania regionu.

Od końca XIX wieku poglądy na temat koncepcji regionu ewoluowały znacząco¹². Przez wiele lat geografowie zajmowali się delimitacją i studiowaniem regionów jako samoistnych bytów bez większego zainteresowania relacjami międzyregionalnymi, traktując je jako ustroje fizyczne, terytorialne, przestrzenne, a nie jako efekty procesów społecznych, gospodarczych czy politycznych¹³. Było to, wydaje się, następstwem między innymi poglądów Luciena Febvre'a (1878-1956) – historyka, który uważał, że „*geografia jest nauką o miejscach a nie o ludziach*” oraz Paula Vidala de la Blanche, którego prace wytyczyły kierunek geografii francuskiej

¹⁰ Odwołuję się do klasyfikacji przestrzeni społecznej Henri Lefebvre'a (1905-1991), który wyróżnił trzy jej warstwy: przestrzeń działań społecznych, przestrzeń przedstawianą i przestrzeń interpretowaną.

¹¹ Począwszy od: Karla Rittera (1779-1859) twórcy *Wielkiej Geografii Regionalnej* (Afryka – 2 tomy, Azja – 18 tomów) wydawanej od 1842 r, przez Vidala de la Blanche autora *Des divisions fondamentales du sol francais* (1901), A. Hettnera *Das system der wissenschaften* (1905) czy Blancharda Raoula *Les Alpes francaises* (1947).

¹² Na kształtowanie się poglądów w geografii, w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej, wpływ miały geografia francuska, anglosaska i niemiecka.

¹³ ibidem.

i światowej w pierwszych dekadach XX wieku¹⁴. Vidal de la Blanche nie traktował geografii jako nauki społecznej i podzielał poglądy Febvre'a. Wprawdzie w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku w geografii nie pomijano zupełnie orientacji społecznych, jednakże nie umiano ich badać w sposób bezpośredni.¹⁵

Już z początkiem XX wieku zaczęto dostrzegać konieczność zmian, których celem byłoby otwarcie na problematykę społeczną i ujmowanie jej w badaniach geograficznych. Zdaniem Andrzeja Lisowskiego to poglądy Friedricha Ratzela¹⁶ wpłynęły na wzrost zainteresowania geografów badaniem zjawisk i procesów zachodzących w regionach pod wpływem działalności człowieka. Za przykład mogą posłużyć również prace francuskich badaczy, między innymi: M. Sorre'a *Les fondaments de la géographie humaine* (1943), który jako jeden z pierwszych w geografii francuskiej docenił znaczenie społecznych aspektów geografii i Maurice'a Le Lannou *La géographie humaine* (1949).¹⁷

Zainteresowanie się innymi dziedzinami nauki, przede wszystkim ekonomii, przestrzenią (w tym również regionem) spowodowało „rewolucję” w geografii regionalnej. W latach czterdziestych i po II wojnie światowej część badaczy odeszła od tradycyjnych metod i percepcji regionu, zajmując się właśnie relacjami międzyregionalnymi oraz rolą jednostki i społeczeństwa w kształtowaniu przestrzeni¹⁸. W tym okresie zainteresowanie nowymi koncepcjami regionu i relacjami międzyregionalnymi było ogromne, a problematyka regionalna przestała być domeną geografów. Do głosu doszli również przedstawiciele innych dyscyplin nauki, między innymi ekonomii i socjologii. W owym czasie szeroko komentowane było utworzenie, w 1954 roku, przez Waltera Isarda – *Regional Science Association* – pierwszej międzydyscyplinarnej organizacji naukowej, zajmującej się zagadnieniami analizy regionalnej.¹⁹

We Francji A. Meynier²⁰, w swojej publikacji na temat historii francuskiej myśli geograficznej nie widział dalszych perspektyw dla geografii regionalnej, jeśli ta

¹⁴ Guermont Yves, Różne pojęcia przestrzeni w nauce, [w:] *Współczesna Geografia Francuska*, PZLG z. 2-3, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 1988, s. 112.

¹⁵ Claval Paul, Geografia społeczna we Francji, [w:] *PZLG z. 2-3 1988*, PAN, Warszawa, 1988, s. 211.

¹⁶ Żył w latach 1844-1904; niemiecki geograf i etnograf; twórca geopolityki, przedstawiciel determinizmu geograficznego.

¹⁷ ibidem.

¹⁸ Trwająca w owym czasie dyskusja, szczególnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, była wyrazem ścierania się poglądów tradycyjnego i nowoczesnego podejścia do badań w geografii, również badań regionalnych. Przedstawicielem ujęcia tradycyjno-empirycznego w geografii, którego metodą jest obserwacja faktów i ich klasyfikacja oraz typologia jest R. Harsthorne, który w swojej pracy *Perspective of the nature of geography* z 1959 roku pisze co następuje: „Możemy więc uniknąć licznych źródeł nieporozumienia jeśli stwierdzimy po prostu, że geografia zajmuje się dostarczaniem dokładnego, uporządkowanego i racjonalnego opisu oraz interpretacji zmiennego charakteru powierzchni Ziemi” (Harsthorne R., 1962: 17).

¹⁹ Porównaj artykuł Andrzeja Wróbla *Regional Science Association*.

²⁰ Przedstawiciel zapoczątkowanej w połowie lat pięćdziesiątych tzw. geografii stosowanej.

nie zmieni podejścia do przedmiotu i sposobu badań oraz nie podejmie próby redefinicji podstawowej jednostki w geografii, jaką jest region.²¹

Również w ramach zainicjowanej na początku lat pięćdziesiątych XX wieku i trwającej przez dwie dekady dyskusji wśród polskich geografów na temat przyszłości i kierunku rozwoju geografii, a w szczególności geografii ekonomicznej, wiele miejsca poświęcono kwestiom regionalnym.²² Podkreślano potrzebę modernizacji geografii oraz konieczność wykorzystywania w badaniach doświadczeń innych nauk. Między innymi Antoni Kukliński wskazywał, że w planowaniu regionalnym zjawiska należy ujmować kompleksowo, zwracając szczególną uwagę na powiązanie problematyki geograficzno-fizycznej z geograficzno-ekonomiczną.²³ Zwracał uwagę, że nie tylko przed geografiami, ale również przed innymi naukami pojawia się potrzeba wykorzystywania dorobku pozostałych nauk, stosowania i adaptowania ich metod. W tym samym czasie Stanisław Leszczycki wskazywał na konieczność integracji badań geograficznych i postulował konieczność zaznajomienia się z nowymi teoriami dotyczącymi przestrzeni.²⁴

Ważnym w tej dyskusji, a dotyczącym regionu, był głos Kazimierza Dziewońskiego, który opierając się na analizach przeprowadzonych pod koniec lat sześćdziesiątych przez Międzynarodową Unię Geograficzną, usystematyzował pojęcie regionu, rozróżniając trzy jego znaczenia:

- region jako narzędzie badania (w tym przypadku dany obszar służy za narzędzie do określonych badań, tzn. do celów poznawczych);
- region jako narzędzie działania (służy dla celów organizacji określonego działania społecznego w przestrzeni);
- region jako przedmiot poznania (oznacza to, że sam podział przestrzeni jest przedmiotem badania, dążymy do delimitacji regionów – części przestrzeni).²⁵

Każde z tak zdefiniowanych podejść, o czym pisał Dziewoński, pomimo swojej odrębności, uzupełnia się. „Podział przestrzeni dla celów badawczych znajduje

²¹ A. Meynier, *Histoire de la pensée géographique en France*, PUF, 1969.

²² Widoczne jest to, między innymi, w następujących pracach: Dziewoński K., „Studia geograficzne do planu regionalnego” [w:] *Przegląd Geograficzny* tom XXV, PWN, Warszawa, 1953; Kukliński A., „O kierunkach rozwoju geografii przemysłu” [w:] *Przegląd Geograficzny* T. XXVIII, z. 9, PWN, Warszawa, 1956; Wróbel A., „Regional Science Association” [w:] *Przegląd Geograficzny* t. XXXIV, z. 2, PWN, Warszawa, 1962; Leszczycki S., „Aktualne problemy geografii ekonomicznej” [w:] *PG* t. XXXVIII, z. 4, PWN, Warszawa, 1966.

²³ Kukliński Antoni, „Z doświadczeń ze studiów nad możliwością aktywizacji miasteczek przewidzianych na ośrodki powiatowe w woj. poznańskim”, [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. XXV, z. 4, PWN, Warszawa, 1953, s. 64.

²⁴ Zwolennikiem kierunku integralnego w geografii był również W. Anuczyn, który przeciwstawił ją wcześniejszej, promowanej głównie w ZSRR koncepcji geografii „podzielnej”, czyli izolacji geografii fizycznej od geografii ekonomicznej, reprezentowanej przez W. Dena, postulującego nawet wyłączenie geografii ekonomicznej z kręgu nauk geograficznych (Chojnicki Z., 1999).

²⁵ Dziewoński Kazimierz, Teoria regionu ekonomicznego, [w:] *Przegląd Geograficzny* Tom XXXIX z. 1., PWN, Warszawa, 1967, ss. 34-35.

w końcu zawsze odbicie w rezultacie badań. Stanowi on podstawę do analizy przestrzennej(...). Z drugiej strony racjonalnie ustalony podział na regiony – narzędzia działania musi uwzględniać i musi być dostosowany do rzeczywistego podziału przestrzeni, tj. do podziału na regiony – narzędzia badania”²⁶.

Pod koniec lat siedemdziesiątych Ryszard Domański w pracy *Alternatywny model geografii ekonomicznej*, czerpiąc doświadczenia z prac poprzedników, między innymi Kazimierza Dziewońskiego, starał się sformułować nowy model geografii ekonomicznej i tym samym wskazać kierunki dalszego jej rozwoju. Proponowany model oparł na założeniach różniących się diametralnie od tych w geografii tradycyjnej, m.in. były to stwierdzenia, iż geografia ekonomiczna powinna służyć kierowaniu i przekształcaniu rzeczywistości społeczno-gospodarczej w przestrzeni geograficznej, a także powinna być formą wyrażania teorii. Wymieniony wyżej artykuł można traktować jako głos w toczącej się od kilkunastu lat dyskusji. Autor podkreślił w nim rolę geografów w planowaniu regionalnym, nawiązując również do wydanej wcześniej pracy, w której przedstawił własną koncepcję otwartego regionu ekonomicznego. Jak sam Domański przyznaje, swoje przemyślenia oparł na lansowanych wcześniej teoriach i koncepcjach innych badaczy zagadnień regionalnych, w tym: W. Isarda, K. Dziewońskiego czy K. Porwita. Według niego otwarty region ekonomiczny (w skrócie region otwarty) to: „obszar – część większej całości – z ukształtowanym lub kształtującym się układem ekonomicznym, którego elementy powiązane są ze sobą i ze środowiskiem przyrodniczym relacjami współwystępowania i współzależności o dużym nasileniu. Jej desygnatami są: miasta, zespoły osadnicze, aglomeracje miejsko-przemysłowe, rejony nowo uprzemysławiane, województwa, (...) oraz większe jednostki regionalne”²⁷. Podkreśla, że przy analizie takiego systemu należy położyć akcent na wzmocnienie współzależności zewnętrznych przy jednoczesnym uwzględnieniu wagi relacji zachodzących wewnątrz regionu, zarówno tych ekonomicznych jak i ekologicznych.

Koniec lat osiemdziesiątych i lata dziewięćdziesiąte charakteryzowały się wzmożonym zainteresowaniem świata nauki i polityki sprawami regionu i regionalizacji. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że pomimo istnienia tak wielu teorii i koncepcji dotyczących problematyki regionalnej, a także ścierania się poglądów tradycyjnych z nowoczesnymi, brak było koncepcji regionu odpowiadającej realiom przełomu wieków. Okresu charakteryzującego się z jednej strony tak złożonym procesem, jakim jest globalizacja życia gospodarczego i społecznego, wspomaganego przez innowacje technologiczne, nowe uwarunkowania polityczne, prowadzące do intensyfikacji powiązań ponadnarodowych, z drugiej intensyfikacją działań społeczności lokalnych. Dlatego można stwierdzić, że wymienione

²⁶ ibidem s.34.

²⁷ Domański Ryszard, *Kształtowanie otwartych regionów ekonomicznych*, PWE, Warszawa, 1972, s. 7.

procesy są wytlumaczeniem trwającego od lat osiemdziesiątych (w zasadzie nie-przerwanie) zainteresowania nauki zagadnieniami regionu i regionalizacji. Ma to swoje odzwierciedlenie w najnowszych badaniach regionalnych w geografii, które określane są terminem 'nowej geografii regionalnej'. Przywiązuje się w nich szczególną wagę interpretacji społeczno-kulturowej, podkreślając potrzebę badań wychodzących poza jedną opcję metodologiczną z uwzględnieniem relacji między procesami globalnymi i lokalnymi.

Odzwierciedleniem zachodzących przemian w badaniach regionalnych i dopełnieniem powyższej analizy będzie przedstawienie kilku definicji regionu.

Francuski geograf Roger Brunet proponuje traktować region jako konkretną przestrzeń – twór dynamiczny, „określoną przez cechy wspólne, pozostające we wzajemnych związkach, takich, że zmienność tych związków wewnątrz rozpatrywanej przestrzeni jest mniejsza niż ich zmienność na zewnątrz. Innymi słowy jest to przestrzeń różna od tej, która ją otacza, ale różna dzięki cechom zbioru”²⁸. Pomimo uwzględnienia elementu dynamiki jest to przykład definicji ujmującej w sposób tradycyjny kwestię regionu. W świetle doświadczeń nauk społecznych należy uzupełnić ją o sposób traktowania przestrzeni. Opierając się na poglądach, między innymi, Manuela Castellsa i Bohdana Jałowickiego, można uznać region jako-przestrzenny wyraz działalności człowieka. Według Castellsa „nie istnieje, nawet *implicite*, teoria przestrzeni nie będąca integralną częścią ogólnej teorii społecznej”²⁹. Z kolei Bohdan Jałowicki, w swojej pracy *Społeczne wytwarzanie przestrzeni* proponuje traktowanie regionu właśnie jako wynik społecznego wytwarzania przestrzeni, poddający się efektywnemu badaniu i interpretacji jedynie za pośrednictwem podejść interdyscyplinarnych z uwzględnieniem procesów i interpretacji historycznych, socjologicznych, ekonomicznych i geograficznych.

Z punktu widzenia niniejszej pracy można stwierdzić, że podejście Jałowickiego do sposobu rozumienia regionu jest najwłaściwsze. Nie tylko wykorzystuje wcześniejsze przemyślenia nakazujące uwzględnienie w studiach regionalnych elementu ludzkiego, jako nieodzownego czynnika kształtującego przestrzeń, ale również zawiera w sobie podejście interdyscyplinarne.

W tej trwającej nadal dyskusji nad redefinicją regionu, interesujący wydaje się być opublikowany w chilijskim czasopiśmie EURE artykuł Daniela Hiernaux pt.: *La región insoslayable* [Region oczywisty]. Odchodząc od tradycyjnego rozumowania w geografii oraz chcąc podsumować dotychczasowy sposób percepcji tego, czym jest region i pomieścić w jednej definicji różnorodne podejścia do tego zagadnienia, Hiernaux uważa, że „region należy traktować jako spójny, logiczny wyraz różnorodnych opinii oraz wyobrażeń przestrzenno-czasowych”.

²⁸ Brunet Roger, „O teorię w geografii regionalnej”, [w:] PZLG z.2-3 / 1988, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 1988., s. 18.

²⁹ Castells Manuel, *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa, 1982.

W ramach definicji regionu mieści się kwestia skali i ciągłości tego zjawiska, dlatego biorąc pod uwagę przedstawiane w dalszej części pracy koncepcje CEPAL³⁰, ważne jest przytoczenie poglądu Holtza, iż *„błędem jest traktować region jako coś w skali pośredniej między skalą państwa a skalą lokalną (...). Każdy z czterech typów 'aktorów' (gospodarstwo domowe, przedsiębiorstwo, gmina, państwo) tworzy swoją przestrzeń, której nadaje odpowiednią strukturę i granice i nie ma żadnego powodu, aby nazywać regionem wyraźnie arbitralny wybór pewnych podziałów”*³¹.

Kwestia ciągłości przestrzeni jest również istotna dla obecnej analizy. Definiując region, określa się go jako przestrzeń, w geografii jako przestrzeń geograficzną. Przychyłam się do opinii między innymi Rogera Bruneta, iż przestrzeń geograficzna jest nieciągła³². Wychodzi on z założenia, że stwierdzenie *„przestrzeń geograficzna jest ciągła”* odnosi się jedynie do pola badań geografa, którym jest Ziemia, natomiast wskazuje na jej nieciągłość wynikającą między innymi z istnienia: granic i zbiorów przestrzeni rozdzielonych. Uważa wręcz, że *„region jest kwintesencją nieciągłości w geografii”*. Fakt ten potwierdzają *„badania zasięgu wpływu miast, zachowania się regionów, ich przekształceń i zlokalizowanego wpływu pewnych innowacji”*³³. Na poparcie swojej tezy Brunet posłużył się przykładami regionów przygranicznych, przedsiębiorstw o rozproszonych zakładach, czy też zespołów miejskich nieciągłych, ale spójnych – ze względu na pełnione funkcje.

Poruszone powyżej kwestie skali i ciągłości zjawiska rozwinięte zostały w dalszej części pracy, przy omawianiu koncepcji CEPAL. Do dnia dzisiejszego te elementy jak i sama definicja regionu stanowią temat dyskusji i ścierania się podejścia tradycyjnego i nowoczesnego w geografii. Brak jednej definicji regionu akceptowanej jednomyślnie przez geografów może prowadzić do konkluzji, że przedmiot badań, jakim jest region to twór dynamiczny, podlegający ciągłym zmianom.

Ewolucja poglądów na temat rozwoju regionalnego

Koniec XX wieku przynosi również renesans koncepcji rozwoju regionalnego. Wskutek przemian, szczególnie gospodarczych, polegających na transformacji systemów zamkniętych i przejścia w otwarte, a także w wyniku rewolucji naukowej

³⁰ Szczególnie przy omawianiu koncepcji Raula Prebischa i początkowej analizie problematyki regionalnej w CEPAL, w skali całej Ameryki Łacińskiej, wyróżniając przy tym podregiony: Amerykę Środkową, Karaiby i Amerykę Południową oraz prac prowadzonych w ramach ILPES – Latinoamerykańskiego Instytutu Planowania i Studiów Społecznych.

³¹ Cytat za Guermond Yves, *Różne pojęcia przestrzeni w nauce*, 1988, s. 113.

³² Brunet Roger, O teorię w geografii regionalnej, [w:] *PZLG z.2-3 / 1988*, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 1988.

³³ ibidem s. 16.

i technologicznej³⁴, część wiedzy na temat rozwoju regionalnego zgromadzona we wcześniejszym okresie zdezaktualizowała się³⁵. To tłumaczy wysiłki zmierzające do opracowania nowych koncepcji rozwoju regionalnego. Kwestia ta jest bardzo ważna dla wielu państw, w tym krajów Ameryki Łacińskiej, gdzie następuje demokratyzacja życia publicznego i decentralizacja silnie scentralizowanych struktur administracji państwowej³⁶.

Trudno będzie prześledzić powstawanie i ewolucję wszystkich koncepcji dotyczących rozwoju regionalnego. Ich wyboru dokonałam kierując się potrzebami merytorycznymi niniejszej pracy a także założeniem, że w miarę upływu czasu zmieniało się podejście ich autorów do tematu. Z pewnością należy stwierdzić, że uległ ewolucji sposób postrzegania rozwoju regionalnego. Przeniesiony został nacisk z problemów wzrostu gospodarczego na procesy rozwoju społecznego i gospodarczego. Jednocześnie poszerzono percepcję o elementy polityczne i kulturowe. Nie oznacza to, że dopiero z końcem lat pięćdziesiątych zwrócono uwagę na aspekt społeczny rozwoju regionalnego. Ekonomisci XIX i początków XX wieku poświęcali wiele uwagi szeroko rozumianym procesom rozwoju społecznego. Przykładem mogą być prace twórcy szkoły neoklasycznej A. Marshalla.³⁷ W swojej koncepcji dystryktów przemysłowych dużą rolę w ich kształtowaniu (obok czynników ekonomicznych) przypisywał wartościom społecznym oraz stabilnej wspólnotie lokalnej.³⁸ W dużej mierze, w następnych latach, przyczyną zmian w sposobie myślenia o rozwoju regionalnym były wydarzenia gospodarcze i polityczne, które dotknęły prawie cały świat, to jest I wojna światowa i Wielki Kryzys Gospodarczy. Mniej więcej od lat trzydziestych do lat sześćdziesiątych XX wieku dominowały dwa nurty myślenia, nawiązujące do idei Marshalla, zwane koncepcjami neomarginalnymi³⁹ oraz nurt keynesowski i postkeynesowski⁴⁰. Lata czterdzieste zaczęły przynosić zmiany. Ze względu na nowatorstwo w sposobie

³⁴ która wpłynęła, między innymi, na odmienne niż poprzednio znaczenie odległości, przykładem są: komunikacja satelitarna, sieci komputerowe, etc.

³⁵ Jak wykazuje to również B. Jałowiecki w swojej książce *Rozwój lokalny*, jedną z przyczyn zainteresowania się problematyką regionalną w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych jest „wszechobecny kryzys” (Jałowiecki B., 1989: 10).

³⁶ Także w Europie Środkowo-Wschodniej, w której nastąpiło przejście od gospodarek centralnie sterowanych do rynkowych, a co się z tym wiąże, restrukturyzacja administracji oraz dążenie wielu społeczności do tworzenia struktur i więzi lokalnych, miało miejsce ponowne zainteresowanie się rozwojem regionalnym. Wydaje się, że właśnie w przypadku Europy Środkowo-Wschodniej kwestii tej nie należy bagatelizować, analizując i korzystając z doświadczeń nie tylko zachodnioeuropejskich, ale również latynoamerykańskich.

³⁷ Kowalski Jan, *Teoria rozwoju regionalnego w świetle koncepcji szwedzkich*, KPZK, PAN zeszyt 114, Warszawa, 1981.

³⁸ Grosse Tomasz, Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego, [w:] *Studia Regionalne i Lokalne* nr 1(8)/2002.

³⁹ rozpatrujące wzrost i rozwój od strony podaży i produkcyjności.

⁴⁰ ujmujący zagadnienie wzrostu i rozwoju od strony popytu.

postrzegania rozwoju regionalnego, w tym ponowne zwrócenie uwagi na aspekty społeczne i polityczne procesu oraz sposoby niwelowania różnic, na szczególną uwagę zasługują koncepcje Myrdala (lata pięćdziesiąte), Boudevilla (dekada lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych) czy Coraggia (lata siedemdziesiąte).

Prekursorem i twórcą podstaw dla szerokiej dyskusji i tworzenia nowych koncepcji dotyczących rozwoju regionalnego był François Perroux⁴¹. Z jego nazwiskiem związana jest teoria biegunów wzrostu, w rozwój której wkład wniosła również (w następnych latach) duża grupa autorów z innych państw⁴². Termin „biegun wzrostu” został wprowadzony do literatury ekonomicznej w 1950 roku, kiedy opublikowany został artykuł Perroux w *The Quarterly Journal of Economics* zatytułowany „Economic Space: Theory and Applications”. Konstruując własną teorię, François Perroux oparł się na koncepcjach między innymi G. Cassela i J. Schumpetera. Wychodząc z założenia, że wcześniejsze teorie nie odzwierciedlały zachodzących w owym czasie procesów wzrostu gospodarczego, gdyż wynikało z nich między innymi, że „gospodarka w jednym okresie stanowi dokładną replikę gospodarki w okresie poprzednim; jedynie ilości, przemnażane przez pewien współczynnik, ulegają zwielokrotnieniu”⁴³. Uważał, iż w gospodarce następują zmiany strukturalne, polegające między innymi na pojawianiu się i zaniku przemysłu, „dyfuzji wzrostu wybranego przemysłu” oraz jego wpływu na powstanie nowych, nowocześniejszych gałęzi. Punktem wyjściowym, który skłonił go do sformułowania swojej teorii była obserwacja, „że wzrost nie pojawia się wszędzie jednocześnie; uwidacznia się ze zmienną intensywnością w punktach lub biegunach wzrostu; rozprzestrzenia się różnymi kanałami wywierając zmienne dla całości gospodarki efekty końcowe”⁴⁴.

Perroux odniósł się również do gospodarki narodowej, twierdząc, że w przypadku stadium wzrostu, nie można traktować jej jako politycznie zorganizowanego terytorium. Jest ona „kombinacją zbiorów względnie aktywnych (przemysły motoryczne, bieguny przemysłowe oraz geograficzne zaglomerowane działalności) i zbiorów względnie pasywnych (przemysły pobudzane, regiony uzależnione od geograficznie zaglomerowanych biegunów)”⁴⁵. Właśnie te pierwsze zbiory – aktywne, pobudzają wzrost w drugich – pasywnych.

W swojej teorii Perroux ustosunkował się również do kwestii przestrzeni geograficznej. Sprzeciwiał się on dotychczasowemu podejściu swoich poprzedników⁴⁶,

⁴¹ Pierwsze prace jego autorstwa na wspomniany temat to: *Esquisse d'une théorie de l'économie dominante*, 1948; *Economic Space: theory and applications*, 1950; *Les macrodécisions*, 1949; *Note sur la notion de 'pole de croissance'*, 1955.

⁴² Wśród nich: Boudevilla J.R., *Rozwój gospodarczy krajów niedostatecznie rozwiniętych i słabo zaludnionych*, 1958; Friedmann J., *A General Theory of Polarized Development*, 1967.

⁴³ Perroux François, „Uwagi o pojęciu, biegun wzrostu” [w:] *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej PZLG*, zeszyt 3-4, PAN, Warszawa, 1978, s. 26

⁴⁴ ibidem. s. 27.

⁴⁵ ibidem. s. 38.

którzy zajmowali się przede wszystkim wyjaśnieniem, w jaki sposób różne rodzaje działalności gospodarczej organizują się w przestrzeni geograficznej. Uważał on, że geografia nie może limitować sił ekonomicznych. Ze względu na statyczność, sztywność i trójwymiarowość przestrzeni, którą nazwał „banalną”, odrzucał ją w swoich przemyśleniach. Uzasadniał to między innymi tym, że tak ujmowane zagadnienie mogło prowadzić do błędnych ocen i niewłaściwych polityk narodowych. Wysunął natomiast propozycję podejścia czy też traktowania przestrzeni abstrakcyjnej w trojaki sposób, jako:

- obszar planowania właściwy jednostkom decyzyjnym,
- pole sił,
- układ jednorodny.

Podsumowując można stwierdzić, iż teoria biegunów wzrostu zajmowała się głównie zależnościami międzygałęziowymi w przemyśle, w których koncentracja działalności gospodarczej stymulowała dalsze przesunięcia w kierunku ośrodka centralnego, czyli bieguna. W kolejnych latach uległa ona przekształcaniu i unowocześnianiu. Po pierwsze, z powodu prób przekładania jej na praktykę (dzięki próbom lokalizacji w przestrzeni geograficznej), przeszła ona ewolucję – od teorii uwzględniającej wyłącznie przestrzeń ekonomiczną do nakładającej przestrzeń ekonomiczną na przestrzeń geograficzną⁴⁷. Po drugie, poszerzony został zakres analiz o zagadnienia lokalizacji i zawartości układu biegunów oraz ich wzajemnych związków, a nie – jak było wcześniej – pojedynczego bieguna⁴⁸. Po trzecie, dzięki coraz częstszemu uwzględnianiu w koncepcjach regionalnych aspektów społecznych, politycznych i kulturowych. Takie względy spowodowały, że modyfikacji uległo również nazewnictwo, a do użytku wszedł termin „biegun rozwoju”⁴⁹. *„Jest to zatem ewolucja podobna do (wspomnianych we wcześniejszych akapitach) przemian w myśleniu o wroście i rozwoju regionalnym”*⁵⁰.

Wczesne projekty rozwoju regionalnego oparte były na filozofii wzrostu gospodarczego (takie podejście często prowadziło do niepowodzeń w ich wdrażaniu)⁵¹.

⁴⁶ Między innymi Webera czy Löschera.

⁴⁷ Za przykład posłużyć mogą prace J.R. Boudevilla, między innymi: *Contribution à l'étude des poles de croissance brésiliens: une industrie motrice, la sidérurgie du Minas Gerais*, 1957, próbującego przedstawić empirycznie koncepcję biegunów wzrostu i lokalizacji bieguna wzrostu w przestrzeni geograficznej.

⁴⁸ Między innymi prace: W. Isarda i E. Schoolera, *Industrial complex analysis, agglomeration economies and regional development*, 1959; J. Paelincka, *La théorie du développement régional polarisé*, 1965.

⁴⁹ Aktualnie mianem „teorii biegunów wzrostu” określa się pewien zbiór prac poświęconych czynnikom oraz procesom wzrostu i rozwoju w ujęciu przestrzennym.

⁵⁰ Kowalski Jan, *Teoria rozwoju regionalnego w świetle koncepcji szwedzkich*, KPZK, PAN zeszyt 114, Warszawa, 1981, s. 31.

⁵¹ Za przykład mogą posłużyć południowe Włochy, Szkocja czy niektóre kraje rozwijające się; okazało się, że osławione zależności modeli wzrostu, sprawdzające się w pewnych okresach szybko

Wśród prac, które przyczyniły się do zmian w sposobie postrzegania tego, czym jest rozwój regionalny (szczególnie w krajach słabo rozwiniętych) były między innymi autorstwa Gunnara Myrdala⁵². Obok badań dotyczących warunków życia społeczności lokalnych i sposobów wyprowadzenia ich z nędzy, zajmował się on również rozwojem regionalnym w skali narodowej. Uważał między innymi, że „aby zrozumieć, co uniemożliwia wyjście z nędzy ludności na pewnych obszarach (...) trzeba sięgnąć do korzeni antropologicznych, do tradycji, wierzeń religijnych, stylu życia, więzi rodzinnych (...), warunków klimatycznych”⁵³. Owa konieczność zmian w sposobie myślenia osób zajmujących się problemami regionalnymi, idąca w kierunku szerszego uwzględnienia roli czynników pozaekonomicznych, oznaczała w rezultacie zmianę celów, do których ma prowadzić rozwój regionalny (do tej pory głównym był wzrost gospodarczy).

Przemyślenia Myrdala zainspirowały nie tylko badaczy latynoamerykańskich, ale również polskich. Jako przykład może posłużyć cytat z książki *Teoria rozwoju regionalnego w świetle koncepcji szwedzkich* J. Kowalskiego: „Prace G. Myrdala odegrały ogromną rolę w uświadomieniu przez społeczność naukową i praktyków, że rozwój jest integralnym procesem, w którym decydujące znaczenie przypisać można czynnikom pozaekonomicznym. Przekonał on także uczonych i praktyków, że swobodna gra sił rynkowych prowadzi do procesu przestrzennej polaryzacji rozwoju”⁵⁴.

Również Antoni Kukliński, uwzględniając wagę przemian zachodzących w badaniach regionalnych, w tym wzrost znaczenia czynników pozaekonomicznych, w swoim artykule z 1975 roku zatytułowanym *Regional development, regional policies and regional plans*, formułuje „nowe” cele rozwoju regionalnego. Kukliński określa je jako pokrywające się z trzema wielkimi grupami zagadnień: wzrostu gospodarczego, pełnego zatrudnienia i sprawiedliwości społecznej⁵⁵.

Oprócz określenia nowych celów rozwoju regionalnego, ważnym działaniem było zwrócenie uwagi na czynniki, które wpływają i decydują o zachodzących przemianach na danym obszarze (regionie)⁵⁶ oraz poszukiwanie takich, które

ekspansji, zaczynają się dziwnie zniekształcać w regionach zacofanych krajów wysoko i słabo rozwiniętych (Kowalski J., 1981: 18).

⁵² Między innymi: *Teoria ekonomii a kraje gospodarczo nierozwinięte*, PWG, 1958, Warszawa; *Asian drama*, New York, 1968.

⁵³ cytat za: Kowalski Jan, *Teoria rozwoju regionalnego w świetle koncepcji szwedzkich*, KPZK, PAN zeszyt 114, Warszawa, 1981, s. 24.

⁵⁴ ibidem, s. 38.

⁵⁵ W tym samym czasie również A. Pred sformułował cele rozwoju regionalnego określając je jako: wyrównywanie między- i wewnątrzregionalnych różnic w możliwościach zatrudnienia oraz jakości życia; problem ten poruszony został między innymi w publikacjach, *Urbanizacja, problemy planowania krajowego w szwedzkich badaniach geograficznych* z 1976 roku i *City Systems in Advanced Economies* z roku 1977.

⁵⁶ O czynnikach tych pisali między innymi: Marcin Rościszewski, Milton Santos.

stanowiłyby impuls do jego rozwoju. Stało się to możliwe dzięki pracom empirycznym i stworzonym na ich bazie koncepcjom, do których odwołuję się w rozdziale trzecim przy omawianiu myśli CEPAL. Wśród badaczy, którzy je prowadzili można wymienić: J.R. Boudeville'a, A. Hirschmana czy J. Friedmanna. Boudeville prawie równoległe z Friedmannem wniósł swój wkład w rozwój teorii rozwoju spolaryzowanego, a tym samym do badań regionalnych. Jako jeden z pierwszych nadał teorii biegunów wzrostu wymiar przestrzenny. Jego koncepcje regionalizacyjne stały się teoretycznym pomostem między procesem wzrostu gospodarczego i przestrzenią geograficzną⁵⁷. Prowadząc badania w stanie Minas Gerais w Brazylii, Boudeville przeprowadził analizę rozmieszczenia działalności gospodarczej na tym obszarze i wydzielił bieguny wzrostu. Efektem tego była propozycja klasyfikacji regionów w zależności od ich funkcji społeczno-gospodarczych oraz podejmowanych działań administracyjnych, politycznych i gospodarczych. Ta koncepcja dała początek nowym nurtom badawczym we współczesnej literaturze dotyczącej problematyki rozwoju regionalnego, między innymi u Johna Friedmanna i osób związanych z Komisją Gospodarczą ds. Ameryki Łacińskiej. Boudeville wyróżnił trzy kategorie regionów: jednorodne, spolaryzowane i planowania.

* Regiony jednorodne (nazywane również homogenicznymi), wg autora klasyfikacji, są to obszary charakteryzujące się dużą wewnętrzną jednorodnością, czyli słabo zróżnicowane pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego jak i struktury gospodarczej; poszczególne jednostki terytorialne, które je tworzą wykazują wiele podobieństw między sobą, a mieszkańców takiego regionu charakteryzuje silne poczucie tożsamości regionalnej.

* Regiony spolaryzowane: są to obszary wewnątrznie zróżnicowane, ale posiadające silniejsze wewnętrzne powiązania (np. gospodarcze) niż z otaczającymi je obszarami; na ich obszarze można wyróżnić jeden lub kilka silnych ośrodków gospodarczych (np. ośrodki miejskie) promieniujących na resztę obszaru; ten typ regionu jest najbliższy koncepcji bieguna wzrostu F. Perroux.

* Regiony planowania (określane także jako regiony programowania): to obszary, które wykształciły się w wyniku wdrożenia planu lub programu rozwoju społeczno-gospodarczego; delimitacja takiego obszaru zależy często od decyzji politycznych lub interesów określonych grup gospodarczych.

Z powyższego podziału wynika, iż Boudeville, jako jeden z niewielu autorów badających rozwój regionów, rozpatrywał region w wielu płaszczyznach. Jego koncepcja wprawdzie nie została szeroko rozpropagowana (tak jak nieco późniejsza teoria J. Friedmanna czy wcześniejsza F. Perroux), ale wpłynęła na koncepcje

⁵⁷ Todd David, „Ocena koncepcji biegunów rozwoju w analizie regionalnej” [w:] *Teoria biegunów Wzrostu*, PZLG zeszyt 4-3, 1978.

⁵⁸ Friedmann John, *Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego*, PZLG z. 1-2, PAN, Warszawa 1974, s. 29

i badania powstałe w następnych latach, między innymi J. Friedmanna, J. Hilhorsta, W. Stöhra i S. Boisiera.

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych Friedmann w książce *A General Theory of Polarized Development* przedstawił własną wizję rozwoju spolaryzowanego, która wzbogaciła wcześniejsze koncepcje (w tym teorię Perroux). Wykorzystał on opracowany wcześniej przez Boudevillé'a model, do stworzenia własnej klasyfikacji regionów. Dokonał podziału drugiej, wg Boudevillé'a, kategorii tzn. regionu spolaryzowanego. Jednocześnie, na podstawie analizy ówczesnej polityki gospodarczej państw, m.in. Chile i Wenezueli, podjął próbę sformułowania ogólnej teorii rozwoju regionalnego, aby stała się podstawą teoretyczną dla działań planistów regionalnych. Friedmann wyszedł z założenia, iż rozwój należy pojmować jako proces innowacji, który ma swe źródła w „biegunach zmian”. Innowacje mają tendencje rozprzestrzeniania się na zewnątrz tych biegunów. Bieguny zmian nazwał „regionami rdzeniowymi” [*core regions*], natomiast wszystkie pozostałe obszary w ramach danego systemu przestrzennego „regionami peryferyjnymi”⁵⁸. Systemem przestrzennym, składającym się właśnie z regionów rdzeniowych i peryferyjnych, jest według Friedmanna: świat, region wielonarodowy, region krajowy oraz prowincja. Jest on zintegrowany dzięki układowi powiązań w płaszczyźnie władza – zależność, wynikających z przenikania na obszar peryferii instytucji kontrolowanych przez władze regionu rdzeniowego. Friedmann twierdził również, iż proces dominacji regionu rdzeniowego nad peryferyjnym charakteryzuje się tendencjami samoumacniającymi się poprzez następujące efekty:

- dominacji,
- informacji,
- psychologiczny,
- modernizacji,
- sprzężeń,
- produkcyjny.

Nowością w teorii Friedmanna był podział regionu spolaryzowanego Boudevillé'a. Wyróżnił w nim: **region rdzeniowy** [*core region*] – mający cechy centrum i **region peryferyjny** – zależny od rdzeniowego (dzielący się m.in. na przejściowy progresywny i regresywny oraz strefy „granicy zasobów” i „problemów specjalnych”)⁵⁹. Nowatorski był również sposób postrzegania przez Johna Friedmanna przestrzeni i ujęcia stosunków międzyregionalnych. Wyróżnił on pięć cech charakteryzujących funkcjonowanie regionów spolaryzowanych⁶⁰:

1. Za pośrednictwem zaopatrzenia rynku i funkcji administracyjnej, regiony rdzeniowe tworzą strukturę, w której dominują relacje między nimi i obszarami peryferyjnymi.

⁵⁹ ibidem.

⁶⁰ ibidem, s. 30.

2. Hierarchię regionów rdzeniowych danego systemu przestrzennego można ustalić, przyjmując za główne kryterium dominującą funkcję, jaką spełnia region rdzeniowy w nadawaniu systemowi połączonych cech i stratyfikacji.
3. Regiony rdzeniowe w sposób systematyczny przekazują impulsy innowacyjne na zdominowane przez siebie obszary peryferyjne.
4. Do pewnego momentu samoutwierdzający się charakter rozwoju regionu rdzeniowego będzie dawał pozytywne rezultaty, jeśli chodzi o proces rozwoju systemu przestrzennego jako całości. Następnie jednak region taki może zacząć przejawiać negatywne cechy funkcjonalne, chyba że efekty rozprzestrzeniania się rozwoju regionu rdzeniowego w kierunku peryferyjnego ulegną przyspieszeniu, a zależność obszaru peryferyjnego od regionu rdzeniowego zostanie ograniczona.
5. Prawdopodobieństwo innowacji na obszarze danego systemu przestrzennego będzie wzrastać wraz z prawdopodobieństwem wzrostu wymiany informacji w całym systemie.

Obok wymienionych cech należy dodać, że dużą rolę w swojej koncepcji Friedmann przypisywał miastom. To one miały spełniać podstawowe funkcje w procesie rozwoju regionalnego jako ośrodki adaptacji i dyfuzji innowacji.

Uniwersalność przeprowadzonego przez Friedmanna podziału polega na tym, że można go stosować niezależnie od skali, a jednocześnie stwarza możliwość rozpatrywania poszczególnych obszarów z punktu widzenia stosowania właściwej dla nich polityki. Traktuje region jako obszar, na którym zachodzą nie tylko przemiany gospodarcze, ale procesy społeczno-demograficzne, innowacje technologiczne, wpływające na jego zmiany strukturalne i rozwój.

W teorii Friedmanna dopatrywać się można wpływu koncepcji nie tylko Boudevillé'a, ale również Raula Prebischa – dychotomicznego podziału świata, traktującego regiony w skali makro (kontynentalnej i narodowej). Nieprzypadkowy jest również fakt, że John Friedmann, jak i pozostała dwójka, opierali swoje koncepcje na empirycznych doświadczeniach, pochodzących głównie z analizy zjawisk, również tych zachodzących w Ameryce Łacińskiej (Friedmann – Wenezuela, Boudeville – Brazylia, Prebisch – Ameryka Łacińska). Uważam także, iż należy zwrócić uwagę na błędne określanie koncepcji Friedmanna pojawiające się w literaturze. Często jest bowiem nazywanie jej modelem „centrum – peryferia”, które to określenie stosuje się również do wcześniejszej koncepcji Raula Prebischa.

Nowatorskie klasyfikacje lat sześćdziesiątych i początku lat siedemdziesiątych, a także odmienne ujęcie celów rozwoju regionalnego oraz składających się nań czynników spowodowało pojawienie się nowych koncepcji wyjaśniających czym jest i jak rozumiany jest rozwój regionalny. Do nich należą prace Waltera Stöhra⁶¹, badacza

⁶¹ *El desarrollo regional en América Latina. Experiencias y perspectivas*, Buenos Aires, 1972.; *The Definition of Region in Relation to National and Regional Development in Latin America*, Rio de Janeiro, 1969.

latynoamerykańskiej problematyki regionalnej. W swoich publikacjach, z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, formułuje on własną wizję rozwoju regionalnego oraz przeprowadza ocenę dotychczasowego przebiegu procesu wdrażania programów regionalnych, na podstawie analizy siedemdziesięciu pięciu programów rozwoju regionalnego wprowadzonych w krajach Ameryki Łacińskiej.

Wkładem Waltera Stöhra w dyskusję na temat planowania regionalnego było:

- Klasyfikacja analizowanych programów rozwoju regionalnego wprowadzanych w krajach Ameryki Łacińskiej, dzieląc je na:
 - polityki na rzecz decentralizacji administracji,
 - polityki na rzecz rozwoju obszarów „peryferyjnych” (marginalnych),
 - polityki kolonizacji nowych obszarów (np. o bogatych zasobach naturalnych),
 - polityki rozwoju obszarów przygranicznych,
 - polityki na rzecz rozwoju obszarów metropolitalnych i nowych biegunów wzrostu.
- Ocena rezultatów wprowadzania analizowanych programów. Stöhr doszedł do wniosku, iż rezultaty tych polityk były niezadowolające, gdyż często prowadziły do przeciwnych niż oczekiwane skutków.
- Przedstawienie własnego sposobu rozumienia rozwoju regionalnego jako rozwoju integralnego i samotrzymującego się. Zdaniem Waltera Stöhra taki proces, obejmujący różne aspekty działalności ludzkiej, będzie mógł mieć miejsce wtedy, gdy jednocześnie będą współgrać ze sobą i zostaną pobudzone do działań elementy warunkujące rozwój endogeniczny danego obszaru oraz rozwój egzogeniczny. Jednocześnie uważał, iż między tymi elementami, pobudzającymi dany obszar do rozwoju, powinna zostać utrzymana równowaga⁶².

Jeśli o latach między 1950 a 1975 rokiem możemy mówić jako o okresie, w którym powstawały przede wszystkim polityki rozwoju regionalnego w skali makro – kraju i ponadnarodowej, tak następne dekady charakteryzuje rosnące zainteresowanie zjawiskami zachodzącymi w skali lokalnej. Pomimo procesów regionalnych o ponadnarodowym charakterze, naukowcy obserwowali, iż zachodzą zjawiska idące tym tendencjom naprzeciw. W tym okresie, nad renesansem lokalności zastanawiał się między innymi Bohdan Jałowiecki, który wymienił następujące jego przyczyny:

1. reakcja na obsesję wzrostu gospodarczego;
2. wzrastającą niesterowalność wielkich struktur, której nie da się pokonać bez odwołania się do kreatywności lokalnej;
3. zagrożenie środowiska zmuszające do opracowania programu „ekorozwoju”;
4. ograniczenie przez rozwój endogeny naśladowczego przejmowania wzorów egzogeny przez społeczności lokalne, co zapobiega procesowi ich rozkładu i wzrastającej alienacji kulturalnej;

⁶² Problemem osiągnięcia równowagi czy też jej braku w trakcie procesów rozwoju zajmował się również (obok Myrdala i Stöhra) J.G. Williamson prowadzący badania w USA.

5. krytycyzm wobec państwa opiekuńczego skłaniający do wiary, że przynajmniej w niektórych warunkach możliwe jest odwołanie się do tradycji wspólnotowych;
6. centralizację dyspozycji, która powoduje zanik demokracji i zniewolenie przez państwo⁶³.

Uwagę badaczy zwróciły również procesy powstające z inicjatywy społeczności lokalnych, widząc w nich szansę rozwoju „od dołu”, to znaczy takiego, który wykorzystuje możliwości tkwiące w indywidualnych przedsięwzięciach i zbiorowym wysiłku niewielkich grup społecznych. Propagatorem i jednym z twórców podstaw teoretycznych „oddolnego” rozwoju regionalnego był, wspomniany wcześniej, Walter Stöhr⁶⁴. Według niego przejawem takiego rozwoju oddolnego jest rozwój lokalny, oznaczający rozwój społeczno-gospodarczy pojedynczych jednostek administracyjnych (w tym miejskich), bądź zespołu jednostek najniższego szczebla, tworzących region. Określił on również cechy warunkujące taki proces, wśród których wymienił:

- przemiany społeczne,
- istnienie konkurencyjności lokalnej,
- intensywny przepływ informacji,
- współpracę i synchronizację działań lokalnych,
- różnorodność kulturową,
- giętkość w podejmowaniu decyzji,
- istnienie wspólnych celów lokalnych.⁶⁵

Nawiązując do wcześniejszych stwierdzeń, rozwój regionalny, z jednej strony rozumiany był jako działania, za które odpowiedzialna jest administracja centralna (rząd) – nazywany rozwojem odgórnym. Charakterystyczny dla lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku – okresie, w którym ogromną popularność zdobyła teoria biegunów wzrostu. Z drugiej zaś, z początkiem lat osiemdziesiątych, zaczął upowszechniać się model działań oddolnych, mających na celu wspomóc samorządy lokalne i ich społeczności podejmujące czynności na rzecz rozwoju obszaru przez nich zamieszkiwanego.

Na podstawie obserwacji przemian zachodzących w badaniach regionalnych Grzegorz Gorzelak, w pracy *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy* wydanej w 1989 roku, zróżnicował pojęcie rozwoju regionalnego. Autor wyjaśnia, iż samo pojęcie „rozwoju regionalnego” nie jest jednoznaczne i może ono oznaczać zarówno rozwój pojedynczego regionu jak i szerszego układu. Dlatego dla

⁶³ Jałowiecki Bohdan, *Rozwój lokalny*, Instytut Gospodarki Przestrzennej UW, Warszawa, 1989, s. 80.

⁶⁴ Stöhr W., Taylor D., (1981) *Development from Above or Below? The Dialectics of Regional Planning in Developing Countries*.

⁶⁵ Stöhr Walter, „Estrategias de desarrollo local para hacer frente a la crisis local”, [w:] *EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano-Regionales* no. 55, Santiago, Pontificia Universidad Católica de Chile, 1992.

większej jasności proponuje posługiwanie się w pierwszym przypadku terminem „rozwój regionu” a dla drugiego „rozwój regionalny”. Pod pojęciem „rozwój regionu” rozumie on badania nad danym regionem, koncentrujące się na zagadnieniach związanych z wykorzystaniem jego wewnętrznych (endogenicznych) zasobów oraz powiązań z otoczeniem, celem optymalizacji struktury i tempa rozwoju danego regionu. Natomiast „rozwój regionalny” rozumie jako „*rozwój szerszego układu, jakim jest kraj, w jego dekompozycji regionalnej*”, to znaczy⁶⁶:

- a) procesy zachodzące w regionach są wzajemnie współzależne. Jednakże rozwój regionalny w skali całego kraju nie jest prostą sumą rozwoju poszczególnych regionów;
- b) owe wzajemne współzależności mogą w sposób pozytywny bądź negatywny wpływać na rozwój w skali globalnej i odwrotnie, tzn. rozwój regionalny (w układzie globalnym) może w różnoraki sposób wpływać na rozwój regionów (poszczególnych części układu globalnego);
- c) jeżeli przez region będziemy rozumieć jednostkę administracyjną (czyli wyposażoną w atrybuty władzy) to wpływ danej jednostki na tendencje globalne oraz na własny rozwój będzie większy im większy będzie zakres jej autonomii.

Takie ujęcie rozwoju regionalnego pozwala, zdaniem Gorzelaka, na identyfikację tych czynników, które kształtują w sposób negatywny bądź pozytywny zmiany zachodzące na danym obszarze oraz skalę ich oddziaływania. „*Po wtóre, regionalna dekompozycja procesów globalnych ma samoistną wartość poznawczą, może bowiem wskazać na obszary małej efektywności, nikłej dynamiki, niskiego poziomu zaspokajania potrzeb, słabej aktywności społecznej, co jest warunkiem formułowania realistycznych programów poprawy*”⁶⁷.

Dekada lat dziewięćdziesiątych charakteryzuje się ważnymi przemianami nie tylko politycznymi i gospodarczymi na skalę światową⁶⁸, ale również rozwojem nowych technologii i związanej z tym komputeryzacji życia. Procesom tym wychodzą naprzeciw nowe koncepcje rozwoju regionalnego, nawiązujące do kwestii „wiedzy” i „innowacji” jako drogi do osiągnięcia pomyślności ekonomicznej regionu. Do nich nawiązywać będą również aktualne działania CEPAL. Pomimo że element innowacyjności pojawiał się we wcześniejszych koncepcjach, z lat 60. i przełomu 70. i 80., to jednak nie był on eksponowany i traktowany był jako dodatkowy, mogący wspomóc proces rozwoju regionów. Przykładem nowych idei jest rozwijana, między innymi, przez W. Powella koncepcja „sieci współpracy” (*networks*), której podstawą koncepcyjną są działania ludzkie o zorganizowanym

⁶⁶ Gorzelak Grzegorz, *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy*, seria: *Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny* nr 14, Instytut Gospodarki Przestrzennej UW, Warszawa, 1989, s. 16.

⁶⁷ *ibidem*, s. 17.

⁶⁸ Mam tu na myśli, między innymi, rozpad bloku państw socjalistycznych, w tym rozpad ZSRR i Jugosławii oraz postępujący proces integracji gospodarczej.

charakterze, przybierające formę wzajemnych (obopólnych) kontaktów i wymiany informacji. Ową sieć współpracy tworzą powiązania między instytucjami naukowymi i gospodarczymi, wspieranymi przez instytucje publiczne (również administracyjne) w celu stworzenia regionalnego systemu innowacji. Powell swój model wzorował na działaniu sieci komputerowych. *Nertworks* jest nie tylko nową propozycją, ale również stanowi alternatywę dla istniejących stosunków handlowych i mało elastycznych struktur instytucjonalnych (np. rządowych). Taki model rozwoju regionalnego należy traktować jako układ długoterminowych stosunków międzyludzkich, polegających na współpracy na tym samym poziomie hierarchii, opierających się na obopólnym zaufaniu i zrozumieniu.

Powyższa koncepcja wydaje się być adaptacją nieco wcześniejszej propozycji klastrów [*clusters*] (w języku polskim spotyka się również określenie *grona*) Michaela Portera⁶⁹, którą można uznać z kolei za unowocześnione idee Perroux i Boudeville'a. Pomysł Portera nawiązuje również do koncepcji okręgów przemysłowych [*industrial districts*] stworzonej na przełomie XIX i XX wieku. Jej autor – Alfred Marshall⁷⁰ wskazywał na znaczenia powiązań między poszczególnymi gałęziami przemysłu w odniesieniu do istniejącej konkurencji w gospodarkach regionalnych i narodowych oraz odpowiedniego umiejscowienia działalności gospodarczej. Porter zaktualizował jego podejście, uzupełniając je o elementy wiedzy, innowacji, powiązań między różnorodnymi instytucjami. Według Portera *clusters* „to geograficzne skupiska wzajemnie powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji (np. uniwersytetów, jednostek normalizacyjnych i stowarzyszeń branżowych) w poszczególnych dziedzinach, konkurujących między sobą, ale także współpracujących”⁷¹. Obok wymienionych elementów powyższa propozycja zawiera element konkurencyjności. Koncentracja przestrzenna (w klastrach) powiązanych ze sobą firm i współpracujących z nimi instytucji wzmaga konkurencję, która zdaniem Portera jest najważniejszym elementem poprawy efektywności układów geograficznych. Wyróżnił on również trzy podstawowe warunki osiągnięcia konkurencyjności przez poszczególne gałęzie, przedsiębiorstwa przemysłowe, działające w ramach tzw. *clusters*:

- a) nieustanną koncentrację wysiłku, celem zwiększenia własnej innowacyjności;
- b) tworzenie i wspieranie tych elementów, które są charakterystyczne dla danego obszaru i mogą być konkurencyjne;

⁶⁹ Opublikowanej, w 1990 roku, w książce pt.: *The Competitive Advantage of Nations*. W kolejnych akapitach używać będą przemienne nazwy oryginalnej i polskiej klastr. Karol Olejniczak – cytowany w pracy, porównuje termin *clusters* do gron winnych. Moim zdaniem ten ostatni termin odpowiada bardziej zasadzie dzielenia się. Określenie „grono” uważam za nieodpowiednie, gdyż przeczy idei Portera tworzenia układów.

⁷⁰ Żył w latach 1842-1924; brytyjski ekonomista, sformułował prawo elastyczności popytu.

⁷¹ Porter Michael, *Porter o konkurencji*, PWE, 2001, Warszawa, s. 246.

c) sektor publiczny i państwowy, które powinny współpracować w tworzeniu *clusters*, a następnie wspierać je swoimi działaniami.

Do koncepcji okręgów przemysłowych Marshalla nawiązuje również koncepcja rozwoju regionalnego, wypracowana na początku lat dziewięćdziesiątych przez francuską grupę naukowców – GREMI (*Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs*), nazwana lokalnym środowiskiem innowacyjnym [*local innovative millieux*]. Jej autorzy określają stworzony przez siebie model rozwoju regionalnego jako „zespół związków (powiązań) terytorialnych (regionalnych) uwzględniający w sposób spójny, system produkcji, różnorodność gospodarek i aktorów społecznych – w tym: miejscową kulturę i władzę lokalną – oraz generujący proces dynamicznego i kolektywnego uczenia się”⁷². Z powyższych słów wynika, że ważną cechą tych środowisk jest zarówno sieć wewnętrznych i zewnętrznych powiązań na rzecz współpracy i wymiany informacji, jak i kontekst historyczny, demograficzny i polityczny, w którym się znajdują. Jednocześnie podkreślona została rola uczącego się regionu [*learning region*], zjawiska mającego miejsce wtedy, gdy następuje nieustanna innowacja i umiejętność adaptacji regionu do zmieniających się uwarunkowań rynkowych, wykorzystując zarówno czynniki wewnątrzregionalne jak i zewnętrzne, pomagające aktualizować zdobytą wiedzę.

Cytat z książki B. Higginsa pt. *Social Aspects of Regional Planning*, może stanowić podsumowanie tej części pracy, zarysowującej ewolucję poglądów na temat rozwoju regionalnego: „W miarę gromadzenia wiedzy planiści – przynajmniej w krajach niesocjalistycznych – przeszli przez 4 fazy:

- a) w pierwszej planowali oni wzrost dochodu narodowego zakładając, że wzrost ekonomiczny rozwiąże problemy społeczne poprzez proces filtrowania;
- b) następnie, kiedy stało się jasne, że procesy te nie działają tak jak oczekiwano, do celów wzrostu dochodu dodano cele społeczne;
- c) rosnące uznanie wagi czynników społecznych w rozwoju gospodarczym spowodowało, że w następnej fazie różnice między czynnikami ekonomicznymi i społecznymi zatarły się, a rozwój traktowano jako proces integralny;
- d) wreszcie, w ostatnim okresie, szczególnie w krajach najmniej rozwiniętych, stało się jasne, że czynniki społeczne mają znaczenie strategiczne i to od nich zależą czynniki ekonomiczne”⁷³.

Moim zdaniem, do faz wymienionych przez Higginsa należałoby dodać jeszcze dwie:

- e) przełom lat 80. i 90. przynosi uznanie wagi rozwoju oddolnego,

⁷² Cytat za: Stöhr Walter, *Subsidiariedad: un concepto clave para la política de desarrollo regional*, [w:] *Instituciones y actores del desarrollo territorial en el marco de la globalización*, Ediciones Universidad del Bío-Bío/ILPES, Chile, 1999, s. 307.

⁷³ Cytat za: Kowalski Jan, *Teoria rozwoju regionalnego w świetle koncepcji szwedzkich*, KPZK, PAN zeszyt 114, Warszawa, 1981, s. 10.

- f) w chwili obecnej, widoczne są działania zmierzające do korelacji rozwoju lokalnego z rozwojem regionalnym w skali makro oraz wyodrębnienie czynnika innowacyjności i wiedzy jako niezbędnego przy tworzeniu koncepcji i planów rozwoju regionalnego.

Pół wieku działalności CEPAL

„Komisja narodziła się jako rezultat niepokoju grupy ludzi, którzy widząc potrzebę odkrywania wspólnych problemów w Ameryce Łacińskiej podjęli współpracę z resztą świata i między sobą (...) celem odkrycia jedności w latynoamerykańskiej różnorodności¹”

Zarys współpracy regionalnej

Współpraca państw latynoamerykańskich, szczególnie polityczna i gospodarcza, ma długą tradycję. Jej początki sięgają okresu pojawienia się idei niepodległościowych, czyli drugiej połowy XVIII wieku. Za jej prekursora uważany jest Simón Bolívar² – „*El Libertador*” [Wyzwoliciel], który swoimi działaniami zmierzał do wykształcenia poczucia jedności społeczności latynoamerykańskich i konieczności współpracy. Przykładem mogą być jego słowa, napisane w *Liście z Jamajki*, 6 września 1815 roku: „*Skoro Nowy Świat ma te same korzenie, ten sam język, obyczaje i religię, powinien wobec tego mieć jeden rząd, który zjednoczyłby mające powstać rozmaite państwa – ale jest to niemożliwe, bowiem odrębności klimatyczne, różnica położenia, sprzeczne interesy, odmienne charaktery dzielą Amerykę. Jakże pięknie byłoby, gdyby Przesmyk Panamski stał się dla nas tym, czym Cieśnina Koryncka dla Greków! Obyśmy pewnego dnia mieli szczęście zwołania tam wielkiego kongresu*”

¹ [tłum własne]. Cytat z przemówienia Enrique Iglesiasa, byłego sekretarza wykonawczego CEPAL i przewodniczącego BID, aktualnie Sekretarza Generalnego SEGIB – Iberoamerykańskiego Sekretariatu Generalnego: „*la Comisión nació como resultado de la inquietud de un grupo de hombres que veía que era necesario empezar a descubrir problemas comunes en América Latina para cooperar con el resto del mundo y cooperar entre sí (...) (para) explorar la unidad en la diversidad latinoamericana*” (Cayuela J. 1988).

² Urodzony w Caracas w 1783 roku, zmarł w 1830; polityk i dowódca wojskowy; bohater wojen z Hiszpanią o niepodległość krajów Ameryki Łacińskiej.

*przedstawiciele republik, królestw, imperiów, abyśmy wspólnie z narodami pozostałych części świata rozpatrzyli i omówili doniosłe problemy wojny i pokoju*³.

Z powyższego cytatu wynika również, że Simón Bolívar wyprzedzał epokę, w której żył. Niemniej jednak jego wizje o wspólnej Ameryce stały się podstawą dla przyszłej współpracy międzyamerykańskiej i latynoamerykańskiej. Trzeba było jeszcze 100 lat, aby wykształciło się w krajach Ameryki Łacińskiej poczucie wspólnoty regionalnej.

Walka o niepodległość, zbliżone aspiracje polityczne, podobna sytuacja społeczna i gospodarcza stały się podstawą do zacieśnienia współpracy między nimi. Odzwierciedleniem tych dłużejdziałających działań były zwoływane na przestrzeni XIX wieku kongresy i spotkania. W mojej opinii, przyczyniły się one również do powstania, w XX wieku, licznych instytucji międzynarodowych powołanych celem wspierania ruchu na rzecz integracji latynoamerykańskiej i współpracy regionalnej, wśród nich między innymi CEPAL. Poniżej przedstawione zostały, w celu pokazania skali zjawiska, niektóre z kilkunastu zorganizowanych w XIX wieku międzynarodowych kongresów, wraz z krótkim omówieniem rezultatów tych spotkań⁴:

- **Kongres Panamski** (*Congreso Anficiónico*, zwany również *Congreso Bolivariano de Panamá*); odbył się między 22 czerwca a 15 lipca 1826 roku; udział wzięły: Federacja Ameryki Środkowej, Wielka Kolumbia, Meksyk i Peru; zakończył się podpisaniem traktatu o unii, lidze i stałej konfederacji między jej uczestnikami.
- **Kongres Amerykański** (*Congreso Americano*, określane również jako *Congreso Americano de Lima*); odbył się w Limie między 11 grudnia 1847 roku a 1 marca 1848 roku; udział wzięły: Boliwia, Chile, Ekwador, Nowa Grenada (Kolumbia), Peru; zakończył się podpisaniem traktatu dotyczącego obowiązku wspólnej obrony w przypadku agresji zagranicznych mocarstw.⁵
- **Kongres Kontynentalny** (*Congreso Continental*); odbył się w Santiago de Chile, między 1 września a 1 listopada 1856 roku; udział wzięły: Chile, Ekwador i Peru. Był to pierwszy kongres, podczas którego omawiano współpracę i pomoc w razie agresji ze strony Stanów Zjednoczonych, a także podkreślono potrzebę współpracy gospodarczej.
- **Kongres Amerykański w Limie** (*Congreso Americano en Lima*); miał miejsce w Limie, trwał od 14 listopada 1864 roku do 13 marca 1865 roku; udział wzięły: Boliwia, Chile, Kolumbia, Ekwador, Gwatemala, Peru i Wenezuela; między innymi podpisano traktat o unii i sojuszu obronnym.
- **Kongres Boliwariański w Caracas** (*Congreso Bolivariano en Caracas*); miał miejsce w Caracas w 1883 roku; zorganizowany z okazji setnej rocznicy urodzin Simona Bolívara.

³ Bolívar Simón, *List z Jamajki*, CESLA, Warszawa, 1990, s. 22.

⁴ Według: Dobrzycki W., 2000; Osmańczyk E. J., 1976.

⁵ Traktat nie wszedł w życie, ponieważ nie został ratyfikowany.

W pierwszym okresie współpracy (tj. w pierwszych dekadach XIX wieku), kraje Ameryki Łacińskiej postrzegały Stany Zjednoczone jako kraj mający wziąć udział w tworzeniu platformy współpracy amerykańskiej. Poglądu tego nie podzielał Bolívar. Jednakże trwająca między mocarstwami europejskimi a USA, w drugiej połowie XIX wieku, ostra rywalizacja o wpływy w Ameryce Łacińskiej i rosnąca chęć dominacji przez Stany Zjednoczone w tworzeniu wspólnego systemu amerykańskiego spowodowały, iż młode państwa regionu próbowały umocnić swe siły poprzez nawiązywanie do boliwariańskich idei jedności latynoamerykańskiej. Świadczą o tym organizowane po śmierci Bolívara, czyli po 1830 roku, wymienne kongresy.

Pomimo że kolejne pięć dziesięcioleci (1989/90-1939) – po konferencji waszyngtońskiej⁶ – upłynęło pod znakiem panamerykanizmu, ruchu tworzącego coraz to szersze i ściślejsze powiązania między USA a krajami Ameryki Łacińskiej, to jednak te ostatnie odczuwały wciąż pewien niedosyt w realizowaniu idei „Wspólnej Ameryki”⁷. Do końca lat dwudziestych XX wieku ruch panamerykański charakteryzował się dominacją Stanów Zjednoczonych, dopiero w następnych latach dokonała się istotna jego modyfikacja, kiedy zaczęto prowadzić politykę dobrego sąsiedztwa⁸. Współpraca między obiema Amerykami skoncentrowała się jednak przede wszystkim na rozwiązywaniu problemów politycznych i sporów terytorialnych⁹. Odsunięte zostały natomiast na dalszy plan sprawy gospodarcze z wyjątkiem tych, które leżały bezpośrednio w interesie USA. Wybuch II wojny światowej pogłębił ten stan rzeczy. Podjęto pewne środki zaradcze powołując między innymi Międzyamerykański Komitet Doradczy Współpracy Finansowej. Jednakże ogólna sytuacja polityczna i zarysowująca się w świecie przewaga Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZSRR zaczęły zagrażać autonomii latynoamerykańskiej współpracy regionalnej. Państwa Ameryki Łacińskiej możliwości przeciwstawienia się dominacji USA upatrywały w umocnieniu własnej pozycji poprzez utworzenie organizacji regionalnej. Wypowiedź meksykańskiego ministra

⁶ Pierwsza konferencja państw amerykańskich, zorganizowana w Waszyngtonie, trwała od 2 października 1889 roku do 19 kwietnia 1890; jej rezultatem było powołanie Międzynarodowej Unii Republik Amerykańskich. Ze względu na luźną i mało sformalizowaną strukturę często nazywana ruchem panamerykańskim. W 1910 r. przekształcona w Unię Republik Amerykańskich, a jej organ wykonawczy nazwano Unią Panamerykańską.

⁷ Jej propagatorem był José Martí (1853-1895).

⁸ Przejawy polityki dobrego sąsiedztwa między USA a Ameryką Łacińską wystąpiły w okresie prezydentury Herberta Hoovera (1929-33), jednakże łączy się ją przede wszystkim z administracją prezydenta Franklina Delano Roosevelta (ogłoszona 4 marca 1933 roku podczas przemówienia inauguracyjnego pierwszej kadencji), dzięki której uległy transformacji stosunki międzyamerykańskie (Dobrzycki W., 2000: 57).

⁹ Przykładem mogą być następujące konferencje: z 1933 roku w Montevideo – podczas której przyjęto zasadę nieinterwencji oraz z 1936 r. w Buenos Aires – zakończona deklaracjami o zasadach solidarności i współpracy międzyamerykańskiej.

spraw zagranicznych Ezequiela Padilli z 1945 roku oddaje w sposób jednoznaczny panujący w owym czasie nastrój: „*Małe narody nie pretendują do równoprawnego uczestnictwa w świecie nierównej odpowiedzialności. Chciałyby jednak, aby ich głos został wysłuchany, a protesty przeciw międzynarodowej niesprawiedliwości nie zostały stłumione w imię ślepej solidarności mocarstw*”¹⁰.

Pomimo że straty gospodarcze krajów Ameryki Łacińskiej były nieporównywalnie mniejsze od poniesionych przez Europę w podczas wojny, mając na uwadze jednak niedorozwój gospodarczy i panującą na tym obszarze nędzę, oczekiwały one od USA pomocy ekonomicznej i utrzymania preferencyjnego dostępu do amerykańskiego rynku. Podczas tzw. Konferencji w Chapultepec (Międzyamerykański Kongres w Sprawie Wojny i Pokoju, 21.II – 8.III.1945)¹¹ nie osiągnięto żadnych konkretnych ustaleń w tej kwestii. Stany Zjednoczone ograniczyły się zaledwie do udzielenia dobrych rad, natomiast uczestnicy spotkania do zredagowania pełnej ogólników Karty Ekonomicznej Ameryk. Również Konferencja w sprawie Umocnienia Kontynentalnego Pokoju i Bezpieczeństwa w Rio de Janeiro, zorganizowana 15 sierpnia 1947 roku, nie wniosła nic nowego w tym względzie. USA nie pozostawiły żadnych złudzeń krajom latynoamerykańskim, odmawiając im bezpośredniej pomocy gospodarczej¹². Ważnym wspomnieniem jest fakt, że podczas spotkania w Rio de Janeiro państwa Ameryki Łacińskiej zgodne były co do tego, że istniała potrzeba utworzenia platformy współpracy gospodarczej.

Obserwując działania państw latynoamerykańskich wydaje się zrozumiałe, że po powstaniu Organizacji Narodów Zjednoczonych¹³ w sposób zdecydowany dążyły one do powołania organizacji, która reprezentowałaby ich wspólne interesy i stanowisko wobec reszty świata. Pomagała rozwiązywać wiele wspólnych problemów, była płaszczyzną do rozmów wewnątrz- i międzyregionalnych. Narastające zainteresowanie kwestiami gospodarczymi umocniło te dążenia¹⁴.

¹⁰ Cytat za: Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000, s. 78.

¹¹ Była to trzecia konferencja specjalna w dziejach ruchu panamerykańskiego po konferencjach w Waszyngtonie (1929) i Buenos Aires (1936).

¹² ibidem, ss. 90-94.

¹³ ONZ powołana została na podstawie Karty Narodów Zjednoczonych podpisanej 26 czerwca 1945 r.

¹⁴ Warto zaznaczyć, iż problemy ekonomiczne i ich wspólne rozwiązywanie zaprzętały głowy przywódców państw latynoamerykańskich również w XIX wieku. Przykładem tego mogą być:

- podpisane podczas Kongresu Amerykańskiego w Limie porozumienie o handlu;
- starania utworzenia Interamerykańskiej Unii Monetarnej podczas I Międzynarodowej Konferencji Państw Amerykańskich w 1889 roku.

Powstanie CEPAL

Bodźcem do działań na rzecz utworzenia regionalnej organizacji gospodarczej było podjęcie decyzji przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, 11 grudnia 1946 roku, o utworzeniu regionalnej Komisji Gospodarczej ds. Europy. W marcu 1947 roku Rada Społeczno-Gospodarcza ONZ powołała do życia dwie regionalne Komisje Gospodarcze, do spraw Europy oraz Azji i Pacyfiku. Część polityków latynoamerykańskich dostrzegła w tym wydarzeniu szansę dla własnego regionu. Dlatego propozycja utworzenia podobnej komisji ds. Ameryki Łacińskiej przedstawiona została w 1947 roku w trakcie obrad Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ¹⁵ przez delegata rządu Chile Hernana Santa Cruz¹⁶. Potrzebę powstania takiego organu argumentował on następująco:

1. skutkami pośrednimi, które po II wojny światowej dotknęły kraje Ameryki Łacińskiej; przede wszystkim spustoszeniem gospodarczym spowodowanym dostawami surowców krajom alianckim po zamrożonych cenach;
2. zacofaniem gospodarczym i bardzo niskim poziomem życia mieszkańców regionu; czynniki, które są tak samo ważne jak problemy krajów bezpośrednio dotkniętych wojną;
3. jednakowym prawem państw latynoamerykańskich do korzystania z zasobów technicznych i finansowych Organizacji Narodów Zjednoczonych, w takim samym stopniu jak inne regiony świata (odwoływał się do powstałych wcześniej regionalnych komisji ONZ);
4. powstanie CEPAL nie zdublowałoby działań wykonywanych przez inne instytucje międzyamerykańskie¹⁷, gdyż jej prace dotyczyłyby problemów regionalnych w kontekście gospodarki światowej.

Kraje Ameryki Łacińskiej zdecydowanie poparły propozycję przedstawiciela rządu Chile, natomiast głównymi przeciwnikami pomysłu były Związek Radziecki i Stany Zjednoczone. W trakcie obrad uzgodniono powołanie tymczasowego komitetu (ad hoc)¹⁸, który miał się zająć rozpoznaniem i przygotowaniem studium dotyczącego aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej krajów regionu. Należy zwrócić uwagę, że ONZ ani żadna inna organizacja międzynarodowa nie dysponowały w owym czasie dokładnymi informacjami statystycznymi bądź raportami o stanie gospodarek

¹⁵ Jeden z głównych organów Narodów Zjednoczonych (art. 7 Karty NZ). Aktualnie składa się z 54 członków wybieranych na okres trzech lat (natomiast do 1968 roku liczyła 18 członków); więcej informacji w Aneksie.

¹⁶ Był funkcjonariuszem wielu międzynarodowych organizacji, ambasadorem Chile w ONZ, wicedyrektorem generalnym FAO.

¹⁷ Miał tu na myśli Unię Republik Amerykańskich – przekształconą 2 maja 1948 r. w Organizację Państw Amerykańskich – OPA.

¹⁸ W oficjalnych dokumentach CEPAL określanego jako komitet „ad hoc”. Z tego względu w dalszej części pracy wymiennie będzie używane to określenie.

poszczególnych państw latynoamerykańskich, a w wielu krajach od kilkudziesięciu lat nie przeprowadzano spisów ludności.

Stworzenie takiego raportu przez powołany komitet¹⁹ miało pomóc w zrozumieniu sytuacji latynoamerykańskiej i podjęciu decyzji o powołaniu CEPAL.

Przedstawiony 19 lutego 1948 roku, podczas 6 Sesji Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ raport, zatytułowany *Revista de las condiciones económicas a través de América Latina* [Przegląd sytuacji gospodarczej Ameryki Łacińskiej], ukazywał tragiczną sytuację tego regionu. Zawierał charakterystykę aktualnego stanu rolnictwa, górnictwa i przemysłu przetwórczego, czynników które warunkują proces uprzemysłowienia oraz przedstawiał skalę problemów w handlu zagranicznym. W dokumencie wymienione zostały te elementy, które według autorów raportu wpływały na istniejące dysproporcje w rozwoju gospodarczym regionu oraz wskazywano na negatywne skutki II wojny światowej. Uwzględniono w nim również dane statystyczne: demograficzne, poziomu życia ludności, struktury wymiany handlowej i transportu. Ocena rzeczywistości latynoamerykańskiej w nim zawarta nie pozostawiała wątpliwości, jaki będzie rezultat głosowania, a dyskusja po odczytaniu raportu była jedynie formalnością²⁰.

Przytoczenie fragmentu omawianego raportu przybliży ówczesną sytuację w Ameryce Łacińskiej i proponowane przez jego autorów rozwiązania: „*Nie jest możliwe uzyskanie pozytywnych efektów przy rozwiązywaniu problemów nierówności gospodarczych w Ameryce Łacińskiej, jeśli działania zmierzające ku temu nie zostaną oparte na szerokiej skoordynowanej polityce rozwoju gospodarczego i społecznego. Polityce skierowanej na: podwyższenie poziomu życia ludności, dywersyfikację gospodarek, promocję handlu zagranicznego, modernizację technik rolnych, przemysłu, transportu i handlu. Jednocześnie należy uwzględnić pełne wykorzystanie zasobów naturalnych, promując handel wewnątrz- i międzyregionalny, stymulując tworzenie się kapitału, jego dostępność i wykorzystanie*”²¹.

Ze wspomnień Hernana Santa Cruz²² – jednego z uczestników wspomnianej dyskusji, wynika, że ważnym głosem w debacie nad powołaniem CEPAL było wystąpienie delegata Brazylii, ambasadora João Carlosa Muniza. Jego opinia, wówczas bardzo nowatorska, w późniejszym okresie akceptowana powszechnie, stała się jednym z zadań Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej. Muniz podkreślił, że jednym z warunków wyjścia Ameryki Łacińskiej z zacofania i uzyskania pewnej równowagi, stabilności i komplementarności wśród gospodarek

¹⁹ Jego przewodniczącym został Carlos Eduardo Stolk, w owym czasie ambasador Wenezueli przy ONZ.

²⁰ Santa Cruz Hernán, *La CEPAL, encarnación de una esperanza de América Latina*, seria: Cuadernos de la CEPAL no. 50, CEPAL, Santiago de Chile, 1985, s. 35.

²¹ Santa Cruz H., 1985, s. 20, [tłum. własne].

²² Swoje wspomnienia zawarł w książce wydanej przez CEPAL w 1985 roku pt.: *La CEPAL, encarnación de una esperanza de América Latina*.

krajów tego regionu jest „realizacja planowania regionalnego”, możliwego jedynie poprzez prace prowadzone w ramach Narodów Zjednoczonych. Projekt powołania CEPAL poparły w swoich wystąpieniach, obok przedstawicieli latynoamerykańskich, również Francja, Wielka Brytania i Holandia (kraje te miały zagwarantowane członkostwo w nowej organizacji jako państwa mające pod swoją administracją terytoria w Ameryce Łacińskiej) oraz Australia, Nowa Zelandia i Chiny. Ku zaskoczeniu wszystkich delegatów Polska, reprezentowana przez prof. Oskara Lange, również poparła tę ideę²³.

25 lutego 1948 roku, po głosowaniu przeprowadzonym w trakcie obrad Rady ds. Gospodarczych i Społecznych ONZ, 13 głosami za i 4 przeciw (Białoruś, Kanada, USA i ZSRR) przyjęta została rezolucja dotycząca powstania Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej²⁴. Ustalono również, że po trzech latach działalności członkowie CEPAL mieli sami zdecydować o dalszych losach Komisji, rozwiązując ją czy kontynuować prace w jej ramach.

Pierwszym sekretarzem wykonawczym CEPAL mianowany został meksykański dyplomata Gustavo Martínez Cabañas. Na jej siedzibę wybrano Santiago de Chile. Pomimo, iż szersza informacja na temat celów i zadań Komisji ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów znajduje się w aneksie, dla jasności i zrozumienia zakresu działań tej instytucji, wydaje się wskazane zarysowanie jej statutowych obowiązków.

CEPAL stanowi nieodłączną część Organizacji Narodów Zjednoczonych i przestrzega Karty NZ. Podlega Radzie ds. Gospodarczych i Społecznych ONZ, która koordynuje jej prace. Sekretarz Wykonawczy CEPAL podlega Sekretarzowi Generalnemu ONZ i jest odpowiedzialny za wszystkie prace wykonywane przez Komisję. Główne działania CEPAL obejmują prace na rzecz rozwoju społecznego i gospodarczego Ameryki Łacińskiej, w tym: zapewnienie wsparcia merytorycznego i technicznego rządów państw członkowskich na ich prośbę, promocję idei współpracy i integracji regionalnej, planowanie działań i tworzenie programów o zasięgu regionalnym (m.in. współpracy technicznej), realizację badań, studia społeczne i gospodarcze (w tym tworzenie bazy danych statystycznych) na temat Ameryki Łacińskiej i jej związków z innymi regionami świata. Jednocześnie CEPAL organizuje seminaria, konferencje i kursy doszkalające. Działalność Komisji jest finansowana ze składek członkowskich oraz z funduszy ONZ.

²³ *ibidem*, s. 25.

²⁴ Początkowo w nazwie Komisji istniała tylko Ameryka Łacińska bez wyróżniania regionu Karaibów, dopiero w 1984 roku dodano do nazwy tej instytucji Karaiby – celem podkreślenia wagi tego regionu w pracach Komisji oraz specyfiki tego obszaru.

Kształtowanie się głównych idei i pierwsze lata pracy

W ciągu pierwszych trzech lat działalności, niektóre kraje (głównie USA) prowadziły starania, aby przekonać państwa latynoamerykańskie o braku podstaw do istnienia Komisji. Argumentowały, że wystarczająca jest działalność Organizacji Państw Amerykańskich²⁵, która przejęłaby zadania CEPAL. Jednak próba złamania jedności wśród członków Komisji nie powiodła się. W 1951 roku opowiedzieli się oni za dalszym jej istnieniem, a Rada Gospodarcza i Społeczna ONZ ratyfikowała postanowienie o powołaniu CEPAL.

Pierwszy etap prac Komisji można określić jako okres poznawania latynoamerykańskiej rzeczywistości gospodarczej i społecznej, próby określenia potencjału tego obszaru i jego roli w światowej gospodarce.

Od początku swojego istnienia głównym celem CEPAL były działania na rzecz rozwoju gospodarczego i społecznego krajów Ameryki Łacińskiej i wyznaczenie odpowiednich dróg rozwoju, w tym przede wszystkim: uprzemysłowienia, stworzenia warunków do postępu technologicznego, znalezienia sposobu lepszej i sprawiedliwszej dystrybucji dochodów. Wiele z tych kwestii było przedmiotem dyskusji, a ważnym ich elementem, na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych, były spory wśród delegatów krajów latynoamerykańskich i przedstawicieli świata nauki wokół następujących tematów:

- planowania regionalnego;
- potrzeby industrializacji i planowania rozwoju jako sposobu realizacji świadomej polityki gospodarczej;
- międzynarodowego handlu oraz integracji gospodarczej regionu;
- inwestycji zagranicznych;
- reform strukturalnych niezbędnych do osiągnięcia rozwoju i sprawiedliwego podziału dochodów.

Były to zagadnienia, które zdaniem twórców programu CEPAL, należało poruszać i realizować, aby móc osiągnąć porównywalny z krajami uprzemysłowionymi poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Biorąc jednak pod uwagę niski poziom informacji na temat sytuacji gospodarczej i społecznej poszczególnych państw Ameryki Łacińskiej, priorytetem dla CEPAL stało się podjęcie prac mających na celu zebranie jak najdokładniejszych danych ekonomicznych i demograficznych o całym regionie. W owym czasie Amerykę Łacińską tworzyło 20 państw pół-

²⁵ Działania OPA w tamtym okresie miały przede wszystkim charakter polityczny.

²⁶ Żył w latach 1901-1986; ekonomista argentyński; 1935-43 prezes Argentyńskiego Banku Centralnego, długoletni pracownik CEPAL i jej przewodniczący, również dyrektor powołanego w ramach CEPAL Latynoamerykańskiego Instytutu Planowania Gospodarczego i Społecznego – ILPES (lata 1962-64 i 1969 r.), współtwórca UNCTAD (*United Nations Conference on Trade and Development*) – Konferencji NZ ds. Handlu i Rozwoju i jej pierwszy przewodniczący. Otrzymał tytuł doktora honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego.

nocno-, środkowo- i południowoamerykańskich oraz 14 terytoriów zależnych. Nieznana była dokładna liczba ludności całego regionu, gdyż w wielu przypadkach nie przeprowadzano spisów od ponad 20 lat. Szacunki z końca lat czterdziestych określały ludność niepodległych państw regionu na około 150 milionów.

Początkowo raporty CEPAL powstawały przede wszystkim w oparciu o istniejące informacje (między innymi: raporty bankowe, spisy ludności, dane zbierane przez ministerstwa na wewnętrzny użytek poszczególnych państw i organizacje międzynarodowe). Nierzadko informacje te były wrywkowe, a powstałe na ich podstawie analizy często miały charakter szacunkowy, przybierając formę opisu.

Wykonanie pierwszego obszernego studium poświęconego analizie gospodarek państw Ameryki Łacińskiej CEPAL zleciła Raulowi Prebischowi²⁶. Wydane zostało przez ONZ pod tytułem *Estudio Económico de América Latina, 1948* [Studium Gospodarcze Ameryki Łacińskiej, 1948 rok]²⁷. Wprowadzenie do tego obszernego opracowania przedstawiono w Hawanie w 1949 roku podczas drugiej sesji CEPAL i zatytułowano *El desarrollo económico de América Latina y algunos de sus principales problemas* [Rozwój gospodarczy Ameryki Łacińskiej i jego wybrane problemy]. Ze względu na zawarte w nim rewolucyjne, jak na owe czasy, poglądy, przygotowane przez Prebicha opracowanie nazywane jest również 'manifestem'²⁸. W publikacji poruszone zostały między innymi takie kwestie jak:

- korzyści płynące z postępu technicznego a kraje peryferii;
- Ameryka Łacińska a wysoki poziom produkcji Stanów Zjednoczonych;
- Ameryka Łacińska a problem niedostatku dewiz;
- tworzenie się kapitału w Ameryce Łacińskiej a proces inflacyjny;
- granice industrializacji.

Zawarta w dokumencie koncepcja „centrum-peryferia”, przedstawiająca autorską wizję Raula Prebicha ówczesnych stosunków międzyregionalnych, oparta na własnych długoletnich badaniach, dała początek nowym politykom i działaniom wobec Ameryki Łacińskiej. Miała również znaczny wpływ na decyzje rządów krajów latynoamerykańskich (w tym dotyczących polityk rozwoju regionalnego) i stała się jedną z ważniejszych idei obecnych w dalszych pracach CEPAL. Ukie runkowała działania tej instytucji na kolejne lata. Szerzej koncepcja „centrum-peryferia” omówiona została w następnym rozdziale pracy. Warto w tym miejscu jedynie podkreślić, iż Raul Prebisch zarysowując istniejący podział gospodarczy

²⁷ W 1951 roku ukazała się następna publikacja tego typu, omawiająca sytuację gospodarczą Ameryki Łacińskiej w 1949 roku – *Estudio Económico de América Latina, 1949*, Publicaciones de Naciones Unidas, Nueva York; a tytuł tego opracowania stał się tytułem ważnej serii wydawniczej CEPAL ukazującej się do dnia dzisiejszego.

²⁸ Porównaj: Love Joseph, „Las fuentes del estructuralismo”, [w:] *Prebish y Furtado: El estructuralismo latinoamericano*, red. Jorge Lora i Carlos Mallorquín, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla / Instituto de Ciencias Sociales y Humanidades, México, 1999.

świata wykazywał, że jest on niesprawiedliwy, gdyż powiększa dysproporcje między obydwojoma regionami (kraje bogate vs. kraje biedne). Wskazywał również, że istniejący ład ekonomiczny nie dawał szans krajom Ameryki Łacińskiej na uprzemysłowienie, a tym samym rozwój gospodarczy.

Wizja Raula Prebischa wywołała żywą dyskusję w świecie polityki i nauki. Nie zgadzały się z nią między innymi politycy Stanów Zjednoczonych. Jednakże w 1950 roku, na posiedzeniu Komisji, kraje członkowskie przyjęły rezolucję popierającą 'manifest' Prebischa, w której między innymi wskazywano na substytucję importu jako właściwą dla krajów słabo rozwiniętych drogę do industrializacji.²⁹ W tym samym roku Raul Prebisch powołany został na stanowisko Sekretarza Wykonawczego CEPAL. Dzięki jego osobie organizacja nabrała ogromnego znaczenia w regionie, stała się kuźnią przyszłych teoretyków społeczno-gospodarczych. Skupili się wokół Prebischa najwybitniejsi ówcześni bądź przyszli intelektualści i badacze problematyki latynoamerykańskiej, biorący czynny udział w pracach CEPAL i wyznaczający jej nowe kierunki badań, między innymi byli to: Fernando Henrique Cardoso, Enzo Faletto, Celso Furtado, José Medina Echevarría, Juan Noyola Vásquez, Aníbal Pinto, Osvaldo Sunkel.

Sześćdziesiąt lat działalności

W 2008 roku upłynie sześćdziesiąt lat od powstania CEPAL. Fakt ten skłaniać może do refleksji i podsumowań. Ze względu na tworzone propozycje i podejmowane działania skierowane na rozwiązywanie problemów państw Ameryki Łacińskiej, dotychczasowe prace Komisji w sposób chronologiczny można podzielić na 6 etapów³⁰, przypadających na kolejne dziesięciolecia:

- Początki prac i lata pięćdziesiąte: w tym okresie propozycje CEPAL dotyczyły problemu uprzemysłowienia (osiąganemu przede wszystkim dzięki zastosowaniu substytucji importu), działań zmierzających do dywersyfikacji produkcji i promocji integracji regionalnej.
- Lata sześćdziesiąte: to przede wszystkim propozycje reform zmierzających do wprowadzenia w życie strategii industrializacji i kontynuacja prac nad tworzeniem modelu ekonomicznej integracji regionalnej.

²⁹ Często błędnie wskazuje się CEPAL jako jedyne odpowiedzialne za propagowanie substytucji importu jako recepty na rozwój gospodarczy i industrializację krajów Ameryki Łacińskiej. Substytucję importu jako drogę ku industrializacji zaczęto stosować już w latach 30., natomiast Komisja obserwując bezkrytyczne działania rządów latynoamerykańskich nie stosujących się w pełni do jej zaleceń, przestrzegając w latach 60. przed takimi działaniami gospodarczymi.

³⁰ Podział dokonany według: Bielschowsky Ricardo, *Evolución de las ideas de la CEPAL*, [w]: *Revista de la CEPAL, no. etraodinnario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.

- Lata siedemdziesiąte: charakteryzują się zmianami w rozumieniu i definiowaniu rozwoju; propozycje Komisji ukierunkowane są na niwelowanie różnic społecznych i działania pro-eksportowe (w tym dywersyfikację eksportu).
- Lata osiemdziesiąte: głównym elementem prac Komisji w tym okresie były propozycje i działania mające na celu wspomóc kraje latynoamerykańskie w walce z kryzysem gospodarczym i podejmowaniu prób przezwyciężenia problemu zadłużenia zagranicznego poprzez osiągnięcie stabilizacji i wzrostu.
- Lata dziewięćdziesiąte: po bolesnych doświadczeniach lat osiemdziesiątych i wyciągnięciu z nich wniosków, prace CEPAL skupiły się na rozwijaniu nowych koncepcji dla Ameryki Łacińskiej – ‘transformacji w strukturze produkcji z zachowaniem równowagi społecznej’³¹ i ‘regionalizmu otwartego’.
- Pierwsza dekada XXI wieku: CEPAL kontynuuje zapoczątkowane w latach dziewięćdziesiątych prace nad ww. koncepcjami, uczestniczy w debacie nad programami rozwoju zrównoważonego oraz problemami rolnictwa.

Pierwszy etap prac, dotyczący końca lat czterdziestych, omówiony został częściowo we wcześniejszym podrozdziale, natomiast poniżej przedstawione zostaną kolejne etapy.

Nierzadko, w różnorodnych kręgach – również naukowych – można spotkać się z opinią³², że organizacje międzynarodowe (między innymi takie jak CEPAL) są instytucjami mało dynamicznymi, wręcz statycznymi, niechętnie poddającymi się reformom wewnętrznym. Przybliżenie prac prowadzonych przez zespół tworzący Komisję Gospodarczą ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów z pewnością przyczyni się do podważenia, przynajmniej częściowego, tego twierdzenia. Dlatego ważny podkreślenia staje się fakt, z którym zgodzi się zapewne większość badaczy Ameryki Łacińskiej, iż chcąc poznać historię gospodarczą tego regionu, historię myśli naukowej czy stosunków politycznych należy sięgnąć do prac CEPAL³³. Tworzone przez nią koncepcje ekonomiczne zawsze podlegały modyfikacjom i były dynamiczne. Nie mogło być inaczej. Implikowały to zmiany rzeczywistości gospodarczej, społecznej, politycznej i regionalnej zachodzące na świecie po II wojnie światowej. Świat odbudowywał się ze zniszczeń powojennych, wprowadzał plan Marshalla,

³¹ W jęz. hiszpańskim: *transformación productiva con equidad*.

³² Wiedzę swą opieram głównie na przeprowadzonych rozmowach w 2001 i 2002 roku z pracownikami naukowymi – latynoaмериканistami z Universidad de Chile i Uniwersytetu Warszawskiego.

³³ Świadczyć może o tym literatura naukowa, w której nawiązuje się do badań prowadzonych w ramach Komisji jak i jej działań na arenie międzynarodowej. Wśród licznych książek warto wymienić te z ostatnich lat, wydane w Polsce i za granicą: *Prebisch y Furtado: el estructuralismo latinoamericano*, red. Jorge Lora y Carlos Mallorquin, Universidad Autónoma de Puebla, México, 1999; *CEPAL: Globalización y regionalización: una visión desde América Latina y el Caribe*, CAPI-TULOS nr 58, enero-abril 2000, SELA, Venezuela. Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000.

a problemy państw postkolonialnych, w tym Ameryki Łacińskiej, odsunięto na dalszy plan. Taka sytuacja stała się wyzwaniem dla członów Komisji.

Lata pięćdziesiąte to początek zimnej wojny, epoka planowania, w której zarówno kraje rozwinięte jak i rozwijające się wychodziły z założenia, że rozwój gospodarczy i społeczny państwa powinien być odgórnie planowany. Był to okres, w którym rozwój i industrializacja pojmowane były jako synonimy. Tym nurtem podążyli również ludzie tworzący Komisję. Dzięki ich pracom, CEPAL postrzegana była jako 'szkoła' latynoamerykańskiej myśli ekonomicznej i społecznej, analizująca procesy zachodzące w Ameryce Łacińskiej przez pryzmat przemian historycznych. Już w początkowej fazie prac CEPAL rozwinęła własną metodę analizy i określiła zakres tematyczny prac, które z niewielkimi modyfikacjami kontynuowane są aktualnie. Z czasem wypracowaną przez Komisję metodę nazwano '**historyczno-strukturalną**'³⁴. U jej podstaw legły koncepcje Raula Prebischa zawarte we wspomnianym opracowaniu z 1949 roku wykonanym dla CEPAL *Estudio Económico ...*, a w szczególności przedstawiona w nim teoria centrum-peryferia. W owym studium opisana została w skrócie historia gospodarcza Ameryki Łacińskiej, od 1880 roku do połowy XX wieku, w tym szczegółowo czterech państw: Argentyny, Chile, Meksyku i Brazylii.

Wypracowany w ramach CEPAL sposób analizy procesu rozwoju gospodarczego opierał się na indukcji logicznej i skierowany był na poszukiwanie związków historycznych między różnymi elementami płaszczyzn gospodarczej i społeczno-politycznej, a także czynników zewnętrznych i wewnętrznych kształtujących owe związki.

W aspekcie **historycznym** stworzone i stosowane przez CEPAL podejście oznaczało uwzględnienie wpływu procesów rozwojowych na charakter stosunków panujących w społeczeństwie³⁵. Jednakże zamiast porównywania bieżącej sytuacji państw peryferii z wcześniejszymi warunkami panującymi w krajach centrum, to nowatorskie podejście proponowało porównywanie tych dwóch obszarów w tym samym momencie historycznym i doszukiwanie się w ich związkach przyczyn takiej a nie innej drogi rozwoju. Z kolei **strukturalne** podejście uwzględnia wspólne rozpatrywanie sytuacji gospodarczej i społeczno-politycznej oraz analizuje sposób, w jaki instytucje i struktura produkcyjna warunkują dynamikę gospodarczą krajów rozwijających się, i tworzą odmienne zachowania od tych w krajach rozwiniętych.

Zaproponowane podejście analityczne i historyczno-porównawcze wskazuje, że badacze CEPAL wychodzili z założenia, że struktury latynoamerykańskiej peryferii

³⁴ Porównaj: Gurrieri A., *La obra de Prebisch en la CEPAL*, 1982; *América Latina: el pensamiento de la CEPAL*, Editorial Universitaria, 1969; *Prebisch y Furtado. El estructuralismo latinoamericano*, Benemérita, 1999.

³⁵ Padée Jacek, „Inetelektualna droga Fernando Henrique Cardoso”, [w:] *Ameryka Łacińska* nr 1(39), CESLA, Warszawa, 2003.

warunkują (ale nie determinują) zjawiska gospodarcze i społeczne występujące w regionie³⁶. Stosując w swoich analizach regionalnych omawianą metodę, dochodzono do wniosków, iż w krajach Ameryki Łacińskiej brak jest jednolitych etapów rozwoju, a „opóźniony rozwój” (względem centrum) występujący w tym regionie posiada inną dynamikę od tej, której doświadczały kraje rozwinięte³⁷. Przykładem zastosowania w procesie analitycznym tego podejścia metodologicznego, zwanego również ‘strukturalizmem latynoamerykańskim’, są nie tylko znane powszechnie prace Fernando Henrique Cardoso³⁸ czy Celso Furtado³⁹, ale również publikacje innych latynoamerykanistów, dotyczące historii gospodarczej poszczególnych państw Ameryki Łacińskiej, wśród nich:

- (1959) Aníbal Pinto, *Chile, un caso de desarrollo frustrado* [Chile, przypadek sfrustrowanego rozwoju],
- (1963) Aldo Ferrer, *La economía argentina: las etapas de su desarrollo y problemas actuales* [Gospodarka Argentyny: etapy rozwoju i aktualne problemy],
- (1970) Osvaldo Sunkel, Pedro Paz, *El subdesarrollo latinoamericano y la teoría del desarrollo* [Latynoamerykański niedorozwój i teoria rozwoju],
- (1976) René Villareal, *El desequilibrio externo en la industrialización de México (1929-1975): un enfoque estructuralista* [Brak zewnętrznej równowagi w uprzemysłowieniu Meksyku (1929-1975): ujęcie strukturalne].

Dzięki zastosowaniu metody historyczno-strukturalnej powstało wiele analiz, programów i koncepcji ekonomicznych dotyczących rozwoju zarówno poszczególnych państw latynoamerykańskich, konkretnych obszarów jak i całego regionu. Powstawały one z inicjatywy Komisji, w wyniku obserwacji zachodzących zjawisk i służyły jako wskazówki dla krajów Ameryki Łacińskiej, bądź na bezpośrednie zamówienie państw latynoamerykańskich. Zmiany zachodzące w myśli ekonomicznej i działaniach Komisji, przedstawione poniżej, wynikały z sytuacji gospodarczej panującej w Ameryce Łacińskiej i wychodziły jej naprzeciw. Jednakże, wdrożenie owych pomysłów zależało od decyzji rządów poszczególnych państw latynoamerykańskich, a nie samej organizacji.

Podczas omawiania poszczególnych etapów działalności CEPAL będą odwoływać się do ogólnie panującej sytuacji społeczno-gospodarczej w Ameryce Łacińskiej. Przedstawienie jej ułatwi zrozumienie prac przedsięwziętych przez Komisję. Z tego względu poniżej zamieszczona została tabela zawierająca podstawowe dane statystyczne dotyczące gospodarki regionu Ameryki Łacińskiej na przestrzeni ostatnich pięciu dekad.

³⁶ Ocampo José, „Cincuenta años de la CEPAL” [w]: *Revista de la CEPAL no. extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.

³⁷ Nazywane obszarami o „wczesnym rozwoju”.

³⁸ Między innymi: z 1967 roku *Dependencia y desarrollo en América Latina*.

³⁹ Są to: (1959) *Formação econômica do Brasil*; (1964) *Development and Underdevelopment*; (1970) *Economic Development of Latin America*.

Tabela 1:

Podstawowe dane gospodarcze i społeczne dla regionu Ameryki Łacińskiej,
w okresie od 1950 do 2000 roku.

	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Ludność ogółem (w tys.)	160 405	211 579	280 094	357 265	436 022	506 888
Stopień urbanizacji (%)	25,1 (a)	32,6 (a)	41,1 (a)	54,5	65,7	75,0
Odsetek bezrobotnych wśród ludności miejskiej	-	-	6,6 (c)	7,8 (b)	6,5	8,4
Odsetek ludności żyjącej poniżej granicy ubóstwa				41,0	48,0	42,0
Wartość długu zagranicznego w milionach USD (d)	-	5 893,3	16 123,2	220 256	441 486	740 472
Wartość eksportu dóbr wg cen bieżących (w milionach USD)	-	8 371,3	13 616,1	91 590,8	136 316,4	358 474,8
Wartość importu dóbr wg cen bieżących (w milionach USD)	-	7 518,9	12 768,5	92 461,5	105 161,2	354 009,8
	1960-65	1965-70	1970-80	1980-82	1985-90	1995-2000
Wzrost PKB – (wg cen rynkowych) (e)	5,4	5,9	5,6	-0,3	1,9	3,1

Źródło: CEPAL

- (a) ludność w miastach liczących ponad 20 tysięcy mieszkańców w stosunku do ogółu ludności kraju
 (b) w tym okresie w krajach takich jak Barbados, Chile, Nikaragua wskaźnik bezrobocia miejskiego był wyższy niż 10%.
 (c) Średnia dla: Argentyny, Brazylii, Kolumbii, Kostaryki, Chile, Ekwadoru, Meksyku, Panamy, Urugwaju i Wenezueli.
 (d) Dane za lata 1980-2000 zawierają dług zagraniczny sektora publicznego i prywatnego oraz wobec MFW.
 (e) Średnie roczne wartości.

W latach pięćdziesiątych prace CEPAL skoncentrowane były na wypracowaniu propozycji polityki ekonomicznej dla państw Ameryki Łacińskiej. Był to okres, w którym ich gospodarki podlegały silnym procesom uprzemysławiania i urbanizacji. Towarzyszył temu szybki wzrost gospodarczy, który w latach 1945-54 wyniósł średnio dla Ameryki Łacińskiej 5,8% rocznie.⁴⁰ Jednocześnie odnotowywano wzrost wartości importu. Z tego względu, działania CEPAL poszły w dwóch kierunkach. Z jednej strony, Komisja analizowała i porównywała zmiany, które zachodziły w strukturach gospodarczych i społecznych państw „peryferii” i „centrum” (wg podziału Prebisch’a). Brała pod uwagę dane dotyczące wzrostu gospodarczego, postępu technicznego i handlu międzynarodowego. Z drugiej zaś, starała się stworzyć na-

⁴⁰ *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, vol. I, II, CEPAL/Fondo de Cultura Económica, Santiago, 1998.

rzędzia dla państw Ameryki Łacińskiej do racjonalnego, przemyślanego wdrażania i dostosowywania polityki industrializacji do panującej rzeczywistości, sugerując stosowanie strategii substytucji importu. Pomimo iż polityka ta znajdowała duże poparcie w środowisku badawczym Komisji, a jej głównym propagatorem był Raul Prebisch, zwracano równocześnie uwagę, że nie należy jej traktować jako jedynej drogi do osiągnięcia postępu gospodarczego i społecznego. Jednak z biegiem czasu ugruntowało się przekonanie, że to CEPAL jest odpowiedzialna za skutki nieprzemyślanego stosowania procesu uprzemysłowienia poprzez substytucję importu. Pod koniec lat pięćdziesiątych i z początkiem następnej dekady Komisja przestrzegała rządy krajów latynoamerykańskich przed nadinterpretacją korzyści wynikających z substytucji importu. Starła przekonywać do prowadzenia równoległe do tych działań korzystniejszej polityki proeksportowej (łączyć ją z dywersyfikacją eksportu).⁴¹ Równoległe promowała ideę integracji regionalnej uczestnicząc, w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, w tworzeniu regionalnych ugrupowań gospodarczych: Wspólnego Rynku Ameryki Środkowej – MCCA [*Mercado Común Centroamericano*] i Latynoamerykańskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu – ALALC [*Asociación Latinoamericana de Libre Comercio*].

Okres ten odznaczał się ogromnym wpływem na prace Komisji Raula Prebischa, skupiającego wokół siebie wielu wybitnych specjalistów z dziedziny ekonomii, socjologii, geografii i nauk politycznych. Zaważyło to niewątpliwie na kierunku badań prowadzonych w ramach CEPAL, a także ugruntowało przekonanie, iż to właśnie ta instytucja stworzyła podwaliny pod tzw. latynoamerykańską szkołę myśli ekonomicznej. Warto również dodać, że z początkiem lat sześćdziesiątych Prebisch odegrał ważną rolę w powołaniu UNCTAD – Konferencji Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju⁴².

Od połowy lat pięćdziesiątych działalność CEPAL ukierunkowana została również na rozwijanie polityk planowania rozwoju gospodarczego i społecznego Ameryki Łacińskiej. Osoby związane z Komisją wychodziły z założenia, iż należy stworzyć narzędzia i korzystne warunki, aby państwo mogło uczestniczyć w procesie rozwoju właśnie poprzez planowanie. Efektem takiego podejścia było powołanie w 1962 roku, w ramach struktur Komisji, Latynoamerykańskiego Instytutu Planowania Gospodarczego i Społecznego – ILPES [*Instituto Latinoamericano de Planificación Económica y Social*]⁴³, który od momentu powstania odgrywa ważną

⁴¹ Ocampo José, „Cincuenta años de la CEPAL”, [w]: *Revista de la CEPAL no. extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.

⁴² W 1964 roku Prebisch zrezygnował czasowo z prac w ramach CEPAL na rzecz prac w innych organizacjach międzynarodowych, między innymi, UNCTAD – *United Nations Conference for Trade and Development*.

⁴³ Przez pierwszych dziesięć lat istnienia dyrektorem ILPES, z niewielkimi przerwami, był Raul Prebisch, zastępowany podczas nieobecności spowodowanej pracami między innymi sekretarza generalnego UNCTAD, przez Cristobala Larę.

rolę w tworzeniu planów rozwoju regionalnego i ich realizacji oraz kształceniu kadr. Obok Raula Prebisha osobami, które wniosły wkład w powołanie i rozwój tego ośrodka byli: Celso Furtado, Jorge Ahumada i Pedro Vuscovic.⁴⁴ Bodźcem do powołania Instytutu była potrzeba zapewnienia pomocy rządowi Ameryki Łacińskiej w pracach związanych z planowaniem i administracją publiczną, poprzez organizowanie kształcenia, pomoc techniczną (w tym rozwijanie technik programowania gospodarczego) i realizację badań.

Propozycje Komisji skierowane do państw latynoamerykańskich w dekadzie lat sześćdziesiątych wynikały w dużej mierze z analizy procesów gospodarczych, zachodzących pod koniec lat pięćdziesiątych. Pomimo wysokiego wzrostu gospodarczego – średnio 5,7% rocznie w latach 1955-59 – gospodarki latynoamerykańskie charakteryzowały się niewielką stabilnością, wynikającą z ograniczeń w imporcie⁴⁵. Te działania będące, między innymi, efektem polityki substytucji importu, spowodowały pod koniec lat pięćdziesiątych spadek wskaźnika wzrostu importu do 2,1% rocznie, a na początku lat sześćdziesiątych do poziomu 0,3% rocznie. Tym tendencjom izolacjonistycznym towarzyszyć zaczął wzrost inflacji. Jednocześnie, równoległe do procesu dynamicznego przyrostu odsetka ludności miejskiej, zaczęto odnotowywać wzrost jej ubóstwa. Negatywne procesy społeczne i gospodarcze, które zaczęto zauważać w Ameryce Łacińskiej wpłynęły na ewolucję idei rozwijanych w CEPAL. Z tego powodu dekada lat sześćdziesiątych określana jest (również przez funkcjonariuszy Komisji) jako okres 'krytyki konstruktywnej'⁴⁶. Oznacza to, iż Komisja, czerpiąc doświadczenia z lat poprzednich, a także mając na uwadze w swoich analizach gospodarczych, element ludzki w coraz szerszym kontekście w taki sposób formułowała oceny dotychczasowych własnych i obcych działań i koncepcji stosowanych w Ameryce Łacińskiej, aby zawierały propozycje rozwiązania narosłych problemów. Przykładem 'krytyki konstruktywnej' może być cytat zaczerpnięty z *Estudio Económico de América Latina* [Studium Gospodarcze Ameryki Łacińskiej] z 1969 roku: „Prowadzenie bezkrytycznej polityki substytucji importu przy jednoczesnym szerokim protekcjonizmie państwa doprowadziło do przesadnego rozrostu przemysłu, który w chwili obecnej charakteryzuje się zniekształconą strukturą, niską wydajnością i wysokimi kosztami (...). Budowa zakładów o przesadnych rozmiarach równoznaczna była z marnotrawstwem kapitału i niską wydajnością”⁴⁷.

⁴⁴ Gurrieri Adolfo (red.), *La obra de Prebisch en la CEPAL*, Fondo de Cultura Económica, México, 1982.

⁴⁵ *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, vol. I, II, CEPAL/Fondo de Cultura Económica, Santiago, 1998.

⁴⁶ Ocampo José, „Cincuenta años de la CEPAL”, [w]: *Revista de la CEPAL no. extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.

⁴⁷ *ibidem*, s. 12.

W tym czasie równoległe do innych prac, CEPAL promuje integrację regionalną i eksport produktów przetworzonych poza granice regionu. Zwraca uwagę na płynące z tego korzyści, między innymi poszerzenie rynku wymiany handlowej i zbytu własnych towarów, uważając to za bodziec stymulujący dalszy proces industrializacji. Wyraźnie zwiększa się również nacisk na aspekty społeczne rozwoju gospodarczego. Nadanie przez Komisję charakteru socjologicznego swoim badaniom ekonomicznym było konsekwencją zarówno nasilających się negatywnych zjawisk społecznych (wspomniany np. wzrost ubóstwa), jak i wydarzeń międzynarodowych. Z tym ostatnim faktem wiążą się głębokie przemiany polityczne występujące w regionie i na świecie. Wystarczy przypomnieć dyktatury, które w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych osiągnęły swoje apogeum, między innymi: 1954 rok – A. Stroessner przejmuje władzę w Paragwaju, 1957 – F. Duvalier na Haiti.⁴⁸ W tym samym roku mamy do czynienia z końcem dyktatury w Kolumbii, a rok później w Wenezueli. Nie można pominąć oczywiście rewolucji kubańskiej i rosnącego niezadowolenia w Ameryce Łacińskiej wobec USA. Przemiany polityczne mające miejsce w krajach regionu wpłynęły na zmianę postawy Stanów Zjednoczonych wobec państw latynoamerykańskich. Wyrazem tego było ustanowienie Sojuszu dla Postępu poprzez podpisanie Karty Punta del Este. Rządy państw Ameryki Łacińskiej zobowiązały się w niej poddać swoje gospodarki różnorodnym reformom, w najbliższych dziesięciu latach. Efektem tych działań miało być osiągnięcie wzrostu ekonomicznego (przewyższającego poziom 2,5% rocznie) i przemian społecznych, takich jak: doprowadzenie poprzez reformy agrarne do zmian w niesprawiedliwej strukturze władania ziemią, eliminację analfabetyzmu, zapewnienie wszystkim dzieciom do 15 roku życia przynajmniej sześcioletniej nauki, rozwinięcie taniego budownictwa mieszkaniowego, poprawa ochrony zdrowia i doprowadzenie do wydłużenia przeciętnej długości życia (najmniej o pięć lat)⁴⁹.

Taki bieg wydarzeń wymusił na CEPAL reorientację niektórych własnych idei. Szczególną rolę w owym czasie odegrał José Medina Echevarría, który w latach pięćdziesiątych wprowadził socjologię rozwoju do prac Komisji i koordynował je. W dokumencie jego autorstwa, zatytułowanym *Programas y tendencias sociales en América Latina* [Programy i tendencje społeczne w Ameryce Łacińskiej] z 1963 roku, podkreślona została potrzeba jednoczesnego wprowadzania w życie w Ameryce Łacińskiej, obok planowania rozwoju i dalszej industrializacji, zmian w strukturze społecznej i redystrybucji dochodów, głównie poprzez reformę rolną⁵⁰. Uwzględnienie problematyki społecznej w pracach Komisji zaowocowało również utworzeniem

⁴⁸ Lista dyktatorskich rządów w Ameryce Łacińskiej jest o wiele dłuższa, m.in.: rządy wojskowych rozpoczynają się w 1954 roku w Gwatemali, 1955 – w Argentynie, 1964 – w Brazylii.

⁴⁹ Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000.

⁵⁰ Medina Echevarría José, „Consideraciones sociológicas sobre el desarrollo económico de América Latina” [w:] *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, Chile, 1998.

w strukturach CEPAL jednostki do spraw ludności⁵¹ i jednostki do spraw rozwoju społecznego (porównaj Aneks).

W tym okresie, znajdując się pod wpływem poglądów José Mediny Echevarría i Celso Furtado⁵², Fernando Henrique Cardoso i Enzo Faletto prowadzili badania nad problematyką rozwoju zależnego⁵³. W swoich tezach wykorzystali omawiane wcześniej podejście historyczno-strukturalne, kładąc szczególny nacisk na rolę czynników wewnętrznych i zewnętrznych w kształtowaniu rzeczywistości latynoamerykańskiej, szczególnie sytuacji społecznej i gospodarczej. Według tradycyjnego podejścia, reprezentowanego w początkowych latach przez R. Prebischa, to czynniki zewnętrzne miały kluczowe znaczenie w kształtowaniu wewnętrznych zjawisk zachodzących w ramach poszczególnych państw bądź regionu. Zdaniem Faletto i Cardoso, zewnętrzne i wewnętrzne czynniki, mogą względem siebie zależeć się, nakładać, wzajemnie umacniać, ale również mogą być ze sobą w sprzeczności. „Związki między siłami wewnętrznymi i zewnętrznymi tworzą złożoną całość, w której strukturalne powiązania nie opierają się tylko na prostych formach zewnętrznej eksploatacji i wymuszania określonych rozwiązań, lecz sięgają swymi korzeniami w zbieżność interesów między klasami dominującymi danego kraju a klasami międzynarodowymi, którą grupy i klasy zdominowane mogą próbować podważyć”⁵⁴. Efektem wspólnych prac obydwu badaczy była wydana w 1969 roku przez CEPAL/ILPES książka pt. *Dependencia y desarrollo en América Latina* [Zależność i rozwój w Ameryce Łacińskiej]. W publikacji tej Fernando H. Cardoso i Enzo Faletto wskazywali na istnienie powiązań między procesem wzrostu w poszczególnych krajach a zachowaniem klas społecznych i struktur władzy. Szczególną uwagę zwracali na zachodzące w owym czasie przemiany w społeczeństwach latynoamerykańskich z tzw. tradycyjnych w nowoczesne, próbując je interpretować, a także poddając w wątpliwość trafność tych określeń. „Z jednej strony pojęcia ‘tradycyjne’ i ‘nowoczesne’ nie są wystarczająco szerokie, by precyzyjnie objąć wszystkie mogące zaistnieć sytuacje społeczne, nie pozwalają też wyodrębnić z nich składników strukturalnych, określających sposób bycia społeczeństw analizowanych i wskazujących na warunki ich funkcjonowania i trwałości”⁵⁵. Według autorów, ówczesny stan zacofania Ameryki Łacińskiej należało tłumaczyć bieżącymi i przeszłymi relacjami między społeczeństwami peryferyjnymi

⁵¹ Ten instytut jest znany pod nazwą CELADE tj. *Centro Latinoamericano de Demografía*.

⁵² W 1964 roku, 3 czerwca, zorganizowane zostało w siedzibie ILPES seminarium – z inicjatywy C. Furtado – nt. niedorozwoju i stagnacji w Ameryce Łacińskiej [*Subdesarrollo y Estancamiento en América Latina*], podczas którego dyskusje dotyczyły relacji wewnętrznych i zewnętrznych, które determinują rozwój państw peryferii. Obecni byli m.in. innymi: F.H. Cardoso, R. Cibotti, J.M. Echevarría, O. Sunkel, P. Vuscovic (porównaj Mallorquín C., 1999).

⁵³ Za inspiratora tych prac można uznać R. Prebischa i jego koncepcję ‘centrum-peryferia’.

⁵⁴ Padée Jacek, „Inetelektualna droga Fernando Henrique Cardoso” [w:] *Ameryka Łacińska* nr 1(39), CESLA, Warszawa, 2003, ss. 53-54.

⁵⁵ Cardoso F. Henrique, Faletto Enzo, „Globalna analiza rozwoju” [w:] *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa, 1987, s. 125.

i centralnymi. W ten sposób chcieli oni zaprzeczyć przewidywaniom, że na obszarach peryferyjnych nastąpią analogiczne stadia rozwojowe do tych, które przechodziły państwa 'centrum'. W tym celu przeprowadzili analizę (także historyczną) sposobu powiązań gospodarek zacofanych ze światowym rynkiem.⁵⁶

Warte podkreślenia jest również, iż autorzy omawianej koncepcji przeciwni byli tworzeniu ogólnej teorii zależności, co odzwierciedlają słowa H. Cardoso w następującym cytacie: „nie zgadzam się z koncepcją głoszącą, że aby poprawić jakość analizy, teoria zależności powinna zostać sformalizowana tak, żeby po przetestowaniu hipotez wynikających z tej formalizacji, badacz mógł ruszyć w świat niosąc dumnie przed sobą tabelę z wynikami pokazującymi, jaki procent wariacji wyjaśniany jest przez poszczególne czynniki składające się na sytuację zależności”⁵⁷.

Prace i koncepcje Cardoso i Faletto, jak również innych osób związanych z CEPAL (w tym Prebisch, Furtado czy Mediny Echevarría), wynikały z potrzeby chwili i były odpowiedzią na przyjmowanie strategii rozwojowych nieadekwatnych do warunków latynoamerykańskich. W następnych latach teorię zależności rozwijał w ramach Komisji, między innymi, Osvaldo Sunkel.

Z nowymi koncepcjami, zarysowanymi powyżej, zespół tworzący CEPAL wszedł w dekadę lat siedemdziesiątych, która charakteryzowała się brakiem stabilności gospodarczej na świecie. Od połowy lat sześćdziesiątych przez kolejne prawie 10 lat gospodarki państw latynoamerykańskich odznaczały się szybkim wzrostem gospodarczym (średnie roczne tempo wzrostu to 6,7%) i wzrostem eksportu (średnie roczne tempo wzrostu przewyższało 7%)⁵⁸. W tym okresie, kontynuowany był w Ameryce Łacińskiej proces industrializacji, któremu towarzyszył wzrost importu. Jednakże światowa recesja będąca następstwem kryzysu naftowego z 1973 roku⁵⁹ spowodowała, że niektóre kraje regionu, aby nie dopuścić do destabilizacji gospodarek bądź utrzymać wzrost gospodarczy, zadłużyły się.

W latach siedemdziesiątych można wyróżnić dwa odmienne od siebie kierunki w politykach gospodarczych państw latynoamerykańskich. Z jednej strony, kraje takie jak Brazylia i Meksyk poprzez ingerencję i protekcjonizm państwa kontynuowały proces uprzemysłowienia, któremu towarzyszyła polityka dywersyfikacji eksportu. Z drugiej zaś, Argentyna, Chile czy Urugwaj wycofywały się z podobnych działań, otwierając się na wolny przepływ dóbr i usług, co powodowało ogromny import towarów konsumpcyjnych.

Sytuacja ekonomiczna, mająca miejsce w tej dekadzie, nie była jedynym czynnikiem, który wpłynął na kierunek prac CEPAL. Ważnymi dla Komisji okazały się

⁵⁶ Bielschowsky Ricardo, „Evolución de las ideas de la CEPAL” [w]: *Revista de la CEPAL*, no. *extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.

⁵⁷ cytata za: Padée Jacek, „Inetelektualna droga Fernando Henrique Cardoso” [w:] *Ameryka Łacińska* nr 1(39), CESLA, Warszawa, 2003, s. 51.

⁵⁸ *Anuario Estadístico de América Latina y el Caribe* 1989, CEPAL, Santiago de Chile, 1990.

⁵⁹ W ciągu zaledwie kilku miesięcy ceny ropy wzrosły o 200%.

wydarzenia polityczne, przewrót w Chile oraz niechęć innych dyktatur (w tym argentyńskiej) wobec funkcjonariuszy Komisji. Spowodowało to, że wielu intelektualistów i badaczy o poglądach demokratycznych, lewicujących i postępowych nie mogło bądź nie chciało przyjeżdżać do Chile⁶⁰. Te okoliczności wpłynęły na działania Komisji, określone w późniejszych latach, z perspektywy czasu, przez Enrique Iglesiasa jako mające na celu przetrwanie sytuacji kryzysowej. Mając na względzie międzynarodowy kryzys gospodarczy i ewentualne jego skutki, pod koniec lat siedemdziesiątych CEPAL postulowała zwrócenie większej uwagi w planowaniu rozwoju gospodarczego na takie elementy jak: analiza makroekonomiczna, zadłużenie oraz warunki dywersyfikacji eksportu. Okres ten w pracach Komisji charakteryzował się również działaniami na rzecz uwzględniania sytuacji społecznej w analizach i politykach gospodarczych. Z jednej strony takie zachowanie CEPAL zgodne było z polityką Organizacji Narodów Zjednoczonych, z drugiej zaś było wynikiem coraz szerszej dyskusji interdyscyplinarnej prowadzonej wewnątrz tej instytucji. Przykładem tego są powstałe w tym czasie dwie prace:

1. *Evaluaciones regionales de la Estrategia Internacional de Desarrollo*. Quito, Ecuador, 1973⁶¹, opublikowana w 1975 roku, pod red. Manuela Balboya i Marshalla Wolfe. Jest to oficjalny dokument CEPAL, będący kontynuacją przyjętej przez ONZ linii działań, w którym zdefiniowany został termin 'rozwoju zintegrowanego'. „Rozwój zintegrowany można osiągnąć poprzez wspólne działania zarówno na płaszczyźnie gospodarczej jak i społecznej, mając na względzie fakt różnicy między pojęciem wzrostu gospodarczego a rozwoju. Trudnym zadaniem jest ocena zdefiniowanego w ten sposób procesu. Nie wystarczy odwołać się do jednego lub więcej wskaźników. Należy ocenić, w jakim stopniu postęp we wszystkich dziedzinach życia aktywizuje tworzenie się nowego typu społeczeństwa podążającego w kierunku szybkiego rozwoju ludzkiego”⁶². Autorzy wspomnianego dokumentu określili również kryteria tak zdefiniowanego rozwoju oraz podkreślili znaczenie udziału wszystkich grup społecznych w jego planowaniu. Jednocześnie w tym raporcie obszernie opisana została aktualna sytuacja społeczna i gospodarcza całego regionu z uwzględnieniem różnic między poszczególnymi państwami.
2. *Enfoques del desarrollo: ¿de quién y hacia qué?*⁶³ artykuł autorstwa M. Wolfe, wydany w *Revista de la CEPAL* nr 1, w 1976 roku. Podstawowym celem tej publikacji była ocena sposobu interpretacji rozwoju przez instytucje międzynarodowe. Dzięki dokonany obserwacjom, Wolfe zaproponował klasyfikację

⁶⁰ *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, vol. I, II, CEPAL/Fondo de Cultura Económica, Santiago, 1998, s. 39.

⁶¹ Regionalna ocena międzynarodowej strategii rozwoju (tłum. własne) potocznie nazywana Raportem z Quito, opracowanie wydane w serii wydawniczej CEPAL *Cuadernos de la CEPAL* nr 2.

⁶² Balboa Manuel, Wolfe Marshall (red.), *Evaluación de Quito*, seria: Cuadernos de la CEPAL no. 2, Santiago, 1975, s. 5.

⁶³ *Koncepcje rozwoju. Kto, dla kogo?* (tłum. własne)

tych instytucjonalnych podejść do procesu rozwoju, dzieląc je na: utopijno-normatywne (reprezentowane np. przez ONZ), technokratyczno-racjonalistyczne i socjopolityczne.⁶⁴

Z perspektywy czasu warta odnotowania wydaje się publikacja CEPAL z końca lat siedemdziesiątych „Studium Gospodarcze Ameryki Łacińskiej, 1978” [*Estudio Económico de América Latina, 1978*]. Zawarte w niej analizy, które na nieszczęście sprawdziły się, wzbudziły polemikę wśród przedstawicieli państw członkowskich. Komisja dosyć pesymistycznie przedstawiała przyszłość gospodarek latynoamerykańskich. Ostrzegając, między innymi, kraje Ameryki Łacińskiej przed zaciąganiem kolejnych kredytów zagranicznych, przewidywała niski wzrost gospodarczy i w konsekwencji ewentualny ogólnoregionalny kryzys gospodarczy.

Lata osiemdziesiąte, zgodnie z rokowaniami CEPAL, nie były pod względem gospodarczym najlepszymi dla Ameryki Łacińskiej. Termin ‘stracona dekada’ [*década perdida*] oddawał w sposób jednoznaczny zaistniałą sytuację gospodarczą w Ameryce Łacińskiej i szybko się przyjął. Po raz pierwszy użył go Enrique Iglesias w 1984 roku podczas sesji CEPAL, w Limie. W swoim wystąpieniu skrytykował i przeciwstawił się prognozom MFW, przewidując jednocześnie, że jedno dziesięciolecie nie wystarczy do odbudowania spustoszeń pokryzysowych i określił lata osiemdziesiąte właśnie jako straconą dekadę. Przytoczone dane obrazują zaistniałą kryzysową sytuację. Między 1981 a 1990 rokiem średnia roczna stopa wzrostu gospodarczego wyniosła zaledwie 1,2%, co w konsekwencji wiązało się z drastycznym spadkiem PKB na jednego mieszkańca. Równocześnie wiele państw latynoamerykańskich dotkniętych zostało ogromną inflacją⁶⁵.

Poważne problemy gospodarcze państw latynoamerykańskich spowodowały, że projekty i długookresowe planowanie regionalne zostały odsunięte na dalszy plan, a wysiłek Komisji skoncentrował się na wypracowaniu propozycji ich rozwiązania, głównie kwestii związanych z zadłużeniem i osiągnięciem stabilizacji gospodarczej. Tekstem oddającym ducha tego okresu jest opracowanie autorstwa R. Devlina i J. Ramosa *Políticas de ajuste y renegociación de la deuda externa en América Latina* [Polityki stabilizacji i renegocjacji zadłużenia zagranicznego w Ameryce Łacińskiej] z 1984 roku.

Połowa lat osiemdziesiątych przyniosła zapowiedź powstania nowych programów i konkretnych działań, które rozwinięte zostały w następnym dziesięcioleciu pod hasłem ‘transformacji w strukturze produkcji z zachowaniem równowagi społecznej’ [*transformación productiva con equidad*]. Jest to okres, w którym zaczyna podkreślać się wagę rozwoju zrównoważonego jako słusznej drogi do osiągnięcia postępu zarówno społecznego, jak i gospodarczego. Wyrazem nowych idei są publikacje,

⁶⁴ Wolfe Marshall, „Enfoques del desarrollo: ¿de quién y hacia qué?” [w:] *Revista de la CEPAL* no. 1, 1976, CEPAL, Santiago, s. 162.

⁶⁵ Żuławska Urszula, *Stabilizowanie gospodarki a wzrost. Doświadczenia Argentyny, Brazylii, Chile i Meksyku*, CESLA, Warszawa, 1994.

które ukazały się na początku lat dziewięćdziesiątych. Wśród nich można wymienić opublikowane przez CEPAL: (1990) *Desarrollo sostenido para el Caribe*; (1990) *The Water Resources of Latin America and the Caribbean – Planning, Hazard and Pollution*; (1991) *The Environmental Dimension in Development Planning*; (1992) *Reseñas de documentos sobre desarrollo ambiental sustentable*.

Natomiast dwa inne dokumenty, wydane z początkiem **1990 roku**, nakreśliły kierunek rozwoju myśli ekonomicznej tej instytucji na następne dziesięciolecie. Są to:

- *Transformación productiva con equidad: la tarea prioritaria del desarrollo de América Latina y el Caribe en los años noventa*⁶⁶ [Transformacja w strukturze produkcji z zachowaniem równowagi: główne zadanie dla rozwoju Ameryki Łacińskiej i Karaibów], i

- *Industrialización en América Latina: de la ‘caja negra al casillero vacío*⁶⁷ [Industrializacja Ameryki Łacińskiej: od ‘czarnej skrzynki’ do ‘pustego segregatora’].

Pierwszy dokument, autorstwa Fernando Fajnzylbera, jest analizą etapów uprzemysłowienia Ameryki Łacińskiej, jakie miały miejsce po drugiej wojnie światowej. Zdaniem autora aby móc przeprowadzić jakiegokolwiek reformy wewnętrzne oraz ponownie, po straconej dekadzie, włączyć kraje Ameryki Łacińskiej do światowej gospodarki (celem odnalezienia przez nie same własnej drogi rozwoju społeczno-gospodarczego), potrzebne jest spełnienie podstawowych warunków takich jak:

- umocnienie demokracji;
- stabilizacja latynoamerykańskich gospodarek;
- włączenie ich w światowy proces intensywnych przemian technologicznych;
- lepsza dystrybucja dochodów;
- wzrost oszczędności, jednocześnie;
- wszelkie działania powinny następować zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego.⁶⁸

Uwzględnienie w owym czasie wyżej wymienionych elementów, szczególnie demokracji i rozwoju zrównoważonego, jako niezbędnych w procesie rozwoju gospodarczego było nowością. Inną nowatorską propozycją Fajnzylbera zawartą we wspomnianej publikacji był model uprzemysłowienia, którego podstawą byłoby stworzenie regionalnego (ponadnarodowego) ośrodka nowych technologii⁶⁹, jako

⁶⁶ CEPAL, Santiago de Chile, 1990. Ten dokument ukazał się pod redakcją Fernando Fajnzylbera; w większości jest to tekst jego autorstwa (wynika tak z innych tekstów CEPAL, odwołujących się do tej publikacji).

⁶⁷ Tekst autorstwa Fernando Fajnzylbera, wydany w serii *Cuadernos de la CEPAL* nr 60, Santiago de Chile, 1990.

⁶⁸ *Transformación productiva con equidad. La tarea prioritaria del desarrollo de América Latina y el Caribe en los años noventa*, CEPAL, Santiago, 1990.

⁶⁹ Również krajowych ośrodków nowych technologii, na wzór technopolii w USA czy Europie Zachodniej.

nieodzownego warunku wejścia i utrzymania się na rynku międzynarodowym. Fajnzylber zwrócił także uwagę na znaczenie aspektów społecznych rozwoju. Jego zdaniem, bez rozwoju zrównoważonego warunki życia ludności pogorszą się, ekosystemy ulegną dalszej, często nieodwracalnej degradacji, wzrosną koszty usuwania szkód, w konsekwencji zagrażając rozwojowi. Podkreślił również, iż nie ma prostej zależności między wzrostem a równością. Wzrost gospodarczy przyczynia się do zmniejszenia ubóstwa, ale jego osiągnięcie nie jest równoznaczne ze zmniejszeniem nierówności społecznych. Dlatego, jego zdaniem⁷⁰, procesowi otwierania się gospodarek powinna towarzyszyć aktywna polityka ochrony społecznej.

Drugi tekst, także autorstwa Fajnzylbera, pt. „Industrializacja w Ameryce Łacińskiej: od ‘czarnej skrzynki’ do ‘pustego segregatora’”: porównanie współczesnych wzorców uprzemysłowienia”, stanowi dopełnienie proponowanej przez niego wizji rozwoju. Jest to studium porównawcze gospodarek latynoamerykańskich z gospodarkami wybranych krajów rozwiniętych i rozwijających się. Na podstawie analizy niektórych wskaźników ekonomicznych⁷¹ z lat 1970-1984, dokonał on klasyfikacji wybranych państw i wydzielił ich cztery kategorie:

- I. Charakteryzujące się wysokim wzrostem, powyżej 2,4% PKB rocznie na 1 mieszkańca i dochodach skoncentrowanych w rękach niewielkiej części społeczeństwa (ponad 40% dochodów przypadających na 10% ogółu ludności kraju) – oznacza to, że dochody są nierównomiernie dystrybuowane;
- II. O mniej więcej równomiernej dystrybucji dochodu, ale posiadające niski wzrost gospodarczy (poniżej 2,4% PKB na 1 mieszkańca);
- III. O dochodzie skoncentrowanym w rękach bardzo nielicznej grupy mieszkańców kraju i bardzo niskim bądź zerowym wzroście gospodarczym;
- IV. Charakteryzujące się wysokim wzrostem gospodarczym i działaniami na rzecz sprawiedliwej dystrybucji dochodu.

Ostatniej, czwartej grupie, Fajnzylber poświęcił najwięcej miejsca i jest ona najważniejszym zbiorem w jego analizie. Zaliczył on do niej między innymi Hiszpanię i Koreę Południową. Jednakże nie znalazło się w tej grupie żadne z państw latynoamerykańskich. Z tego względu określił tę kategorię jako ‘pusty segregator’, który powinien stanowić cel dla Ameryki Łacińskiej, tak aby miejsce to wypełnić. Fajnzylber starał się znaleźć odpowiedź, dlaczego żadne z państw Ameryki Łacińskiej nie znalazło się w czwartej grupie określonej przez niego terminem ‘pustego segregatora’. Przyczyny takiego stanu tłumaczył znikomą efektywnością wdrażanych projektów uprzemysłowienia, których celem było osiągnięcie postępu. Jego zdaniem, działało się tak, między innymi, z powodu niedoceniań przez lokalnych przedsiębiorców i władze samorządowe znaczenia postępu technologicznego, tak

⁷⁰ Jest to również stanowisko CEPAL, gdyż publikacja ta jest oficjalnym dokumentem organizacji.

⁷¹ PKB per capita i dochody ludności.

ważnego w erze rewolucji elektronicznej. Podkreślił przy tym wagę unikania izolacji technologicznej, możliwej jedynie poprzez wykorzystanie pokładów wiedzy, które nazwał używając metafory 'czarną skrzynką postępu technicznego'. Czyli Ameryka Łacińska miałaby szansę wejścia do 'pustego segregatora', w którym znajdowała się między innymi Hiszpania i Korea Płd., dzięki 'czarnej skrzynce postępu technicznego', czyli wytwarzaniu i stosowaniu nowoczesnych technologii. Praca ta nakreśliła kierunek działań CEPAL na najbliższe lata, a koncepcja ta stała się uzupełnieniem lansowanej polityki transformacji w strukturze produkcji z zachowaniem równowagi społecznej. Była również inspiracją do wypracowanej, nieco później, przez CEPAL strategii 'regionalizmu otwartego'.

Podsumowanie

Analizując ponad pół wieku prac prowadzonych przez Komisję, obejmujących badania sytuacji gospodarczej i społecznej Ameryki Łacińskiej, można stwierdzić, że mieściły się one w kilku podstawowych zakresach tematycznych (kładąc na szczególnie nacisk). Najważniejsze z nich to:

1. Skutki włączenia gospodarek latynoamerykańskich do międzynarodowego systemu gospodarczego (ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji społecznej wewnątrz poszczególnych państw oraz w całym regionie).
2. Integracja regionalna jako narzędzie do przezwyciężenia peryferyjności Ameryki Łacińskiej i osiągnięcia rozwoju gospodarczego.
3. Rozwój technologiczny i transfer nowości technicznych z krajów wysoko rozwiniętych do państw latynoamerykańskich.
4. Globalne procesy rozwoju społeczno-gospodarczego a równość społeczna.
5. Analiza możliwości i potrzeb ingerencji państwa w proces rozwoju społeczno-gospodarczego.

Podsumowując ten rozdział, warto zaznaczyć, iż po przełamaniu kryzysowego okresu lat osiemdziesiątych następna dekada przyniosła odrodzenie zakreślonych w momencie powstania CEPAL tematów i zadań. W sposób zmodyfikowany, powrócił problem postępu technologicznego i dystrybucji dochodów. Według Komisji ważne jest zrozumienie wymogów narzucanych przez nowy ład międzynarodowy, warunków aktywnego w nim udziału oraz wynikających z relacji społeczno-gospodarczych antagonizmów.

Historia CEPAL to nie tylko ścieranie się różnych koncepcji rozwoju gospodarczego, poszukiwanie rozwiązań dla zaistniałych kryzysów ekonomicznych, ale przede wszystkim wypracowywanie i rozwijanie takich metod pracy, które zawierałyby różnorodne elementy:

- po pierwsze, poszukiwanie takiej wizji rozwoju, która miałaby **interdyscyplinarny** charakter;

- po drugie, stosowanie **dialektyki**, polegającej na porównywaniu wypracowanych koncepcji z rzeczywistością, myśli z działaniami, co implikuje ciągle przekształcanie tych pierwszych w zależności od zachodzących zmian;
- po trzecie, poszukiwanie **regionalnej tożsamości**.

Udział ostatnich dwóch elementów to w dużej mierze efekt prac prowadzonych przez Latinoamerykański Instytut Planowania Gospodarczego i Społecznego – ILPES. Został on powołany na początku lat sześćdziesiątych w celu zapewnienia zaplecza logistycznego do wdrażanych przez rządy latynoamerykańskie polityk planowania i technik programowania gospodarczego. Aktualnie jego prace koncentrują się na zagadnieniach związanych z rozwojem społeczno-gospodarczym w skali lokalnej, zarówno poprzez projekty badawcze jak i programy szkoleń. W latach sześćdziesiątych prace Instytutu dotyczyły, przede wszystkim problematyki kosztów transportu i jego wpływu na produkcję, dystrybucję i konsumpcję dóbr, oraz lokalizacji inwestycji. Owe badania były uzupełnieniem promowanej w tamtym okresie przez CEPAL koncepcji centrum-peryferia, którą ILPES zaczął wykorzystywać do analizy zjawisk w skali lokalnej, chcąc wskazać przyczyny wewnętrznych nierówności regionalnych.

Pod koniec lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych ILPES skoncentrował się na wypracowaniu propozycji, które wspierałyby jednostki terytorialne w osiągnięciu samodzielności w podejmowaniu decyzji, zarówno w kontekście narodowym jak i międzynarodowym. W tym okresie uwzględnienie relacji między poziomami regionalnym, narodowym i międzynarodowym, stało się trwałym elementem badań i analiz prowadzonych przez Instytut. Zaczęto traktować jednostki administracyjne (tzw. obszary zorganizowane) jako podmioty zachodzących procesów wzrostu i rozwoju, a nie wyłącznie jako odbiorców prowadzonych przez państwo polityk bądź wpływów procesów rynkowych.

Od połowy lat osiemdziesiątych, a przede wszystkim w latach dziewięćdziesiątych, w publikacjach autorów związanych z Instytutem omawiana jest problematyka oddolnego rozwoju regionalnego oraz przekazywania jak najszerszych uprawnień jednostkom najniższego szczebla administracji. Obserwacje i analizy zjawisk społecznych i gospodarczych nie tylko w skali ogólnokrajowej, ale również lokalnej, prowadzone w ramach Instytutu, zaowocowały powstaniem koncepcji i projektów rozwoju regionalnego. W tym okresie duży wpływ na prace ILPES wywarła osoba Sergio Boisiera, autora koncepcji region *quasi-estado* i *quasi-empresa*⁷². Szerzej koncepcja ta omówiona została w następnych rozdziałach.

W tej części pracy nakreśliłam ewolucję prac całej Komisji, bez szczególnego podziału na jednostki działające w ramach jej struktur. Jednak to w ich kompetencji leży rozwiązywanie konkretnych problemów.

⁷² Region prawie-państwo i prawie-przedsiębiorstwo.

Obok ILPES w ramach CEPAL realizuje swoje prace wiele innych jednostek. Wśród nich, ze względu na podejmowaną tematykę i liczbę publikacji naukowych, warto wymienić jednostkę ds. środowiska przyrodniczego i osadnictwa [*División de Medio Ambiente y Asentamientos Humanos*], w ramach której przygotowywane są programy i formułowane propozycje rozwoju zrównoważonego. Ośrodek ten współpracuje w tym zakresie z Komisją NZ ds. Rozwoju Zrównoważonego tak, aby prace realizowane były zgodnie z dyrektywami dokumentu „Agenda 21”⁷³. Inną ważną jednostką działającą w ramach CEPAL jest Latynoamerykańskie Centrum Demograficzne – CELADE [*Centro Latinoamericano y Caribeño de Demografía*]. Jego prace koncentrują się na: badaniach zjawisk demograficznych Ameryki Łacińskiej, promocji wiedzy na ten temat oraz wspomaganii rządów państw członkowskich w rozwiązywaniu problemów ludnościowych, w tym włączaniu zagadnień demograficznych do polityk rozwoju.

Na zakończenie, w celu usystematyzowania etapów rozwoju myśli ekonomicznej, zamieszczona została tabela opracowana w 1998 roku przez R. Biełschowsky'ego. Przedstawia ona podstawowe składowe koncepcji CEPAL, które charakteryzowały kolejne etapy działalności tej instytucji.

⁷³ Podczas Konferencji NZ na temat Środowiska Naturalnego i Rozwoju, która odbyła się w Rio de Janeiro w 1992 roku, przedstawiciele władz państwowych podpisali dokument zatytułowany „Agenda 21”, będący globalnym planem działań na rzecz zrównoważonego rozwoju. Stał się on podstawą wielu projektów krajowych, a ponad 1800 miast na całym świecie stworzyło własne lokalne Agendy 21.

Tabela 2.
 Synteza elementów analitycznych zawartych w pracach CEPAL

czas i temat	stałe elementy	ANALIZA HISTORYCZNO-STRUKTURALNA	Strukturalne uwarunkowania wewnętrzne (społeczne i gospodarcze) wzrostu i postępu technicznego oraz zatrudnienia i dystrybucji dochodu	Działania państwa
1948–1960 (industrializacja)	Stopień zintegrowania z gospodarką światową (centrum-peryferia i podatność na wpływy zewnętrzne)	pogorszenie <i>terms of trade</i> ⁵⁶ ; brak równowagi strukturalnej bilansu płatniczego; integracja regionalna;	industrializacja poprzez substytucję importu; zachwianie tendencji w rozwoju spowodowanych specjalizacją i heterogenicznością struktur;	rozważne kierowanie uprzemysłowieniem;
1960 (reformy)	zależność; polityka zagraniczna mająca na celu redukcję podatności peryferii na wpływy z zewnątrz;	reformacja rolna i dystrybucja dochodów jako warunek ożywienia gospodarki; heterogeniczność strukturalna; zależność;	reformować, aby wywołać, udrożnić i ukierunkować rozwój;	
1970 (modele wzrostu)	zależność, niebezpieczne zadłużenie, niewydolność i znikomość eksportu;	modele wzrostu, struktur produkcji i dystrybucji oraz struktur władzy; powiązanie uprzemysłowienia z rynkiem wewnętrznym i polityką proeksportową;	poszukiwanie drogi ku równości społecznej; wzmacnianie eksportu produktów przemysłowych;	
1980 (dług)	ogromne problemy finansowe; „stracona dekada”;	stabilizacja i wzrost; reakcja na szok związany z wprowadzeniem stabilizacji; koszty społeczne stabilizacji;	renegecja zadłużenia celem osiągnięcia stabilizacji i wzrostu;	
1990–2000 (transformacja w strukturze produkcji z zachowaniem równowagi społecznej)	nieskuteczność wprowadzania specjalizacji w eksporcie i podatność na ruchy kapitału;	trudności w przeprowadzeniu skutecznej transformacji struktur produkcji i przemian społecznych; proces integracji poprzez regionalizm otwarty;	Wdrażanie polityk celem umocnienia transformacji w strukturze produkcji z zachowaniem równowagi społecznej; umacnianie regionalnych procesów integracyjnych;	

Źródło: Bielschowsky Ricardo, *Evolución de las ideas de la CEPAL* [w:] *Revista de la CEPAL* no. extraordinario, CEPAL, Santiago de Chile, Octubre 1998.

⁷⁴ warunki wymiany handlowej, stosunek, w jakim dobra eksportowane wymieniane są na dobra importowane.

Region i rozwój regionalny w koncepcjach CEPAL

Od połowy lat czterdziestych aż po dekadę lat sześćdziesiątych miało miejsce szczególne zainteresowanie problematyką regionalną, zarówno w świecie nauki jak i polityki. Dotyczy to również Ameryki Łacińskiej, stając się w owym czasie polem doświadczalnym dla wielu planistów, którzy przekonani o słuszności swoich twierdzeń wprowadzali w życie koncepcje rozwoju regionalnego. W tym procesie brała udział Komisja Gospodarcza ds. Ameryki Łacińskiej. W ciągu prawie 60 lat swojego istnienia stworzyła warunki wielu intelektualistom latynoamerykańskim do opracowania koncepcji dotyczących regionu i rozwoju regionalnego, wykorzystywanych z mniejszym lub większym sukcesem. Postaram się je, w sposób jak najbardziej przejrzysty, w niniejszym rozdziale, przedstawić.

Koncepcja centrum-peryferia i jej współczesny wymiar

We wspomnianym wcześniej, pierwszym opracowaniu zrealizowanym przez CEPAL na temat stanu gospodarek państw Ameryki Łacińskiej, zatytułowanym „*Estudio Económico de América Latina, 1948*”, jego autor – Raul Prebisch przedstawił nową wizję stosunków międzyregionalnych. Wyprzedziła ona nieznacznie ogłoszoną na początku lat pięćdziesiątych teorię ‘biegunów wzrostu’ F. Perroux. Posiadała również polityczny wymiar, gdyż jej autor chciał zwrócić uwagę świata na istniejącą nierówność gospodarczą. Z tego powodu studium Prebischa nazywane jest przez wielu badaczy ‘manifestem’.

Do sformułowania swojej koncepcji, Raul Prebisch wykorzystał wcześniejsze poglądy takich autorów jak Ernst Wegemann czy Werner Sombart¹. Oparł ją

¹ Prebisch nigdy nie wyjaśnił, w jaki sposób doszedł do użycia terminów ‘centrum’ i ‘peryferia’. Najprawdopodobniej terminy ‘centrum’ i ‘peryferia’ zaczerpnął od Ernsta Wegemanna bądź Wernera Sombarta. Możliwe jest również, iż swoje przemyślenia oparł na dziele Mihaila Manoilescu z 1929 r. *Teorie du protectionnisme* (Love, J. 1999).

na interpretacji istniejących w latach czterdziestych stosunków gospodarczych na świecie i dokonał podziału gospodarczego świata, na centrum (kraje bogate i uprzemysłowione) i peryferię (kraje biedne, w większości rolnicze, nazwane również krajami ‚nowymi’ [*países nuevos*]). Taki podział, według Prebischa, był wynikiem między innymi: procesów historycznych, międzynarodowego podziału pracy i postępu technicznego². Jego zdaniem krajom ‚peryferii’ przypisana została rola dostawcy, na potrzeby ‚centrum’, surowców i produktów rolnych. Ten fakt powodował, że gospodarki państw latynoamerykańskich nie wymagały modernizacji i postępu technicznego. W celu opisanego zaobserwowanego przez siebie światowego ładu gospodarczego, Prebisch wprowadził pojęcia: **centrum** – uprzemysłowionego o hegemonicznym charakterze oraz **peryferii** – rolniczej i zależnej. Uważał, że tym, co łączy te dwa obszary są relacje niesprawiedliwej (dla peryferii) wymiany. Taka sytuacja, zdaniem Prebischa, pogłębiała dysproporcje między obiema grupami państw. Nie dawała szans Ameryce Łacińskiej i innym krajom peryferyjnym na unowocześnienie gospodarek narodowych, w tym przeprowadzenie procesu industrializacji. Za punkt zwrotny w świadomości państw latynoamerykańskich uważał II wojnę światową, która wpłynęła na zmianę postawy politycznej krajów Ameryki Łacińskiej. Pokazała im, że nie muszą być skazane na bycie peryferią. W czasie, gdy Europa pochłonięta była wojną, kraje latynoamerykańskie dostarczały aliantom zarówno surowców jak i produktów przetworzonych. Prebisch uważał, że dzięki uprzemysłowieniu gospodarek państw Ameryki Łacińskiej możliwe będzie skorzystanie ze światowych osiągnięć technicznych a także stopniowe podnoszenie poziomu życia mieszkańców tego regionu³. Chcąc dowieść postawionej przez siebie hipotezy przedstawił i przeanalizował zmiany cen artykułów rolnych i przetworzonych w latach 1876 – 1947. Stwierdził, że wzrost cen dotyczył przede wszystkim artykułów przetworzonych. Dla zilustrowania tego faktu wskazywał, że w 1930 roku trzeba było posiadać o 55,6% więcej płodów rolnych, aby móc kupić tę samą ilość artykułów przetworzonych, co 60 lat wcześniej. Komentował istniejącą sytuację w ten sposób: *„Zmiany w relacjach cen przesunęły się na niekorzyść peryferii, przeciwnie do tego, co mogłoby nastąpić, gdyby ceny uległy obniżeniu zgodnie ze spadkiem kosztów wynikających ze wzrostu produkcji”*⁴. Raul Prebisch zauważył, że z jednej strony koszty ulegały obniżeniu, gdyż następował wzrost produkcji, jednakże w tym samym czasie ulegały zwiększeniu, gdyż rosły dochody przedsiębiorców i koszty innych elementów składowych produkcji. Czynnikiem pierwszy, czyli wzrost produkcji, następował zarówno w sektorze rolnym jak i przemysłowym, natomiast drugi – wzrost kosztów produkcji – dotyczył głównie przemysłu. Według Prebischa, gdyby wynagrodzenia i inne koszty nie rosły tak

² Prebisch Raul, *El desarrollo económico de América Latina y algunos de sus principales problemas*, [w:] *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, Santiago, 1998.

³ *ibidem*, s. 66.

⁴ *ibidem*, s. 76.

szybko w przemyśle a także, gdyby uwzględniono powolniejszy wzrost produkcji w rolnictwie, możliwa byłaby sytuacja, w której relacje cen przesunęłyby się na korzyść produktów nieprzetworzonych, tym samym państw peryferii. Innym elementem jego zdaniem, który wpływał na brak równowagi gospodarczej był brak stabilności cen, głównie produktów rolnych. O ile ceny produktów przetworzonych jednostajnie rosły, o tyle ceny surowców mineralnych i płodów rolnych podlegały wahaniom, zarówno mogły szybko wzrosnąć jak i ulegać spadkom.

Zdaniem Prebischa, obok wymienionych negatywnych zjawisk na rynku międzynarodowym związanych z cenami produktów i kosztami ich produkcji, na dysproporcje istniejące między krajami peryferii i centrum wpływa presja wywierana przez te ostatnie. Prebisch twierdził, że w sytuacji, w której kraje uprzemysłowione posiadają wyższe wskaźniki innowacji technologicznej, łatwiej jest im wywierać wpływ zarówno na eksporterów produktów nieprzetworzonych (m.in. producentów rolnych), jak i artykułów przemysłowych. Winą za taki stan rzeczy obarczał również działania wielkich korporacji na rynku kapitałowym i dóbr przetworzonych (bez widocznego uczestnictwa rynków rolniczych). Wymieniał także zjawiska, charakterystyczne dla państw latynoamerykańskich, które pogłębiają ich peryferyjność: bezrobocie, brak stabilności i pogarszanie się warunków wymiany dewizowej i handlowej. Ten ostatni element był między innymi, zdaniem Prebischa, efektem dynamicznego wzrostu importu produktów przetworzonych w krajach Ameryki Łacińskiej (kwestia ta została poruszona w poprzednim rozdziale).

Jednym z wniosków zawartych w studium było twierdzenie, że utrzymująca się niekorzystna sytuacja dla eksporterów produktów rolnych, a także większa podatność na wahania cen tych artykułów w stosunku do artykułów przemysłowych, będą powiększać jedynie dysproporcje między centrum a peryferią. Propozycją, która miała przeciwdziałać temu była promowana przez CEPAL polityka substytucji importu. Idea dynamicznego uprzemysłowienia nie była nową na ówczesne czasy. Natomiast CEPAL, w osobie Prebischa, postulowała, aby włączyć do tego procesu wszystkie sektory gospodarki oraz grupy społeczne. Między innymi, zachęcano do modernizacji rolnictwa a nadwyżki siły roboczej z sektora rolniczego proponowano kierować do przemysłu bądź usług. Produkcja krajowa zastąpić miała nieopłacalny import produktów przemysłowych, natomiast nie twierdzono, że powinna całkowicie go wyeliminować. Jednocześnie, w swoim 'manifestie' z 1949 roku, Raul Prebisch zakładał, że produkcja krajowa stanie się motorem do poszukiwania zagranicznych rynków zbytu.

Do tej pory ukazało się wiele prac omawiających dorobek R. Prebischa, jednak brak jest krytycznej analizy koncepcji centrum – peryferia przez pryzmat geografii. Należy również zwrócić uwagę, że ta koncepcja odnosiła się do istniejącej rzeczywistości o konkretnej lokalizacji geograficznej. Na podstawie jej analizy można stwierdzić, iż jej autor jako jeden z nielicznych ekonomistów w tym okresie (przełom lat 40. i 50.), zajmując się związkami międzyregionalnymi, odwoływał

się do doświadczeń empirycznych, historii tych obszarów i wskazywał na rolę konkretnego regionu (w skali państwa, ponadnarodowej i kontynentu) w dążeniu do osiągnięcia postępu gospodarczego i społecznego. Oprócz wpływu tej koncepcji na rozwój gospodarczy Ameryki Łacińskiej, ważne jest wskazanie na jej nowoczesne, jak na owe czasy, podejście do roli regionu i stosunków międzyregionalnych. Właśnie dla badań geograficznych poglądy Prebischa na region i rozwój regionalny (w tym stosunki międzyregionalne), wydają się szczególnie cenne. Wynika to z następujących przesłanek:

a) Ameryka Łacińska postrzegana jest przez Raula Prebischa jako **zwarty region**.

Z przedstawionej powyżej koncepcji wnioskować można, iż jej autor zdawał sobie sprawę z tego, że zjawiska, zarówno gospodarcze jak i społeczne, stanowią podstawę dla delimitacji granic regionów. Pomimo, że najczęściej obszar badań i elementy poddawane analizie zawierały się w ramach granic państwowych, to jednak nie ograniczał swojej wizji do poszczególnych państw i nie odrzucał szerszego ujmowania zjawiska w skali regionów wielonarodowych, takich jak Ameryka Łacińska, Ameryka Środkowa, Karaiby czy Ameryka Południowa. Dlatego ważne jest stwierdzenie, że wizja Prebischa nie ma sztywno narzuconej skali i nie jest uzależniona od granic państw. Można więc wnioskować, że zarówno zasięg zjawisk gospodarczych jak i społecznych (produkcja przemysłowa, dystrybucja dóbr, struktura zatrudnienia, dochody i poziom życia poszczególnych społeczeństw) w skali ponadnarodowej, krajowej lub lokalnej, decydowały o delimitacji granic regionu. Kilka lat później szczególną uwagę zwróci na to inny ekonomista – Walter Isard, który pisał *“Zarówno świat, jak i każda z jego części oraz każdy z większych krajów mogą być rozpatrywane jako system regionów. W granicach nakreślonych kształtowaniem się kosztów transportu, barierami politycznymi, kulturalnymi, itp.”*⁵. Również Ryszard Domański w swojej koncepcji regionu otwartego, opierając się na pracach Isarda, nie odrzucał odniesienia do jednostek ponadnarodowych.

Na poparcie wizji Prebischa warto, w tym miejscu, przypomnieć słowa Holtza (cytowane wcześniej), który twierdził, iż *„błędem jest traktować region jako coś w skali pośredniej między skalą państwa a skalą lokalną ...”*⁶.

b) Zarysowując istniejącą w owym czasie niekorzystną dla Ameryki Łacińskiej sytuację, **Prebisch podkreślał wagę związków międzyregionalnych** jako jednego z elementów rozwoju gospodarczego i społecznego. Wnioskować należy, iż chciał tym samym wskazać na ich rolę w kształtowaniu się samych regionów (zarówno w odniesieniu do Ameryki Łacińskiej jako całości, mniejszych regionów takich

⁵ Isard Walter, *Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach*, PWN, Warszawa, 1965, s. 15.

⁶ Cytat za: Guermond Yves, *Różne pojęcia przestrzeni w nauce*, [w:] *Współczesna geografia francuska*, PZLG z. 2-3, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 1988, s. 113.

jak Ameryka Środkowa czy Karaiby, jak również poszczególnych krajów). Nieco później W. Isard również zaczął kłaść nacisk na aspekt przestrzenny badanych zjawisk i rolę stosunków międzyregionalnych przy jednoczesnym uwzględnieniu nie tylko czynników ekonomicznych kształtujących dany region, ale również społecznych. Dał temu wyraz we wstępie do rozdziału pierwszego książki *Metody analizy regionalnej*: *“Siły rozwojowe regionalne i międzyregionalne działają za pośrednictwem powiązań międzyregionalnych i międzygałęziowych. W ten sposób wpływają na strukturę przemysłową regionów, a także oddziałują na kształtowanie się inwestycji w skali kraju i regionu oraz uczulają regiony na koniunkturę. Zjawisku przenoszenia się bodźców w czasie i przestrzeni towarzyszy nieprzerwany proces urodzeń. Każde urodzenie wywołuje drobne reperkusje. Łączne skutki są jednak znaczne. Rozpoczynają się ruchy migracyjne na wielką skalę; występują w regionach znaczne zmiany dochodów i produktów globalnych; zmianie ulegają wydatki gospodarstw domowych, rozchody państwowe, oszczędności indywidualne i inwestycje trwałe. Wzrasta międzyregionalny przepływ towarów i pieniędzy”*⁷.

Obok cytowanych powyżej poglądów należy dodać, że koncepcja Raula Prebisha stanowiła w latach pięćdziesiątych teoretyczne podstawy dla działalności Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej. Można ją równocześnie uważać za pierwszą wylansowaną przez CEPAL koncepcję rozwoju regionalnego. Wychodziła ona naprzeciw problemom latynoamerykańskim, proponując rządowi poszczególnych państw konkretne rozwiązania w skali regionalnej. Wpłynęła tym samym na politykę gospodarczą wielu z krajów Ameryki Łacińskiej. Wśród elementów tej polityki należy wymienić zalecanie przez CEPAL wprowadzania strategii substytucji importu jako narzędzia wspierającego rozwój przemysłu, pomocnego także w rozwiązywaniu bieżących problemów gospodarczych i społecznych regionów. Dowodem na to, że strategia ta zyskała ogromną popularność jest przyjęcie w 1950 roku, przez kraje członkowskie CEPAL, rezolucji aprobującej jej teoretyczne podstawy i praktyczne rozwiązania, w tym uznanie substytucji importu jako drogi do industrializacji.

CEPAL zakładała, że dzięki polityce industrializacji poprzez substytucję importu (w języku hiszpańskim używany często skrót ISI – *Industrialización por Sustitución de Importaciones*) nastąpi dywersyfikacja sektora przemysłowego. Industrializacja

⁷ Isard Walter, *Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach*, PWN, Warszawa, 1965, s. 13. W wersji angielskiej: *The birth occurs. The need for an additional hospital worker becomes urgent. A Southern field hand and his family migrate to New York. (...) Impulses are transmitted to other regions. (...) Regional and interregional expansionary forces operate through an interregional inter-industry linkage system. Thus they influence industrial composition of regions. (...) Concomitant with the phenomenon of impulse transmission through time and space is virtually a continuous succession of births. Each birth in its turn generates small-order repercussions. But in the aggregate effects are major. Major migratory movement occur. Major changes in regional income, Gross Regional Product, household expenditures, government outlays, personal savings, and investment obtain”* (Isard W., 1972: 1-2).

stanie się środkiem dyfuzji innowacji technologicznej nie tylko w przemyśle, ale też w sektorze rolnym i tym samym zwiększy się podaż artykułów eksportowych. Tak się jednak nie stało. W większości przypadków aktywizowano jedynie te branże przemysłu, które dostarczać miały produktów wcześniej importowanych, a na których zakup brakowało środków (dewiz). Natomiast postęp techniczny miał miejsce jedynie w tych sektorach, które produkowały na eksport. Pozostałe branże przemysłu nie starały się modernizować procesu produkcji, gdyż brak konkurencji na rynku wewnętrznym sprawiał, że i tak znajdowały zbyt na swoje artykuły. Prowadziło to do powstawania dysproporcji w przemyśle przetwórczym oraz zjawisk patologicznych. Grupy zainteresowane ochroną prowadzonej przez siebie działalności gospodarczej, kierując się chęcią zysku, wywierały nacisk na polityków (elity rządzące). Ci z kolei, stwarzali warunki, które chroniły przemysł krajowy. W 1961 roku Raul Prebisch przekonany o słuszności lansowanego przez CEPAL modelu, ustosunkował się krytycznie do działań państw latynoamerykańskich, które jego zdaniem narzędzia ISI – pomocne w osiągnięciu postępu – wykorzystywały do ochrony niektórych grup przed konkurencją, wprowadzając między innymi wysokie bariery celne.⁸ Czyli wypaczyły propozycje Komisji. Z tego względu proponował nazwanie prowadzonych w ten sposób polityk gospodarczych ‘wewnętrzną przyspieszoną industrializacją’ [*Industrialización Interna Acelerada*, w skrócie IIA].

Współczesne aspekty koncepcji centrum-peryferia

Ze względu na zataczający coraz szersze kręgi proces globalizacji, mogłoby się wydawać, iż wizja Prebisch’a uległa przedawnieniu. Moim zdaniem jest ona nadal aktualna, co chciałabym poprzeć kilkoma argumentami przedstawionymi poniżej.

- a) W swojej koncepcji centrum–peryferia, Raul Prebisch jako jeden z niezbędnych elementów do osiągnięcia rozwoju społecznego i gospodarczego wymienił innowacje technologiczne, którym przypisał ogromne znaczenie. Te, w dużej mierze, zależą od poziomu wykształcenia społeczeństwa, efektywności systemu szkolnictwa i instytucji naukowych oraz wielkości nakładów ponoszonych na nie przez państwo. Wymienione elementy nadal w znacznym stopniu leżą w gestii polityki państwa (co wskazywał Prebisch) i wpływają na wytworzenie przez dane regiony takich produktów i technologii, które byłyby konkurencyjne na rynkach światowych.
- b) Porównując ‘prebischowski’ podział świata z lokalizacją ‘technopolii’, dochodzi się do wniosku, że położenie ‘centrum’ w rzeczywistości nie uległo zmianie. Nadal tworzą je państwa Unii Europejskiej i Stany Zjednoczone, a w latach

⁸ Gurrieri Adolfo (red.), *La obra de Prebisch en la CEPAL*, Fondo de Cultura Económica, México, 1982.

siedemdziesiątych dołączyła do tej grupy Japonia. Przeobrażeniu uległa druga strona – czyli peryferia. Można mówić w tym przypadku nie tylko o zróżnicowaniu tej grupy ale również o pewnej jej hierarchizacji.⁹ Dzięki przemianom gospodarczym i transformacjom politycznym, którym podlegała peryferia, wydzielić można trzy kategorie państw:

- pierwszą tworzą gospodarki ‘tygrysów azjatyckich,
- do grupy drugiej zaliczone zostały odradzające się gospodarki latynoamerykańskie,
- natomiast najsłabszą – trzecią tworzą ‘upośledzone’ gospodarkami krajów Afryki Środkowej.¹⁰

Pomimo upływu ponad 50 lat od chwili opublikowania tej koncepcji, nadal podstawowym jej elementem jest dystrybucja dochodów z produkcji. Forma i mechanizmy dystrybucji uległy zmianie natomiast problem innowacji technologicznej, mającej wpływ na produkcję, stał się bardziej aktualny niż przedtem.

Należy jednak zauważyć, że odmienna niż w okresie powstawania koncepcji ‘centrum-peryferia’ jest skala zachodzących zjawisk, o czym zdają sobie sprawę współcześni promotorzy idei Prebischa, Armando Di Filippo i Ricardo Mallón. W chwili obecnej, w przeciwieństwie do lat pięćdziesiątych, dużego znaczenia dla badań i programów nabrały przemiany zachodzące w skali lokalnej, analizowane między innymi w ramach CEPAL przez ILPES. Na drugi plan, chociaż nie mniej ważny (o czym świadczą publikacje CEPAL), przesunięte zostały analizy i rozwiązania dotyczące całego kontynentu oraz poszczególnych regionów takich jak Ameryka Południowa czy Środkowa.

- c) Koncepcja centrum-peryferia była wynikiem interpretacji obserwowanej przez Raula Prebischa sytuacji gospodarczej na świecie i analizy procesów historycznych. Zawierała w sobie propozycję rozwiązania konkretnych problemów gospodarczych Ameryki Łacińskiej w celu osiągnięcia postępu gospodarczego i rozwoju społecznego. Z tego względu można traktować ją jako propozycję rozwoju regionalnego, na gruncie której powstawały kolejne, w ramach prac prowadzonych między innymi w Komisji.
- d) Wizja Prebischa, dychotomicznego podziału świata, dała również podstawy do rozwinięcia na gruncie latynoamerykańskim tzw. teorii zależności, szeroko omawianej w literaturze naukowej.
- e) Podsumowując, Raul Prebisch przedstawił swoje poglądy w 1949 roku i do dnia dzisiejszego zawarte w pracy tezy wydaje się, że pozostają aktualne. Koncepcja relacji centrum – peryferia jest, przede wszystkim, makroekonomiczną interpretacją procesu rozwoju i relacji międzyregionalnych.

⁹ Di Filippo Armando, „La visión centro-periferia hoy” [w:] *Revista de la CEPAL no extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.

¹⁰ ibidem.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych to ekonomia¹¹ zajęła się związkami międzyregionalnymi, zarówno teoretycznie jak i empirycznie. Zaowocowało to, między innymi, nowymi – również wielodyscyplinarnymi i interdyscyplinarnymi badaniami – ideami i koncepcjami rozwoju regionalnego i klasyfikacji regionów (o czym mowa w następnych akapitach) oraz regionalnej integracji gospodarczej.¹²

Centrum – peryferia Prebischa a Friedmanna

W części omawiającej ewolucję idei rozwoju regionalnego wspomniałam o zbieżności w nazewnictwie koncepcji Prebischa i Friedmanna. Wydaje się, że warto omówić pokrótce kwestię relacji między obiema, sygnalizując pewne punkty wspólne.

Należy wyjść przede wszystkim od stwierdzenia, iż obydwaj badacze oparli swoje przemyślenia na pracach Shumpetera, co zresztą zaznaczali. Zarówno Prebisch jak i Friedmann przywiązywali znaczną wagę do roli przemysłu jako czynnika dyfuzji innowacji w gospodarce. Koncepcja pierwszego odwoływała się do zjawisk w makroskali (regiony jako jednostki narodowe i ponadnarodowe), John Friedmann takiego ujęcia nie odrzucał twierdząc, że gospodarka narodowa jest kombinacją zbiorów aktywnych i pasywnych. Owe zbiory aktywne są biegunami wzrostu mającymi doprowadzić do rozwoju. W tym miejscu dochodzimy do punktu stykowego między obiema koncepcjami. Prebisch również dostrzegał, że źródłem innowacji są zbiory aktywne, dzięki którym miałby nastąpić rozwój. U Friedmanna *core region* mający cechy centrum i region peryferyjny tworzyły region spolaryzowany. Friedmann mówił o świecie jako o obszarze spolaryzowanym, taką polaryzację w gospodarczych stosunkach międzynarodowych wskazywał Prebisch.

Kolejnym punktem wspólnym jest dostrzeżenie, że system przestrzenny zintegrowany jest dzięki powiązaniom w płaszczyźnie władza – zależność, wynikającym z przenikania na obszar peryferii instytucji kontrolowanych przez władze regionu rdzeniowego. Te układy powiązań i zależności w swoim modelu stosunków międzynarodowych opisywał Prebisch, jako zależności państw peryferyjnych (byłych kolonii) od państw centrum (uprzemysłowionych i byłych imperiów kolonialnych).

To krótkie zestawienie uświadamia, że przemyślenia Raula Prebischa z pewnością inspirowały i stanowiły bazę dla następnych koncepcji, nie tylko tych w sercu CEPAL jak teoria rozwoju zależnego, ale również dla badaczy z zewnątrz, takich jak John Friedmann.

¹¹ Przykładem tego są prace W. Isarda: (1956) *Location and Space Economy*; (1960) *Methods of Regional Analysis*.

¹² (1967) Pred A., *Behavior and Location: Foundation of a Geographic and Dynamic Location Theory*; Friedmann J., (1967) *A General Theory of Polarized Development*; (1967) Dziewoński K., *Teoria regionu ekonomicznego*; (1969) Isard W., *General Theory: Social, Political, Economic and Regional*.

Integracja w koncepcjach CEPAL

Od początku powołania do życia CEPAL, integracja regionalna była ważnym elementem działań tej instytucji. Zanim przejdę do analizy sposobu interpretacji procesu integracji przez funkcjonariuszy Komisji, poświęcę trochę miejsca samej idei integracji.

Procesem integracji nauka zaczęła interesować się w połowie XX wieku. W 1939 roku W. Röpke użył i zdefiniował po raz pierwszy jego antonim, określając dezintegrację gospodarczą jako przerwanie pewnego związku¹³. Znaczący wkład w szersze rozumienie tego, czym jest integracja¹⁴ wniósł Francois Perroux. W pracy *L'Europe sans rivages*, wydanej w 1954 roku, poprzez analizę zjawisk integracyjnych zachodzących w Europie, Perroux określił pewne ogólne zasady tego procesu. Doszedł do wniosku, że najważniejszymi jego elementami są struktury produkcyjne i społeczeństwo i nie należy zapominać, że działalność gospodarcza ma służyć człowiekowi. W przypadku integracji dwóch różniących się pod względem gospodarczym i ludnościowym obszarów, proces ten powinien polegać, według Perroux, na wzajemnym wspieraniu struktur produkcyjnych i społecznych. Efektem tego będzie wytworzenie szerszych i nowocześniejszych powiązań, które byłyby wykorzystywane i przekształcane, w miarę potrzeb, przez społeczności biorące udział w tym procesie.

Kolejnym krokiem w definicji procesu integracji było przeprowadzenie klasyfikacji etapów integracji międzynarodowej. Dokonał tego w 1962 roku Bela Balassa. W *The Theory of Economic Integration*, wyróżnił pięć jej poziomów: strefę wolnego handlu, unię celną, wspólny rynek, jedyny rynek, unię gospodarczą i monetarną. W kolejnych latach poglądy na temat integracji ulegały przekształceniom, między innymi z powodu przemian technologicznych i gospodarczych, w tym wzrostu znaczenia przepływu inwestycji bezpośrednich i kapitałowych, a także tworzeniu się międzynarodowych sieci przedsiębiorstw i wzroście ich znaczenia również poza sferą gospodarki.

Upowszechnianie się po II wojnie światowej idei integracji regionalnej zmobilizowało Komisję do działań w tym kierunku. Raul Prebisch w manifestie z 1949 roku podkreślał, że bez współpracy między poszczególnymi regionami¹⁵ Ameryka Łacińska nie będzie w stanie sprostać wymogom międzynarodowego rynku. Nie tylko nie osiągnie postępu społecznego, ale również obszar ten nie stanie się konkurencyjnym dla państw 'centrum'¹⁶. W swojej koncepcji 'centrum-peryferia'

¹³ Guillén Héctor, *De la integración cepalina a la integración neoliberal en América Latina: de la ALALC al TLAN*, Paryż, 2003, s. 2 [maszynopis].

¹⁴ W tradycyjnym sposobie definiowania, integracja rozumiana była jako proces, którego celem jest ścisła współpraca gospodarcza konkretnych obszarów poprzez usuwanie barier gospodarczych.

¹⁵ W skali narodowej i ponadnarodowej – Ameryka Środkowa, Karaiby, Ameryka Południowa.

¹⁶ *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, vol. I, II, CEPAL/Fondo de Cultura Económica, Santiago, 1998, s. 65.

Raul Prebisch wymieniał integrację gospodarczą jako czynnik wspierający proces industrializacji poprzez substytucję importu – ISI. Tym samym uważał go za czynnik wspomagający przyspieszenie wzrostu gospodarczego państw Ameryki Łacińskiej. Dopiero zarysowująca się na przełomie lat 50. i 60. niekorzystna sytuacja w przemyśle (w tym brak oczekiwanych efektów wprowadzania ISI) a także brak stabilności gospodarczej w krajach Ameryki Łacińskiej, stały się wyzwaniem dla CEPAL i powodem do rozwijania działalności promującej integrację regionalną.

Komisja zalecała rządowi państw latynoamerykańskich rozważenie w kierowaniu procesem uprzemysłowienia i tworzenie warunków do większej niż do tej pory dywersyfikacji produkcji przemysłowej i eksportu. Narzędziem niezbędnym do ożywienia gospodarek narodowych i zwiększenia konkurencyjności Ameryki Łacińskiej na rynku globalnym miała być promowana w owym czasie integracja regionalna. Jednocześnie stanowić miała element uzupełniający do procesu uprzemysłowienia (w tym idei substytucji importu). Świadczyć może o tym zamieszczony poniżej cytat z oficjalnego dokumentu Komisji zatytułowanego „Wspólny Rynek Ameryki Łacińskiej”: *„Poszerzenie handlu wewnątrz Ameryki Łacińskiej opierającego się na przyspieszonym procesie substytucji importu pochodzącego spoza regionu, realizowanego w ramach regionu i poprzez szerszą i bardziej zdynamiczną wymianę produktów tradycyjnych (...) ma tę przewagę, że bez negatywnego wpływu na specjalizację, umożliwi w pełni osiągnąć założenia procesu substytucji, niż to byłoby możliwe w ramach poszczególnych państw”*¹⁷.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych prace Komisji na rzecz promocji integracji regionalnej miały w większości charakter działań technicznych. Z początkiem lat pięćdziesiątych CEPAL nie miała w pełni wypracowanych merytorycznych zasad mogących posłużyć krajom latynoamerykańskim jako podstawa do tworzenia struktur integracyjnych. Potrzeba chwili, czyli zaproszenie Komisji przez państwa Ameryki Środkowej do udziału w pracach w tym zakresie spowodowało intensywne zajęcie się tą tematyką. W 1951 roku w Meksyku, podczas piątej sesji CEPAL rządy państw środkowoamerykańskich podpisały rezolucję o podjęciu prac na rzecz integracji Ameryki Środkowej. Panującą sytuację odzwierciedla fragment z dokumentu CEPAL, który ukazał się w 1957 roku na temat Wspólnego Rynku Ameryki Łacińskiej: *„Wspólny rynek (latynoamerykański) powinien być przede wszystkim rezultatem polityk i działań, a nie założeń teoretycznych. Można byłoby pomyśleć o stworzeniu pełnego długoletniego planu dochodzenia do wspólnego rynku latynoamerykańskiego, w którym odbywałby się bez przeszkód wolny przepływ dóbr i usług, ludzi i kapitału. Taki jest cel, który zawsze powinien być obecny w działaniach, jednakże dążyć należy do niego etapami. W pierwszym etapie należy ograniczyć się do określenia częściowych, możliwych do osiągnięcia, celów. Osiągnięcie ich jednak będzie możliwe poprzez wytrwałe stosowanie realnych*

¹⁷ [Tłum. własne], *El Mercado Común Latinoamericano*, CEPAL, Santiago de Chile, 1959, s. 56.

*polityk posiadających stabilne założenia. Dlatego takie działania powinny mieć swój okres eksperymentalny*¹⁸.

W przytoczonych cytatach zawarte zostały dwie ważne kwestie, wskazujące na sposób rozumienia, w latach 50. i 60., procesu integracji. Pierwsza to ogólna definicja wspólnego rynku Ameryki Łacińskiej, w której proces integracji obejmuje zjawiska gospodarcze i jest narzędziem dynamizacji procesu uprzemysłowienia. Druga uwaga natomiast, odnosi się do sposobu prowadzenia w tamtym okresie prac nad gospodarczą integracją regionalną, wskazującego na przedkładanie doświadczeń praktycznych nad teorię. Takie podejście CEPAL z biegiem czasu uległo zmianie. Wpłynęły na to zarówno procesy gospodarcze zachodzące na świecie, w tym sytuacja w Ameryce Łacińskiej, niepowodzenia integracyjne ALALC – Łatynoamerykańskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu, ale również zmiany w strategiach rozwoju regionalnego (między innymi zmiany w proporcjach uwzględniania wagi czynników egzogenicznych i endogenicznych). Obok liberalizacji współpracy w układach jedno- i wielostronnych, integracja zaczęła być traktowana jako instrument w procesie otwierania się gospodarek i zwiększania swojej konkurencyjności. Natomiast w latach 50. i 60. model integracji zarysowywany przez CEPAL, skierowany był przede wszystkim na zacieśnienie współpracy w ramach regionu Ameryki Łacińskiej. Wspierał ISI powodując również niedostępność rynków łatynoamerykańskich dla przetworzonych produktów z krajów rozwiniętych a w konsekwencji zamykanie się ich na te rynki.

Te nowe światowe tendencje w procesie integracji regionalnej, Komisja określiła w połowie lat dziewięćdziesiątych jako ‘regionalizm otwarty’ – opierając się, między innymi, na obserwacji procesów integracyjnych na półkuli zachodniej, w tym tworzeniu się NAFTA [*North American Free Trade Agreement*]¹⁹.

Ze względu na konstrukcję pracy, zakładającą chronologiczny sposób analizy idei CEPAL, ta dotycząca regionalizmu otwartego przedstawiona zostanie w następnych akapitach. Jednocześnie biorąc pod uwagę, że w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych udział CEPAL w procesie integracji regionalnej miał przede wszystkim wymiar praktyczny, zdecydowałam się omówić te działania Komisji w rozdziale następnym. W tym miejscu, aby nie stwarzać wrażenia luki, kwestia sposobu postrzegania integracji regionalnej w pierwszych latach działalności CEPAL, została jedynie zasygnalizowana.

¹⁸ ibidem.

¹⁹ Porozumienie o Wolnym Handlu Ameryki Północnej.

Krytyka teorii biegunów wzrostu

Wśród powstałych po II wojnie światowej idei, o czym wspomniałam omawiając ewolucję koncepcji rozwoju regionalnego, dużą popularność zyskała teoria biegunów wzrostu, dotyczyło to również Ameryki Łacińskiej. Jako jeden z pierwszych, w kilka lat po jej opublikowaniu, zastosował ją Boudeville podczas swoich badań, prowadzonych nad przemysłem metalurgicznym w Minas Gerais oraz rozwojem spolaryzowanym stanu Rio Grande do Sul. Zainteresowanie tą teorią w kolejnych latach wykazywały również Wenezuela i Chile, gdzie powołano do celów jej wdrażania samodzielne agendy rządowe (J. Friedmann był doradcą urzędów planowania regionalnego w tych krajach). Taka metoda rozwoju regionalnego wspierana była przez Organizację Państw Amerykańskich, która to instytucja silnie włączyła się w promocję planowania regionalnego²⁰. Ważny jest również fakt, że CEPAL nie pozostawała obojętna wobec tych propozycji. Z jednej strony oferowała pomoc logistyczną przy empirycznych próbach jej zastosowania (między innymi w trakcie wdrażania programu SUDENE (o czym będzie mowa w następnym rozdziale), z drugiej zaś, osoby związane z CEPAL, między innymi José Coraggio, Sergio Boisier i Carlos de Mattos, podjęły próby jej krytyki. Skutkiem była ogólnolatynoamerykańska debata nad teorią biegunów wzrostu. W kwietniu 1972 roku, miało miejsce seminarium zorganizowane przez ILPES (CEPAL) i Fundację F. Eberta, w Viña del Mar (Chile), na temat planowania regionalnego w Ameryce Łacińskiej. Przesłanki, które skłoniły uczestników dyskusji do podjęcia tematu były następujące:

- efekty podjętych podczas konferencji w Punta del Este, w 1961 roku, decyzji;
- latynoamerykańskie doświadczenia z wdrażania teorii biegunów wzrostu (chilijskie, peruwiańskie, wenezuelskie);
- ukazanie się pracy Waltera Stöhra²¹ na temat latynoamerykańskich doświadczeń i perspektyw rozwoju regionalnego, w której autor analizuje programy rozwoju regionalnego wdrażane w krajach Ameryki Łacińskiej.

Pomimo wielu znakomitych uczestników tego spotkania, wśród nich należy wymienić J. R. Lasuena i E. Neira Alva, którzy wygłosili odpowiednio referaty na temat „Długoletniego planowania regionalnego” i „Polityk rozwoju regionalnego w Ameryce Łacińskiej”; tocząca się dyskusja w trakcie seminarium była wynikiem zaprezentowanych przez S. Boisiera i J. Coraggio prac²². Referat Sergio Boisiera

²⁰ Bonasewicz Andrzej, *Urbanizacja i rozwój regionalny Wenezueli*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1980.

²¹ Stöhr Walter, *El desarrollo regional en América Latina. Experiencias y perspectivas*, Ed. SIAP, Buenos Aires, 1972.

²² Publikacja z materiałami pokonferencyjnymi ukazała się po raz pierwszy w roku 1974, pod tytułem „*Planificación regional y urbana en América Latina*” [Planowanie regionalne i miejskie w Ameryce Łacińskiej], jej spis treści był następujący: S. Boisier *Industrialización, urbanización*

zatytułowany był „Industrializacja, urbanizacja i polaryzacja”, a José Coraggio „W kierunku rewizji teorii biegunów wzrostu”. W obydwu przypadkach przeprowadzona krytyka teorii biegunów wzrostu miała konstruktywny charakter.

José Coraggio w swoich rozważaniach starał się wydobyć zarówno pozytywne jak i negatywne cechy teorii biegunów wzrostu a także proponował jej modyfikację tak, aby mogła zostać wprowadzona na grunt latynoamerykański. Opierał swoje obserwacje na dość wyczerpujących analizach przeprowadzonych przez Waltera Stöhra, zawartych w książce *El desarrollo regional en América Latina. Experiencias y perspectivas*. Jego uwagi odnosiły się przede wszystkim do sposobu aplikacji teorii, w jego ocenie bezkrytycznej, przez ośrodki planowania. Główny zarzut odnosił się do faktu, iż teoria ta powstała w oparciu o doświadczenia rozwoju regionalnego krajów uprzemysłowionych i jedynie sporadycznie odnosiła się do państw Trzeciego Świata. Omawiając działania skierowane na praktyczne zastosowanie teorii biegunów wzrostu Coraggio krytykował:

- fakt, że teoria ta ‘zainfekowała’ wszystkie szczeble decyzyjne władzy w Ameryce Łacińskiej, nie stwarzając albo wręcz eliminując możliwości wykorzystania innych modeli;
- w większości przypadków strategia rozwoju regionalnego miała swój finał w wyznaczeniu bieguna w postaci miasta, bez konsekwencji rozwojowych dla pozostałej części regionu;
- wysokie koszty stworzenia mechanizmów dających impuls do rozwoju konkretnego obszaru, który sam z siebie – ‘spontanicznie’ nie wygenerowałby ich, powodowało, że w większości przypadków czynności kończyły się niepowodzeniem;
- brak zrozumienia koncepcji i przypisywanie jej szczególnej mocy ‘samowdrażania’ skutkowało brakiem istnienia pomostu między teorią a instrumentami polityki gospodarczej.²³

Wyciągając wnioski z przeprowadzonej krytyki, José Coraggio proponował, między innymi analizę części składowych teorii Perroux i wykorzystanie tylko tych elementów, które odpowiadają realiom latynoamerykańskim. Jednocześnie zarzucał jej ilościowe podejście do zachodzących zmian w regionie oraz odrzucał

y polarización; J. Coraggio *Hacia una revisión de la teoría de los polos de desarrollo*; J.R. Lasuén *Urbanización y desarrollo: la integración de las concentraciones sectoriales y las aglomeraciones geográficas*; J.R. Lasuén *Una aproximación a la planificación a largo plazo*; C.A. de Mattos *La movilidad espacial de recursos en los países latinoamericanos*; H. Meot, S. Domiceli *Cambios estratégicos en la ocupación del territorio*; M. Morales, L. Parisi *Modo de producción, regionalización y relaciones urbano-rurales en América Latina*; E. Neira Alva *Las políticas de desarrollo regional en América Latina*; F. Pedrao *Los polos de desarrollo como alternativa de política en los países latinoamericanos*; A. Rofman *Concentración y centralización espacial en América Latina*; R.D. Utria *Hacia un enfoque más integrado de los problemas y las políticas de desarrollo regional en América Latina*.

²³ Coraggio José Luis, „Hacia una revisión de la teoría de los polos de desarrollo” [w:] *Los polos de crecimiento: la teoría y la práctica en América Latina*, ILPES, 1978.

tezę o jej uniwersalności, czyli negował opinie, że jest ona możliwa do zastosowania we wszystkich regionach i w każdym z osobna, w danym kraju.

Poczynione obserwacje skłoniły Coraggio do wysunięcia zarzutu wobec teorii biegunów wzrostu, mającego podstawy ideologiczne i polityczne.²⁴ Jego zdaniem, podstawowym jej błędem było, iż nie kwestionowała panującego w Ameryce Łacińskiej systemu polityczno-gospodarczego oraz pomijała analizę rzeczywistych warunków funkcjonowania systemu regionów w ramach kapitalizmu zależnego. Jednocześnie uważał, że sprzyja ona dominacji nie tylko firm (korporacji) na konkretnym obszarze, ale również regionów i krajów w świecie. Twierdził, że taka sytuacja oznacza w rzeczywistości dyktowanie warunków przez jeden podmiot (może być nim przedsiębiorstwo, państwo), a to z kolei może prowadzić do utrwalenia relacji między dominującym a zdominowanym, czyli między centrum a peryferią (odwołując się do podziału Prebischa).

Równocześnie, we wnioskach zawartych w innej pracy z tego okresu *”Polarización, desarrollo e integración”* [Polaryzacja, rozwój i integracja], formułuje twierdzenie, że koncepcji polaryzacji należy raczej przypisać zdolność generowania modernizacji, a nie rozwoju w danym regionie.²⁵

Uważam, że krytyka teorii biegunów wzrostu zaowocowała odmiennym postrzeganiem kwestii regionalnych, w tym samego regionu oraz powstaniem alternatywnych propozycji rozwoju regionalnego, czego przykładem są omówione, w następnych podpunktach idee José Coraggio i Sergio Boisiera.

Problem regionu u José Coraggio

Analiza teorii biegunów wzrostu na gruncie latynoamerykańskich doświadczeń, skłoniła José Coraggio do wysunięcia następującej hipotezy, ważnej dla dalszych rozważań nad rozwojem regionalnym prowadzonych w Ameryce Łacińskiej, również w ramach Komisji: *wydaje się, że aby budować teorię rozwoju regionalnego (na poziomie ponadnarodowym, krajowym bądź lokalnym) należałoby rozpocząć od teorii przemian społecznych*²⁶.

Powyższy cytat jest przykładem wzrostu znaczenia w politykach rozwoju regionalnego elementów społecznych. Jednocześnie jest wyrazem pozytywnych efektów krytyki, w literaturze naukowej, ilościowego podejścia w teorii biegunów wzrostu (głównie utożsamiania rozwoju ze wzrostem gospodarczym).

²⁴ ibidem

²⁵ W tym okresie (1971) J. Connell w artykule *The Geography of Development* odniósł się do istoty rozwoju i modernizacji, między innymi twierdząc, że: „wzrost bynajmniej nie jest synonimem rozwoju, ponadto ani wzrost ani rozwój nie są synonimami modernizacji” (cytat za: Grzeszczak J., 1978:8)

²⁶ [Tłum. własne] z Coraggio José Luis, *Polarización, desarrollo e integración*, ILPES, Santiago de Chile, 1973, s. 57.

W latach siedemdziesiątych José Coraggio wydał kilka prac, w których rozważał kwestie regionalne²⁷. Ważnym podkreśleniem jest fakt, iż jego idea była alternatywną propozycją, mającą silne podstawy ideologii marksistowskiej, rozumiejącą region jako efekt walki społecznej [*región como un ámbito de las luchas sociales*], oraz rezultat układów politycznych i procesów historycznych²⁸.

Taki sposób percepcji regionu doprowadził Coraggio do przedstawienia nowych propozycji analizy procesów regionalnych, wysuwając na pierwszy plan:

- analizę zróżnicowania klas społecznych, dzięki której stara się wyjaśnić istnienie różnic międzyregionalnych; oraz
- analizę polityczną, uwzględniającą przede wszystkim proces produkcji i dystrybucji dóbr.²⁹

W latach siedemdziesiątych, kiedy współpraca José Coraggio z CEPAL, w szczególności z ILPES, była bardzo intensywna, skryształizowały się jego poglądy na kwestie regionalne. Pojmował on region jako przestrzeń heterogeniczną społecznie, obszar walki społecznej, dając temu wyraz w publikacji z 1977 roku pt. *La cuestión regional y las desigualdades regionales* [Kwestia regionalna a nierówności regionalne], w której twierdził, że walka klas to czynnik determinujący i wyjaśniający kwestie regionalne.

Zaliczając koncepcję José Coraggio do marksistowskich teorii rozwoju regionalnego, należy pamiętać, że powstawała ona również pod wpływem sytuacji politycznej mającej miejsce w Chile i innych krajach Ameryki Łacińskiej³⁰.

Propozycja INDUPOL

W oparciu o krytykę teorii biegunów wzrostu i uwzględniając specyfikę przestrzeni latynoamerykańskiej, z początkiem lat siedemdziesiątych Sergio Boisier opublikował artykuł zatytułowany *Industrialización, urbanización, polarización: hacia un enfoque unificado*³¹, w którym zaproponował nową strategię rozwoju regionalnego zwaną INDUPOL – skrót od industrializacja, urbanizacja, polaryzacja. Przesłanką do stworzenia nowej koncepcji była krytyka idei Perroux oraz chęć

²⁷ Między innymi: (1972) *Hacia una revisión de la teoría de los polos de desarrollo*, (1973) *Polarización, desarrollo e integración*, (1977) *La cuestión regional y las desigualdades regionales*, (1980) *Las bases teóricas de la planificación regional en América Latina*.

²⁸ Cortéz Fernando, *La cuestión regional en América Latina: introducción a las ideas de José Luis Coraggio Gazzin*, Universidad Católica de Chile, Santiago, 1985.

²⁹ Coraggio José Luis, *Notas sobre problemas del análisis espacial*, ILPES, Santiago de Chile, 1973.

³⁰ Były to lata, w których władzę sprawowali socjaliści (Kuba i Chile) a także okres krwawych przewrotów i dyktatur w wielu krajach Ameryki Łacińskiej (np. Argentyna, Chile, Haiti).

³¹ „Industrializacja, urbanizacja, polaryzacja: w kierunku wspólnej wizji” wydany w czasopiśmie EURE vol. III, no. 5, 1972.

takiego jej przekształcenia, aby odpowiadała ona realiom latynoamerykańskim. Podstawowym zarzutem wobec teorii biegunów wzrostu było nie tylko świadome pominięcie (w klasycznej wersji) przestrzeni geograficznej (nazwanej przez F. Perroux 'banalną'), ale również to, że nie uwzględniała skali zjawiska. Sergio Boisier stwierdził, iż w rozwoju regionalnym, opierającym się na teorii biegunów wzrostu, brane powinny być pod uwagę inne, jego zdaniem, równie ważne elementy, takie jak:

- **Zależności między centrum a peryferią** – wynikające z relacji handlowych (świadomie nawiązując do propozycji Raula Prebischa). Według Boisiera uwzględnienie tych relacji mogło przynieść odpowiedzi na pytania dotyczące struktury i sposobu funkcjonowania gospodarki danego układu przestrzennego.
- **Struktura przestrzenna sieci miejskiej**, ze szczególnym uwzględnieniem roli miast średnich, w których możliwe byłoby wykreowanie działalności gospodarczej konkurencyjnej w stosunku do tej pochodzącej z największych jak i najmniejszych ośrodków miejskich.

Uwzględniając uwarunkowania i specyfikę przestrzeni państw rozwijających się, Sergio Boisier zaproponował nieco odmienną niż w teorii Perroux strategię rozwoju regionalnego, którą nazwał INDUPOL. Definiował ją jako „*serię działań (zespołowych jak i pojedynczych), na konkretnym obszarze, powiązanych ze sobą i skierowanych na uruchomienie skoordynowanych w czasie procesów industrializacji i urbanizacji, których pozytywne efekty pozostałyby w granicach obszaru, w którym zaistniały. Owe przemiany mają charakter fizyczny, ekonomiczny i społeczny, i wpływają na powstanie społeczeństwa bardziej nowoczesnego, charakteryzującego się wyższym standardem życia*”³². Aby osiągnąć zamierzony cel, Boisier proponował wydzielenie, w ramach wspomnianych działań zespołowych i indywidualnych, dziesięciu etapów, na które składałoby się:

- I. Ocena działalności przemysłowej i wybranie tych gałęzi, które służyłyby za podstawę do wdrażania założeń INDUPOL. Kryterium stanowić powinno zaplecze siły roboczej, możliwość dywersyfikacji produkcji tak, aby projekt brał pod uwagę tworzenie kompleksów przemysłowych, a nie tylko był zbiorem indywidualnych przedsięwzięć;
- II. Analiza sieci osadniczej, polegająca na wskazaniu pojedynczego bądź kilku systemów miejskich, które byłyby w stanie przyjąć i zaadoptować efekty procesu uprzemysłowienia;
- III. Wskazanie gałęzi przemysłowych o ruchomej (możliwej do zmian) lokalizacji. Oznacza to, że po wskazaniu (zgodnie z pierwszym etapem)

³² Boisier Sergio, “La teoría de los polos de crecimiento y las estrategias de desarrollo regional en América Latina” [w:] *Los polos de crecimiento: la teoría y la práctica en América Latina*, ILPES, 1978, s. 146.

- odpowiedniej dla danego obszaru działalności przemysłowej należy rozważyć możliwość jej podziału i lokalizacji w różnych miejscach;
- IV. Analiza porównawcza i ocena możliwości każdej ze składowych systemu miejskiego, czyli zbadanie aktualnych warunków i potencjału każdego z ośrodków miejskich. Celem tych działań ma być efektywniejsze powiązanie działalności przemysłowej z infrastrukturą poszczególnych ośrodków miejskich;
 - V. Przypisanie przedsięwzięć przemysłowych do komponentów miejskich;
 - VI. Wybór 'najbardziej usystematyzowanych działań', oznacza wskazanie takiej grupy przedsięwzięć, których celem jest umocnienie bądź stworzenie takich warunków, aby wybrany(e) zespół(y) miejski(e) działał(y) jak jeden organizm;
 - VII. Wybór elementów, które spowodowałyby domknięcie systemu miejskiego do takiego stopnia, aby pozytywne skutki przedsięwzięć gospodarczych (np. wzrost dochodów regionu) nie zostały zainwestowane na zewnątrz (poza granicami regionu)³³;
 - VIII. Rzeczywiste projektowanie działań oraz przedstawienie planu ich finansowania;
 - IX. Kontrola i ocena strategii. Zakłada stworzenie systemu kontroli każdego z etapów strategii a także budowę informacji regionalnej, pozwalających na obserwację zmian strukturalnych tj. dotyczących pozycji regionu w systemie międzyregionalnym oraz poziomu i dystrybucji dochodu między poszczególnymi regionami w kraju.

Przedstawione działania, które wpływają na przebieg procesów uprzemysłowienia oraz wykorzystują sieć osadniczą – w tym istniejące podsystemy miejskie i regionalne, były konkretną propozycją umożliwiającą wykorzystanie idei rozwoju spolaryzowanego. Owe ponowne zainteresowanie się w latach siedemdziesiątych teorią rozwoju spolaryzowanego, nazwane zostało w Ameryce Łacińskiej okresem 'drugiej szansy' dla tej idei.

Nowe koncepcje Sergio Boisiera

Zwrotem, jak się wydaje, w sposobie rozumienia tego, czym jest region była definicja podana przez Josa Hilhorsta (1980 rok), który stwierdził, że dla jednych obszar nazywany regionem jest niczym innym jak wytworem wyobraźni i nie ma odniesienia w rzeczywistości, dla 'innych' jest to wciąż najważniejsza kwestia. Tymi 'innymi' są właśnie mieszkańcy danego regionu, mający poczucie więzi z danym obszarem, posiadający tożsamość regionalną oraz osoby (politycy, planiści), dla

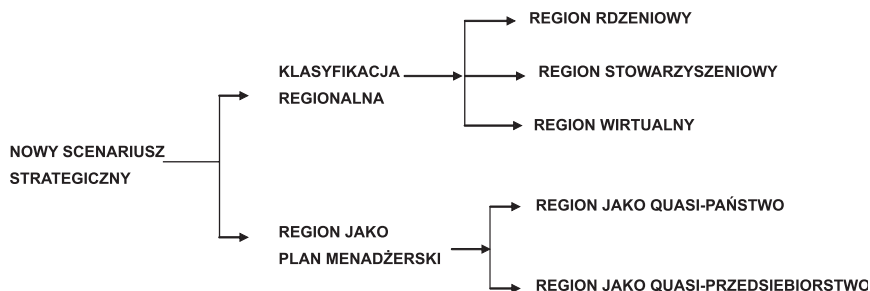
³³ Co miało miejsce w wielu przypadkach wdrażania teorii biegunów wzrostu, np. w *Nordeste* (program rozwoju tego regionu omawiany jest w następnym rozdziale).

których rozwój regionalny jest przedmiotem działania.³⁴ Sformułowanie to miało z pewnością wpływ na prace badawcze prowadzone w kolejnych latach w CEPAL, a przede wszystkim w ILPES³⁵. Stanowiło ono uzupełnienie do sposobu, w jaki w owym czasie postrzegano przemiany społeczno-gospodarcze i administracyjne dokonujące się na świecie, w tym w Ameryce Łacińskiej. Nowe procesy mające miejsce w krajach uprzemysłowionych i nowe wyzwania dla krajów rozwijających się zmusiły planistów (w tym ekonomistów, socjologów, geografów) do ponownego zajęcia się problemem regionu. Nowe idee i koncepcje musiały wyjść naprzeciw procesowi globalizacji oraz postępującej innowacji technologicznej a także zmieniającym się relacjom i warunkom współpracy międzyregionalnej, zarówno w skali makro jak i mikro. Wydaje się, że odpowiedzią na taki stan rzeczy były zaproponowane przez Sergio Boisiera modele rozwoju regionalnego. Dzięki analizie prac Sergio Boisiera z lat osiemdziesiątych i początku dziewięćdziesiątych³⁶ można stwierdzić, że badał on region w kontekście postępującej globalizacji.

Wprowadzeniem do omówienia, nowatorskiej jak na owe czasy propozycji niech będzie cytata wskazujący, jak Boisier rozumiał rozwój regionalny: jako „*zlokalizowany proces trwałych przemian społecznych, którego celem jest osiągnięcie trwałego postępu w regionie, wspólnocie regionalnej oraz w każdej jednostce ją tworzącej*”³⁷. Obserwując zachodzące przemiany gospodarcze, polityczne i społeczne, starał się je wyprzedzić i wyjść naprzeciw nowym wyzwaniom, również technologicznym.

Schemat 1.

Nowy scenariusz strategiczny (Boisier S., 1999: 43)

³⁴ Boisier Sergio, *Modernidad y territorio*, ILPES/CEPAL, seria: Cuadernos del ILPES nr 42, Santiago, 1996.

³⁵ Od momentu powołania instytut ten włączył do swoich prac badawczych, szkoleń oraz pomocy technicznej państwom członkowskim problematykę rozwoju regionalnego w skali lokalnej.

³⁶ Wśród nich należy wymienić, wydane przez ILPES/CEPAL: (1979) *¿Qué hacer con la planificación regional antes de la medianoche?*; (1982) *Política económica, organización social y desarrollo regional*; (1986) *La articulación Estado-región: clave del desarrollo regional*; (1992) *La gestión de las regiones en el nuevo orden internacional: cuasi Estados y cuasi empresas*.

³⁷ ibidem, s.15.

Boisier w swojej koncepcji wyszedł z założenia, zapożyczając myśl Boudevilla'a, iż region należy traktować jako plan 'menadżerski', w którym zmiany uwarunkowane będą konkretnymi decyzjami polityczno-administracyjnymi bądź gospodarczymi. Pierwsza próba takiej interpretacji regionu zawarta została w wydanej, w 1986 roku pracy pt. *La articulación Estado-región: clave del desarrollo regional* [Określenie państwa-regionu jako klucza do rozwoju regionalnego]. W następnych latach Boisier rozwinął swoją propozycję³⁸, zilustrowaną powyższym schematem zawierającym model klasyfikacji i sposobu zarządzania regionami. Opierając się na koncepcji regionów rdzeniowych [*core regions*] Johna Friedmanna, Sergio Boisier zaproponował nowy sposób klasyfikacji regionów, z podziałem na trzy kategorie:

- regiony rdzeniowe [*regiones pivotales*] – odpowiednik *core region*,
- regiony stowarzyszeniowe [*regiones asociativas*],
- regiony wirtualne [*regiones virtuales*].

Region rdzeniowy (nazywany również podstawowym) – obszar, którego mieszkańcy charakteryzuje silne poczucie tożsamości regionalnej, jest historycznie ukształtowany, a jego struktura jest złożona.

Region stowarzyszeniowy – obszar heterogeniczny, powstały na skutek łączenia się (na podstawie umowy dobrowolnej) sąsiadujących ze sobą jednostek administracyjnych bądź regionów rdzeniowych w określonym celu gospodarczym, społecznym, etc. Jednakże, zdaniem autora modelu, wśród mieszkańców brak jest poczucia tożsamości, która z biegiem czasu powinna się ukształtować. Przykładów tworzenia się takich regionów jest wiele, zarówno w Ameryce Łacińskiej jak i w krajach Unii Europejskiej. Obecnie możliwość taką (decyzji łączenia się jednostek administracyjnych w regiony stowarzyszeniowe) gwarantują nowe konstytucje np. Kolumbii i Peru. Kwestia ta szerzej potraktowana została w następnym rozdziale zajmującym się empirycznym zastosowaniem propozycji CEPAL.

Region wirtualny – charakteryzujący się pewną abstrakcyjnością, istnieje gdyż wynika z potrzeb społecznych bądź gospodarczych, jednakże nie posiada ciągłości przestrzennej, a tworzące ją jednostki administracyjne czy też regiony zawierają umowę (kontrakt) między sobą, o utworzeniu takiego regionu np. na określony czas bądź w bardzo określonym celu. Dlatego takie regiony mają charakter kontraktowy. Taki twór nie będzie spełniał ciągłości przestrzeni geograficznej (jednostki go tworzące są oddalone od siebie). Przykładów również i w tym przypadku nie zabraknie, np. umowy między jednostkami administracyjnymi, czy miastami, celem udziału w określonym programie mogącym wspomóc rozwój danego obszaru.

³⁸ W publikacji z 1995 roku pt. *La modernización del estado: una mirada desde las regiones*.

Jednocześnie autor klasyfikacji wskazuje na podstawowe cechy charakteryzujące wyróżnione przez siebie typy regionów, które przedstawione zostały w poniższej tabeli.

Tabela 3.
Cechy regionów wg klasyfikacji Boisiera.

	REGION		
	RDZENIOWY	STOWARZYSZENIOWY	WIRTUALNY
sposób powstania	historycznie ukształtowany	porozumienie	kontrakt
struktura	złożona	heterogeniczna	uzupełniająca się
budowa / konstrukcja	samoistnie wykształcona	w trakcie powstawania	wybiórcza
rodzaj planowania	strategiczny	zarządzanie	określona metoda
rodzaj projektu regionalnego	strategiczny	polityczny	koniunkturalny
przeźren	ciągła	ciągła	brak ciągłości
motywacja społeczna	autoafirmacja	władza + rozwój	konkurencyjność
czasowość	stała	długi okres	określona w umowie
decentralizacja	przeźrenna	przeźrenna + polityczna	funkcyjna

Źródło: Boisier Sergio, *Modernidad y Eerritorio*, ILPES/CEPAL, seria: Cuadernos del ILPES nr 42, Santiago, 1996

Wielu geografów może zarzucić koncepcji ‘regionu wirtualnego’ Sergio Boisiera fałsz. Powodem jest dopuszczenie braku ciągłości w propozycji. Uważam, że jest ona w pełni uzasadniona, biorąc pod uwagę, iż przedstawiona klasyfikacja powstała na podstawie analizy przemian zachodzących w życiu społeczności lokalnych i ich zachowań (w tym władz lokalnych). Sposób postrzegania regionu przez Boisiera jest przykładem ewolucji idei na skutek przemian społecznych i gospodarczych zachodzących na świecie oraz próbą wyjścia (z nowatorską propozycją) im naprzeciw. Dlatego istnienie regionu wirtualnego można uznać również za uzasadnione, jeśli poprzemy koncepcję Boisiera pracami Rogera Bruneta³⁹, który analizując nieciągłość przestrzeni rozpatrzył następujące jej rodzaje, jednocześnie je uzasadniając:

- a) Nieciągłość przestrzeni wynika z istnienia granic (w tym granic regionów);
- b) Istnieją zbiory przestrzeni rozdzielone. W tym miejscu przytacza te same argumenty, na których oparł następnie swoje przemyślenia Boisier, np.: istnienie

³⁹ Roger Brunet, *O teorię w geografii*, PZLG z. 1-2, rok 1988, s. 15.

⁴⁰ Kukliński Antoni (red.), *Polonia, quo vadis?*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Warszawa, 1993, s. 65.

zespołów miejskich nieciągłych, ale spójnych; organizmy dwubiegunowe o wyraznej strukturze – przykład jednej fabryki, której części składowe oddzielone są (nawet oceanami); ośrodki turystyczne, które pomimo oddalenia od siebie tworzą jedną całość.

Boisier posunął się w swoich przemyśleniach dalej i zdecydował się nazwać te obszary regionami. Jego koncepcja zapoczątkowała dyskusję, również w Polsce, na temat możliwości wyróżniania regionów wirtualnych. Ważne wydaje się przytoczenie cytatu jednego z autorytetów w dziedzinie problematyki regionalnej, Antoniego Kuklińskiego, który określił propozycje Sergio Boisiera (również w kwestii drugiej części schematu) następująco: „*Jest to niezwykle użyteczne metodologicznie i pragmatyczne spostrzeżenie dające pole do kolejnych innowacji na naszym polu badań*”⁴⁰.

W literaturze naukowej odnotować można było również głosy krytyki, szczególnie w stosunku do propozycji łączenia się regionów celem tworzenia regionów stowarzyszeniowych. Między innymi, Carlos de Mattos⁴¹ uważał, że tworzenie takich układów międzyregionalnych, które powstają w zgodzie z istniejącym podziałem rynku mogą prowadzić do powstania grupy kapitałowej, dominującej na danym terytorium i niezależnej wobec decyzji państwa⁴².

Przedstawiony diagram, obok autorskiej klasyfikacji regionów, zawiera w sobie również schemat ewolucji regionu i rozwoju regionalnego, w tym tworzenia się nowych struktur regionalnych. Według Sergio Boisiera, region rdzeniowy może przekształcać się w region stowarzyszeniowy bądź wirtualny. Jest to kolejna nowatorska myśl promowana nie tylko przez autora, ale również CEPAL. W tej propozycji, klasycznej koncepcji odgórnego formowania struktur regionalnych⁴³ przeciwstawiono schemat oddolnego tworzenia się regionów (obszarów, stref), dzięki aktywności społeczności i władz lokalnych. Boisier tę koncepcję uzupełnił o sposób zarządzania regionami. Uwzględnił w tym procesie zmieniające się, w warunkach globalizacji i innowacji technologicznej, metody pracy planistów i ‘menadżerów’ przestrzeni. Potraktował region jako twór rzeczywisty, dynamiczny i podlegający ciągłym przemianom na skutek działań człowieka. Jest to wyraz praktycznego podejścia do kwestii regionalnych, biorącego również pod uwagę sposób postrzegania regionu przez ‘aktorów regionu’ – czyli jego mieszkańców, współdecydujących o rozwoju społeczno-gospodarczym danego obszaru. Takie podejście przyczyniło się do sformułowania przez Sergio Boisiera tezy, iż region można traktować w dwojaki sposób, jako:

- **quasi-państwo** [*cuasi-estado*] czyli twór posiadający autonomię, możliwości częściowego samodecydowania w sprawach administracyjnych (np. regiony

⁴¹ Polemizujący często z S. Boisierem, współpracownik CEPAL.

⁴² Lira Luis, *Regionalismo virtual y regionalismo abiero*, seria: Investigación nr 13, ILPES, Santiago de Chile, 1995, s. 4.

⁴³ Najczęściej poprzez regionalizację narzuconą przez organa władzy państwowej.

stowarzyszeniowe), gospodarczych, a nawet politycznych (przykład wspólnot autonomicznych [*comunidades autónomas*] w Hiszpanii czy północnych Włoch);

- **quasi-przedsiębiorstwo** [*cuasi-empresa*] czyli obszar zarządzany sposobem menedżerskim; w tym przypadku autor koncepcji również nie odbiega od rzeczywistości, gdyż szczególnie w krajach uprzemysłowionych mamy do czynienia z wieloma takimi przypadkami – sposobami administrowania regionami. Boisier wyjaśnia to w ten sposób: planując rozwój jakiegokolwiek regionu (pod względem społecznym jak i gospodarczym) musimy podejść do zagadnienia wielopłaszczyznowo, obecnie robi się to w taki sam sposób jak zarządzanie dużymi korporacjami, czyli rozwiązanie problemów wiąże się z odpowiedzią na następujące pytania (biorąc pod uwagę rosnącą konkurencyjność między regionami zarówno w skali kraju jak i ponadnarodowej):

- *Co powinien produkować dany region i gdzie sprzedawać?*
- *Jakie projekty rozwijać i które z nich finansować?*
- *Jakie zasoby ludzkie posiada i jak je wykorzysta?*
- *Jak promować dany region wykorzystując jego wizerunek?*

Sergio Boisier przedstawił nowoczesny sposób postrzegania regionu a także zaprezentował nowe modele zarządzania nim. Otworzył w ten sposób kolejne 'drzwi' za którymi kryje się problem planowania regionalnego, nabierający szczególnej wagi w erze globalizacji, a zarazem dążenia wielu grup społecznych do tworzenia takich warunków życia, które pozwoliłyby im utożsamiać się z ich własnym regionem, czyli do tworzenia coraz silniejszych więzi lokalnych.

Proponowany przez Sergio Boisiera sposób rozumienia rozwoju regionalnego łączy w sobie wiele elementów z wcześniejszych koncepcji, między innymi G. Myrdala i A. Hirschmana czy też równoległe powstających jak J.G. Hillhorsta i M. Portera⁴⁴.

Boisier zauważył, iż koncepcja rozwoju regionalnego oprócz jasnej definicji powinna zawierać wyszczególnienie tych elementów bądź czynników, które decydują o tym procesie, i poprzez które jest on osiągnięty. Rozwój regionalny zdefiniował jako proces przestrzenny (posiadający konkretną lokalizację), charakteryzujący się przemianami społecznymi, którego celem jest osiągnięcie stałego postępu w danym regionie, na korzyść całej jego społeczności i poszczególnych jednostek ją tworzących⁴⁵. Podkreślił również, że rozwoju regionalnego nie można utożsamiać ze wzrostem gospodarczym, jednakże jest on nieodzowną częścią rozwoju regionalnego. Oprócz niego wymienił następujące elementy (zarazem cechy) rozwoju regionalnego nie mniej ważne, które mu towarzyszą, a są to:

⁴⁴ Takie prace jak: G. Myrdala – (1957) *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, (1974) *Transfer of Technology to Developing Countries*; A. Hirschmana – (1958) *Strategy of Economic Development*; J. Hillhorsta – (1980) *On Unresolved Issues in Regional Development Thinking*; M. Portera – (1990) *Competitive Advantage of Nations*.

⁴⁵ Boisier Sergio, *En busca del esquivo desarrollo regional: entre la caja negra y el proyecto político*, seria: Ensayos, nr 95/30, ILPES, Santiago de Chile, 1995.

- a) Wzrost samorządności regionalnej, dzięki której następuje zwiększenie autonomii regionalnej; w efekcie regiony same mogłyby decydować o formie rozwoju oraz o instrumentach stosowanych polityk regionalnych.
- b) Większe możliwości wykorzystania dóbr wytwarzanych w regionie, na przykład w formie ich reinwestowania na tym obszarze.
- c) Wzrost udziału społecznego. Oznacza to z jednej strony możliwości szerszego korzystania z wpływów i dóbr w regionie, z drugiej zaś większy udział w decyzjach lokalnych.
- d) Działania na rzecz tworzenia społeczeństwa obywatelskiego biorącego czynny udział w procesie ochrony środowiska danego obszaru i racjonalnego wykorzystania jego zasobów naturalnych.
- e) Wzrost samoidentyfikowania się mieszkańców z danym obszarem, czyli wzrost tożsamości regionalnej.

Boisier wymienia także inne czynniki będące składowymi regionu, których istnienie warunkuje rozwój danego zorganizowanego terytorium. Te czynniki to: aktorzy danego regionu, instytucje, kultura, przedsięwzięcia regionalne, zasoby, otoczenie. Uważa również, że w przypadku gdy wyżej wymienione elementy będą współdziałać ze sobą w sposób usystematyzowany, będą miały charakter wspólnych przedsięwzięć i szerokie pole oddziaływania, bądź przeprowadzane będą w ramach projektu regionalnego, wtedy rozwój regionalny będzie się dokonywał. Z tego powodu, tak dużo uwagi poświęca politykom regionalnym, sposobom zarządzania regionami i od tych prac uzależnia, częściowo, sukces w osiąganiu rozwoju regionalnego, dlatego tak dużą wagę przypisuje wypracowanej przez siebie koncepcji regionów quasi-państw i quasi-przedsiębiorstw.

Ostatnie lata XX wieku i początek nowego tysiąclecia charakteryzują postępująca globalizacja, stopniowy zanik granic i ograniczanie autonomii gospodarek poszczególnych państw, stających się fragmentami światowego łańcucha produkcji. Tym procesom towarzyszy zjawisko 'lokalizmu' – dążenia istniejących społeczności lokalnych do podkreślenia swojej odrębności, nie wtapiając się w masowe społeczeństwo⁴⁶. Aby móc to osiągnąć, należy zwiększyć działania na rzecz decentralizacji państwa i popierania procesów zmierzających do wzmacniania samorządów terytorialnych. Takie zjawiska jednak nie muszą być przeciwstawne do procesów zachodzących w ostatnich dziesięcioleciach. Przy właściwie określonej polityce i zaplanowanych umiejętnie działaniach, wydaje się, że może stać się zjawiskiem komplementarnym dla procesów globalizacji. Można stwierdzić, iż regionalizm i lokalizm jest naturalnym dopełnieniem procesu globalizacji.

Według Boisiera, sposobem na sprostanie wymogom nadchodzącego tysiąclecia i osiągnięcie celów rozwoju regionalnego, o których mowa była we wcześniejszych

⁴⁶ Jałowiecki Bohdan, *Rozwój lokalny*, Instytut Gospodarki Przestrzennej UW, Warszawa, 1989, s. 6.

akapitach tj. wzrostu samorządności regionalnej i wzrostu udziału społecznego (itd.), jest promowanie 'oddolnego' rozwoju regionalnego. Oznacza to, że regiony powinny podejmować działania na rzecz usamodzielnienia się. Implikuje to przesunięcie części kompetencji politycznych i administracyjnych, ułatwiając przekształcenie się danego regionu w region typu quasi-państwo. Oczywiście taki układ powoduje zmianę relacji między państwem (centralną władzą) a regionem (władzą lokalną). Kolejnym etapem w rozwoju regionu, proponowanym przez Sergio Boisiera, po osiągnięciu stanu quasi-państwa jest etap, w którym nacisk kładzie się na sposób gospodarowania danym terytorium. Uważa on, obserwując aktualnie zachodzące procesy, że rozwój regionalny będzie wówczas efektywny, gdy region zostanie potraktowany jako quasi-przedsiębiorstwo, czyli, że działania i polityka wewnątrzregionalna będą podlegały podobnym regułom zarządzania jak w przedsiębiorstwach⁴⁷.

Obserwując zachodzące aktualnie procesy regionalne a także wzrost roli samorządów lokalnych taka propozycja w chwili obecnej, wydaje się mało nowatorska. Jednakże należy pamiętać, że w czasach, kiedy Boisier opublikował swoje pierwsze propozycje dotyczące omawianych kwestii (tj. połowa lat osiemdziesiątych), zrewolucjonizowały one myślenie, przede wszystkim planistów i osób zajmujących się rozwojem regionalnym w Ameryce Łacińskiej. Okazuje się jednak, iż owa wizja zatoczyła szerszy krąg. Dał temu wyraz, w przytoczonym wcześniej cytacie Antoni Kukliński, który wykorzystał w pewnym stopniu idee Sergio Boisiera. W celu przyspieszenia restrukturyzacji i rozwoju w Europie Środkowo-Wschodniej oraz lepszego zarządzania regionami i pobudzenia ich do rozwoju oraz zacieśnienia więzi międzyregionalnych, Kukliński proponował utworzenie Korporacji Rozwoju Regionalnego (KRR). Przedstawił również główne zadania, jakie powinny stać przed KRR, a są to:

- a) Tworzenie instytucji innowacyjnych zdolnych promować nowe podejścia do przekształceń strukturalnych i rozwoju danego regionu;
- b) Tworzenie instytucji, być może działających jako spółki akcyjne, które:
 - integrują działalność miejscowych i zagranicznych firm,
 - integrują działania sektora publicznego i prywatnego, a zwłaszcza miejscowych samorządów regionalnych,
 - tworzą instytucje, które będą funkcjonować jako efektywne centra informacji na temat możliwości prowadzenia biznesu w danym regionie⁴⁸.

Przedstawiona propozycja jest rozwiązaniem instytucjonalno-prawnym, która mogłaby stymulować procesy rozwojowe regionu. Zawarte w niej rozwiązania mają charakter bardzo nowoczesny i przypominają częściowo plan menadżerski zmierzający do wprowadzenia danej firmy na rynek. Tą firmą ma być właśnie region, a celem działań jest jego rozwój i osiągnięcie konkurencyjności.

⁴⁷ Boisier Sergio, *La gestión de las regiones en el nuevo orden internacional: cuasi-estado y cuasi-empresas*, ILPES, Santiago de Chile, 1992.

⁴⁸ Jałowiecki Bohdan, Kukliński Antonii (red.), *Restrukturyzacja regionów jako problem współpracy europejskiej*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Warszawa, 1991.

Regionalizm otwarty

Ta część pracy jest nawiązaniem do poruszonej wcześniej kwestii obecności idei integracji regionalnej w pracach Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Zgodnie z tym, o czym pisałam, koniec XX wieku stał się wyzwaniem dla państw Ameryki Łacińskiej. Po doświadczeniach 'straconej dekady', naznaczonej między innymi: zachwianiem równowagi makroekonomicznej, coraz większą przepaścią technologiczną między Ameryką Łacińską a krajami wysokorozwiniętymi, trwonieniem publicznych środków finansowych, wzrastającą frustracją w społeczeństwach związaną z rosnącym bezrobociem i ubóstwem, złym wykorzystywaniem zasobów naturalnych a także związaną z tym gospodarką rabunkową oraz zanieczyszczeniem środowiska naturalnego, podstawowe pytanie, jakie zadali sobie funkcjonariusze CEPAL brzmiało: *jak należy pokierować działaniami w Ameryce Łacińskiej, aby ponownie wejść na drogę rozwoju?* (Ocampo J., 1998). Poszukiwanie odpowiedzi na tak sformułowane pytanie zaowocowało przedstawieniem krajom Ameryki Łacińskiej, dwóch propozycji autorstwa Fernando Fajnzylbera⁴⁹:

- transformacja struktur produkcji z zachowaniem równowagi społecznej. Przemiany, które powinny być dokonywane z uwzględnieniem wzrastającej konkurencji międzynarodowej; i wiążącej się z tym
- nowej strategii industrializacji, umożliwiającej wejście państwom Ameryki Łacińskiej tzw. 'pustego segregatora'⁵⁰ dzięki postępowi technicznemu nazywanemu przez autora koncepcji 'czarną skrzynką'⁵¹. Strategia ta zawierała również w sobie politykę otwarcia gospodarczego, która nie pojawiała się do tej pory w sposób tak wyrazisty w propozycjach Komisji.

Warto również przytoczyć, w tym miejscu, wniosek z dotychczasowej analizy, że CEPAL jest instytucją, która zawsze starała się sprostać wyzwaniom i trendom światowym rozwiązując tym samym bieżące problemy gospodarcze i społeczne Ameryki Łacińskiej. Z jednej strony wyciągała wnioski z tworzenia i funkcjonowania latynoamerykańskich organizacji integracyjnych, z drugiej zaś, obserwowała dokonujące się na świecie i w regionie przemiany. Owe przemiany, na pozór

⁴⁹ Przedstawionych w następujących publikacjach: Fajnzylber F. *Industrialización en América Latina: de la 'caja negra' al 'casillero vacío': comparación de patrones contemporáneos de industrialización*, CEPAL, 1990; oraz *Transformación productiva con equidad. La tarea prioritaria del desarrollo de América Latina y el Caribe en los años noventa*, CEPAL, Santiago de Chile, 1990.

⁵⁰ Fajnzylber, co zostało wyjaśnione w poprzednim rozdziale – omawiającym działalność CEPAL, określił mianem 'pustego segregatora' taki zbiór, w którym nie było przedstawicieli Ameryki Łacińskiej natomiast znajdowały się w nim kraje spoza regionu, między innymi takie jak: Hiszpania czy Korea Południowa.

⁵¹ Skojarzenie, które zapewne wzięło się od urządzeń (efektów zastosowania wysokiej technologii) instalowanych np. w samolotach a nazywanych 'czarnymi skrzynkami'.

przeciwstawne wobec siebie, ale mogące się uzupełniać, to zachodząca globalizacja – proces otwierania się państw⁵² i chęć łączenia się w ugrupowania oraz tendencje do zamykania się. Mając na uwadze wymienione powyżej zjawiska, Komisja wysunęła propozycję **regionalizmu otwartego** [*regionalismo abierto*]. Koncepcja ta była efektem badań prowadzonych w ramach projektu, którego koordynatorami byli Gert Rosenthal⁵³ i Juan Alberto Fuentes. Projekt zatytułowany „Regionalizm otwarty w Ameryce Łacińskiej: integracja gospodarcza w służbie transformacji struktur produkcji z zachowaniem równowagi społecznej”, miał na celu z jednej strony sformułowanie nowych zasad dla procesu integracji regionalnej, z drugiej zaś ich stosowanie miało wzbogacić wylansowaną kilka lat wcześniej przez Fajnzylbera ideę transformacji struktur produkcji.

W połowie 1994 roku, jako rezultat prowadzonych przez Rosenthala i Fuentesę prac, w ramach wydawnictw CEPAL, ukazała się publikacja, nosząca ten sam tytuł, co projekt tj.: *El regionalismo abierto en América Latina y el Caribe: la integración económica al servicio de la transformación productiva con equidad*. W swoich pierwotnych zamierzeniach była to propozycja skierowana do państw obu Ameryk, próba usystematyzowania i nazwania procesów integracyjnych już trwających, zachodzących na świecie a także w Amerykach na obydwu kontynentach. W wymienionym dokumencie, CEPAL wychodzi z założenia, że w procesie rozwoju społecznego i gospodarczego, należy przypisać znaczącą rolę integracji regionalnej. Podkreśla wagę otwarcia gospodarczego⁵⁴ państw Ameryki Łacińskiej, w tym między innymi: zwiększenia obrotów handlu wewnątrzregionalnego poprzez istniejące już struktury organizacji integracyjnych, a także poprzez zawieranie umów dwustronnych i wielostronnych z państwami trzecimi, spoza regionu. Zdaniem Komisji⁵⁵ działania krajów latynoamerykańskich na rzecz rozwoju stosunków gospodarczych wewnątrzregionalnych są sposobem na zwiększenie ich konkurencyjności wobec państw o najlepiej rozwiniętych gospodarkach.

Mianem ‘regionalizm otwarty’ Komisja określiła proces, w którym wzrasta gospodarcza współzależność regionalna „*Jest to zjawisko powstałe dzięki pogodzeniu (podążaniu w tym samym kierunku) dwóch procesów: współzależności zrodzonej na bazie umów preferencyjnych (tzw. działania odgórne) i współpracy*

⁵² Według Stanisława Otoka (2000) na stopień otwartości państw składają się relacje między państwami, które należy rozpatrywać w aspektach: politycznym, gospodarczym i społecznym. Otwartość państw można określić na podstawie: przynależności do organizacji międzynarodowych, liczby ratyfikowanych konwencji, liczby przedstawicielstw dyplomatycznych, wizyt dyplomatycznych, udziału eksportu w PKB, liczby turystów zagranicznych w stosunku do liczby mieszkańców danego państwa.

⁵³ Ówczesny sekretarz wykonawczy CEPAL (1988-97), pełnił funkcję przewodniczącego Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ, aktualnie stały przedstawiciel Gwatemali w ONZ.

⁵⁴ Według Stanisława Otoka (2000) otwartość gospodarcza jest określana przez relacje zachodzące między państwami na polu gospodarczym, o stopniu otwartości gospodarki państwa świadczy poziom wymiany z zagranicą, tj. wielkość eksportu i importu towarów i surowców (Otok S., 2000: 143).

⁵⁵ *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, Chile, 1998, s. 908.

między państwami realizowanej dzięki ogólnoświatowym trendom gospodarczym – jako rezultat liberalizacji handlu (zaliczane do tzw. działań spontanicznych bądź oddolnych)⁵⁶. Wynika z tego, że aktualne procesy integracyjne zachodzące na świecie a określone przez CEPAL mianem ‘regionalizmu otwartego’ pobudzone są zarówno przez działania:

- odgórne, w tym integracyjne umowy preferencyjne (np. dwustronne) i inne polityki prowadzone w kontekście otwarcia; oraz
- oddolne działania spontaniczne.

Wśród elementów odróżniających regionalizm otwarty od otwarcia gospodarczego pojedynczych państw, wg CEPAL, można wymienić:

- zawarte umowy integracyjne dwustronne i wielostronne;
- bliskość geograficzna; i
- pokrewieństwo kulturowe państw zaangażowanych w ten proces.

W momencie przedstawiania propozycji, zamiarem CEPAL było, aby założenia regionalizmu otwartego zostały uwzględnione w politykach makroekonomicznych i wpłynęły na wzrost konkurencyjności państw Ameryki Łacińskiej, a tym samym stworzyły podstawy dla zaistnienia bardziej otwartej i przejrzystej międzynarodowej polityki gospodarczej. Dlatego, według Komisji, zawierane umowy między poszczególnymi krajami powinny eliminować bariery celne na większość dóbr i usług, łagodzić bariery w handlu z krajami trzecimi oraz stwarzać jak najlepsze warunki do przyjęcia ich jako członków istniejących (lub tworzonych) regionalnych organizacji gospodarczych⁵⁷. CEPAL zwracała uwagę również, że w przypadku międzynarodowego kryzysu, państwa objęte regionalizmem otwartym w sposób złagodzony odczuwałyby jego efekty, a z pewnością mogłyby być chronione przed jego bezpośrednimi skutkami. Argumentowała to między innymi, istnieniem w ramach regionalizmu otwartego struktur regionalnej pomocy gospodarczej. Zwracała uwagę jednak, że sprawne funkcjonowanie tej koncepcji, również w sytuacjach kryzysowych tak jak powyżej wymieniona, wymaga nie tylko regulacji zewnętrznych podejmowanych przez organizacje międzynarodowe (ugrupowania gospodarcze), ale również regulacji wewnętrznych, w tym: makroekonomicznych działań, przekształceń strukturalnych i zmian prawnych. Dlatego CEPAL wymieniła elementy (zjawiska i działania), zarówno endogeniczne jak i egzogeniczne, które są nieodzownym atrybutem koncepcji regionalizmu otwartego⁵⁸.

Wśród czynników zewnętrznych wymieniła:

- formułowanie jasnych umów integracyjnych;
- tworzenie czytelnych list produktów, usług, etc., które nie będą zwalniane z ceł i podatków (a nie jak do tej pory tworzenie list produktów zwalnianych);

⁵⁶ ibidem, s. 911.

⁵⁷ *El regionalismo abierto en América Latina y el Caribe. La integración económica al servicio de la transformación productiva con equidad.*, CEPAL, Santiago de Chile, Septiembre de 1994.

⁵⁸ *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, Chile, 1998.

- działania na rzecz redukcji kosztów transakcji;
 - wzmocnienie prawne (dzięki przepisom) i finansowe struktur regionalnych.
- Równocześnie zdefiniowała szereg czynników wewnętrznych, zależnych od decyzji poszczególnych państw latynoamerykańskich, które warunkują regionalizm otwarty. Są wśród nich:
- działania rządów poszczególnych państw na rzecz stworzenia skutecznie funkcjonujących struktur przedsiębiorczości krajowej;
 - dzięki powyższym, powstanie skutecznej sieci informacyjno-dokumentacyjnej na temat krajowej i regionalnej współpracy gospodarczej;
 - działania na rzecz szerszej współpracy sektora publicznego z prywatnym;
 - ułatwianie przepływu i wymiany informacji technicznej, i dyfuzji technologii, tak aby na poziomie regionalnym mogła mieć miejsce większa mobilność personelu wykwalifikowanego, np. między firmami;
 - powyższy czynnik implikuje również współpracę z państwami wysoko uprzemysłowionymi, które są twórcami nowych technologii;
 - tworzenie mechanizmów ułatwiających korzystanie małym i średnim przedsiębiorstwom ze źródeł finansowania i nowych technologii;
 - działania na rzecz integracji społecznej w ramach każdego kraju, między innymi, poprzez prowadzenie polityk mających na celu redukcję ubóstwa i wyrównywanie różnic społecznych.

Podsumowując, „podstawowym elementem propozycji regionalizmu otwartego jest przeprowadzenie transformacji struktur produkcji z zachowaniem równowagi społecznej. Proces ten należy osiągnąć na drodze wzmożonej konkurencyjności międzynarodowej, w której zarówno sektor prywatny jak i państwowy muszą spełnić wyznaczone im role, uwzględniając wagę systemu edukacji, infrastruktury technologicznej, energetycznej i transportowej, a także relacji między pracodawcą a zatrudnionym, etc.”⁵⁹

Jednocześnie, aby skutecznie włączyć się w ten typ integracji, zdaniem CEPAL, należy położyć nacisk na:

- modernizację całej struktury produkcji poprzez systematyczne wprowadzanie innowacji technicznej na wszystkich jej szczeblach;
- rozwój zrównoważony, nie tylko przy wykorzystywaniu i przetwarzaniu dóbr naturalnych, ale także w procesie transformacji jakości życia ludności;
- równowagę społeczną jako uzupełnienie wzrostu gospodarczego, przewyższając w ten sposób dychotomię między polityką gospodarczą a społeczną;
- wzrost wskaźników inwestycji;
- promocję demokracji jako stylu życia.

⁵⁹ Lira Luis, *Regionalismo virtual y regionalismo abierto*, seria: Investigación nr 13, ILPES, Santiago de Chile, 1995, s. 1.

Przedstawiona powyżej koncepcja jest propozycją odmienną, niż w latach 50. i 60. w Ameryce Łacińskiej, ale również promowanego przez Komisję, spojrzenia na proces, jakim jest integracja regionalna. Ta jako element rozwoju regionalnego została ujęta w niniejszej pracy. Jednocześnie jest przykładem koncepcji w skali makro. W tym przypadku region rozumiany jest jako zespół podregionów składających się z poszczególnych państw latynoamerykańskich.

Innym ważnym powodem na uwzględnienie jej w analizie jest fakt, iż stanowi potwierdzenie dynamiki istniejącej w pracach CEPAL oraz wychodzenia naprzeciw oczekiwaniom rządów latynoamerykańskich i, jak stało się również w tym przypadku, społeczności międzynarodowej. Jej akceptacja, zarówno wśród polityków jak i sfer naukowych jest tego przykładem. Stała się ona inspiracją dla działań integracyjnych poza Ameryką Łacińską, jednakże ze względu na ich charakter kwestia ta została omówiona w następnym rozdziale, jako przykład praktycznego zastosowania idei CEPAL.

Zgodnie z założeniami pracy, w miarę możliwości, analiza koncepcji wypracowywanych w ramach Komisji dokonywana była również w porównaniu z wcześniejszymi teoriami. W tym przypadku, przedstawiona powyżej koncepcja regionalizmu otwartego przywodzi na myśl modele kształtowania otwartych regionów ekonomicznych opracowane, na początku lat siedemdziesiątych, przez Ryszarda Domańskiego. Pomimo upływu ponad trzydziestu lat od ich opublikowania, w warunkach gospodarki socjalistycznej, niektóre elementy pozostały nadal aktualne. Ze względu na krótkie omówienie koncepcji Domańskiego w rozdziale drugim, w tym miejscu przypomnę jedynie definicję otwartego regionu ekonomicznego. Jest to „obszar – część większej całości – z ukształtowanym lub kształtującym się układem ekonomicznym, którego elementy powiązane są ze sobą i ze środowiskiem przyrodniczym relacjami współwystępowania i współzależności o dużym nasileniu. Jej desygnatami są: miasta, zespoły osadnicze, aglomeracje miejsko-przemysłowe, rejony nowo uprzemysławiane, województwa, (...) oraz większe jednostki regionalne”⁶⁰. Autor tej koncepcji, wykorzystując przemyslenia swoich poprzedników starał się stworzyć, jak sam pisał, przybliżenie normatywnego modelu otwartego regionu ekonomicznego, który dawałby odpowiedź na następujące pytania:

- Jakie są funkcje endogeniczne i egzogeniczne regionu?
- Jaki jest jego układ przestrzenny?
- Jakimi metodami prognozować rozwój regionów otwartych?
- Jakimi metodami sterować rozwojem regionów otwartych?⁶¹

Pomimo iż Ryszard Domański skupia swoją uwagę, zarówno w przypadku funkcji egzogenicznych jak i endogenicznych, na czynnikach gospodarczych to jednak dostrzega, że „stopniowe rozszerzenie problematyki układów regionalnych

⁶⁰ Domański Ryszard, *Kształtowanie otwartych regionów ekonomicznych*, PWE, Warszawa, 1972, s. 7.

doprowadza nas na krańce geografii ekonomicznej i skierowuje nas na pogranicze problematyki społecznej, kulturalnej i politycznej⁶². Tym samym dostrzega niewystarczalność przesłanek ekonomicznych i geograficznych, celem określenia metod prognozowania i sterowania regionami. Prognozuje również, iż znaczenie elementów społecznych, kulturowych i politycznych będzie wzrastać w miarę rozwoju trzeciego sektora, czyli usług. Podkreśla, że regiony otwarte są częściami większej całości, dlatego taką wagę przypisuje systemom jakie tworzą i występującym między nimi zależnościami, mającym różne kierunki występowania i różnorodne nasilenie. Owe zależności, można odnieść zarówno do powiązań występujących wewnątrz regionu jak i międzyregionalnych. Wśród elementów wpływających na powiązania wewnątrz- i międzyregionalne, Domański zwraca uwagę na dwa: przemysł i ludność, i na nich koncentruje swoją uwagę.

Swoją propozycję, jak sam zauważył, Domański oparł na uproszczonych założeniach. Z pewnością oparcie jej na bardziej realnych podstawach podniosłoby wartość modelu kształtowania otwartych regionów ekonomicznych.

Ważne wydaje się zwrócenie uwagi na pewne wspólne cechy, występujące między modelem regionu otwartego Ryszarda Domańskiego a proponowaną przez CEPAL koncepcją regionalizmu otwartego. Z perspektywy czasu, nasuwa się nieodparte wrażenie, że regionalizm otwarty jest starą koncepcją, której kształt nadał między innymi Domański, zaadoptowaną do nowych warunków i skali. CEPAL proponuje model rozwoju regionalnego dla obszaru, jakim jest Ameryka Łacińska tworzącego zespół regionów, w skład którego wchodzi 33 państwa członkowskie – zrzeszone w Komisji. To one mają funkcjonować jako regiony otwarte (również w myśl założeń Domańskiego). W koncepcji CEPAL położony został nacisk na funkcje endogeniczne i egzogeniczne, ale jednocześnie przypisuje tym ostatnim znaczną wagę, gdyż to one warunkują rozwój regionalny, podobnie jak u Domańskiego „funkcje egzogeniczne mają podstawowe znaczenie dla powstawania i rozwoju regionów otwartych⁶³. W regionalizmie otwartym ważne są powiązania między poszczególnymi państwami, w modelu Domańskiego powiązania międzyregionalne (właśnie gospodarcze) mają szczególne znaczenie. Obie koncepcje kładą również nacisk na wspólne rozpatrywanie funkcji egzogenicznych i endogenicznych. Pomimo że ich charakter jest odmienny, to są one wynikiem działań tych samych społeczności bądź grup społecznych i pozostają ze sobą w ścisłym związku. W przypadku obu koncepcji, przytaczane są zresztą podobne przykłady relacji między:

- sferą produkcji a usług,
- gospodarką a infrastrukturą techniczną,
- gospodarką ekonomiczną a społeczną.

⁶¹ ibidem, s. 10.

⁶² ibidem, s. 51.

⁶³ ibidem, s. 13.

Tym porównaniem nie miałam zamiaru dociekać, czy CEPAL korzystało z teorii Domańskiego, chociaż jest to mało prawdopodobne. Celem była chęć zilustrowania ewolucji myśli regionalnej i zbieżności przewidywań, poprzez porównanie starej i nowej koncepcji.

Propozycja regionalizmu wirtualnego

Proponowany przez CEPAL regionalizm otwarty, jako sposób na pobudzenie rozwoju gospodarczego i społecznego całego regionu i poszczególnych państw Ameryki Łacińskiej, zainspirował Luisa Lirę do uzupełnienia go o propozycję regionalizmu wirtualnego⁶⁴. Jest to idea, jak sam autor przyznaje, zbudowana na bazie modelu rozwoju regionalnego i klasyfikacji regionów Sergio Boisiera, omówionych na poprzednich stronach, uwzględniająca szeroką perspektywę współpracy międzynarodowej. Propozycje Sergio Boisiera zostały obszernie omówione wcześniej, z tego względu poniżej przeanalizowana zostanie propozycja Luisa Liry.

W dokumencie opublikowanym w 1995 roku pt. *Regionalismo abierto y regionalismo virtual* [Regionalizm otwarty i regionalizm wirtualny], Lira stwierdza, że jego koncepcja jest efektem prac prowadzonych w ramach ILPES nad rolą rozwoju lokalnego w szerszym międzynarodowym kontekście i stanowi uzupełnienie idei regionalizmu otwartego. Wyjaśnia, że udział społeczności lokalnych (w tym małych i średnich przedsiębiorstw) jest niezbędnym elementem w procesie rozwoju regionalnego w skali kraju i całej Ameryki Łacińskiej. Dzięki procesom decentralizacyjnym zachodzącym w krajach latynoamerykańskich, możliwe będzie (a w niektórych przypadkach mamy już z tym do czynienia) funkcjonowanie jednostek podziału terytorialnego kraju jako regionów quasi-państw i quasi-przedsiębiorstw. Jednocześnie, zdaniem autora propozycji, działania władz lokalnych i przedsiębiorstw mogą podążać w kierunku tworzenia, omawianych wcześniej, regionów stowarzyszeniowych bądź wirtualnych. Od tej nazwy Lira zaczerpnął zresztą termin regionalizmu wirtualnego. Według niego, narzędzia proponowane przez Sergio Boisiera oraz idea regionalizmu otwartego wspomóc mogą relacje międzyregionalne (czy to będą regiony czy jedynie jednostki administracyjne) tak, aby ich efektem było osiągnięcie przez te obszary konkurencyjnej pozycji na rynku międzynarodowym. Dzięki takiemu ujęciu wykorzystany zostanie zarówno potencjał wewnętrzny każdego z obszarów zorganizowanych, jak i czynniki zewnętrzne, które pobudzą jego rozwój. Wśród nich Lira wymienia podpisywane umowy dwustronne i wielostronne dotyczące konkretnej współpracy gospodarczej

⁶⁴ Lira Luis, *Regionalismo virtual y regionalismo abiero*, seria: Investigación nr 13, ILPES, Santiago de Chile, 1995.

(również na określony czas). Tak, więc w rozwoju regionalnym będą zachodziły procesy o charakterze oddolnym jak i odgórnym⁶⁵.

Koncepcja Luisa Liry jest dość luźną i otwartą propozycją, jednakże podkreśla fakt, iż w zachodzących procesach przemian społecznych i gospodarczych na świecie (również w stosunkach międzynarodowych) ważne jest dostrzeżenie roli samorządów lokalnych. W obecnej sytuacji nie jest możliwe promowanie i rozwijanie propozycji globalnych bez uwzględniania procesów lokalnych. Z tego powodu ILPES jako jeden z celów postawiło sobie wypracowanie takiej propozycji, która stwarzałaby płaszczyznę dla większej zbieżności między rozwojem lokalnym a rozwojem regionalnym w skali makro. Wykorzystała dlatego obie propozycje regionalizmu otwartego i wirtualnego, tak stanowiły dla siebie uzupełnienie a nie zaprzeczenie.

Podsumowanie

Po przeprowadzeniu analizy koncepcji, których twórcami byli funkcjonariusze Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów, nasuwają się następujące obserwacje:

W ramach Komisji funkcjonowały dwa sposoby rozumienia regionu:

- **w skali makro** – obejmujący całą Amerykę Łacińską; takie ujęcie poddyktowane było chęcią uporania się z najważniejszymi problemami występującymi w większości państw członkowskich, a wynikającymi z dysproporcji w rozwoju gospodarczym i dychotomicznego podziału świata na peryferię (rolniczą) i centrum (uprzemysłowione); oraz
- **w skali mikro** (lokalnej), poprzez powołany do życia w ramach CEPAL Latynoamerykański Instytut Planowania Gospodarczego i Społecznego – ILPES, traktujący **region jako część terytorium państwa**, którego granice mogą odpowiadać podziałom administracyjnym bądź też obszarowi posiadającemu charakterystyki (i złożoną strukturę) wystarczające do określenia go takim mianem.

Taki sposób rozumienia regionu powoduje, że działania CEPAL ukierunkowane są na rozwiązywanie problemów w skali całego regionu (Ameryki Łacińskiej) i wychodzenie naprzeciw problemom lokalnym. Jednocześnie, pomimo rozbieżności⁶⁶ w percepcji problematyki regionalnej, instytucja stara się koordynować prace tak, aby lansowane propozycje były wobec siebie komplementarne, czego przykładem jest propozycja regionalizmu wirtualnego.

⁶⁵ ibidem, s. 9.

⁶⁶ Z przeprowadzanych rozmów z pracownikami Komisji (podczas pobytu w 2001 i 2003 roku w Chile) wynikało, że takie podwójne ujmowanie skali zjawisk powodowało częste polemiki między pracownikami ILPES, a sekretariatem CEPAL.

Podstawy merytoryczne działaniom CEPAL dała pierwsza idea powstała w jej ramach – autorstwa Raula Prebischa, słusznie nazywana przez wielu latynoamerykanistów ‘manifestem’, inspirując zarówno badaczy z Ameryki Łacińskiej jak i spoza. Ujmowała w sposób nowatorski, jak na owe czasy, relacje międzyregionalne oraz przedstawiała autorską wizję, wynikającą z obserwacji, dychotomicznego podziału świata na rolniczą peryferię i uprzemysłowione centrum.

Poprzez wykorzystanie idei integracji w swoich pracach, Komisja nadawała im bieg zgodny z trendami światowymi, ale również dzięki jej przekształcaniu spowodowała, że koncepcje dotyczące integracji w Ameryce Łacińskiej nabrały dwóch znaczeń:

- propozycje integracji latynoamerykańskiej z lat pięćdziesiątych służyły przede wszystkim jako narzędzie do pobudzenia i rozwoju uprzemysłowienia, a w konsekwencji zastąpienia istniejącego znacznego importu (czyli oparcie rozwoju regionu na wewnętrznym potencjale);
- propozycja ‘regionalizmu otwartego’ natomiast, to narzędzie mające na celu, między innymi, zdynamizowanie przemysłu i innych sektorów gospodarek państw latynoamerykańskich poprzez eksport. To strategia rozwoju, zakładająca wykorzystanie nie tylko potencjału wewnętrznego każdego z krajów regionu (w tym współpracy wewnątrzregionalnej), ale również współpracy międzyregionalnej, poprzez istniejące umowy gospodarcze i zawieranie nowych, której celem jest zwiększenie konkurencyjności Ameryki Łacińskiej na rynku światowym.

Należy pamiętać również, że przedstawione powyżej propozycje, wynikały z odmiennych warunków gospodarczych panujących na świecie. Nie tylko ze względu na fakt, iż w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat, światowy handel stał się dużo bardziej otwarty, ale jednocześnie zmienił się sposób pojmowania ‘rozwoju’.⁶⁷

Dzięki stworzeniu dogodnych warunków, funkcjonariuszami i współpracownikami CEPAL byli znakomici badacze: socjologowie, ekonomiści i geografowie⁶⁸. To ich prace spowodowały, że instytucja ta uznawana jest na świecie za latynoamerykańską szkołę myśli ekonomicznej.

CEPAL – instytucją dynamiczną. W świetle przedstawionych w niniejszym rozdziale faktów doszłam do wniosku, że dzięki tempu prac badawczych pro-

⁶⁷ W latach 60. starano się wesprzeć industrializację poprzez substytucję importu, zamykając krajowe rynki na produkty z państw wysoko uprzemysłowionych. W latach 90. nastąpił proces liberalizacji handlu, poprzez zawieranie umów międzynarodowych oraz przystępowanie państw Ameryki Łacińskiej do WTO.

⁶⁸ Często CEPAL było azylem dla intelektualistów, którzy zmuszeni byli opuścić swoje ojczyzny na skutek przemian politycznych (zamachów stanu). Taki był los między innymi Celso Furtado i Raula Prebischa.

wadzonych w ramach Komisji, można określić ją jako instytucję dynamiczną i otwartą. Świadczyć może o tym fakt, że nie porzeczano na koncepcji Raula Prebisch'a jako tej, która położyła podwaliny pod latynoamerykańską myśl ekonomiczną. W trakcie kilkudziesięciu lat pracy, osoby związane z CEPAL starały się wyciągać wnioski z przemian społeczno-gospodarczych zachodzących w Ameryce Łacińskiej i na świecie, wykorzystywać wcześniejsze koncepcje adoptując je do własnych bądź poddając krytyce. Koncepcje tworzone w ramach tej instytucji były konstruowane z myślą o tych, którzy bezpośrednio zmagają się z rozwiązywaniem problemów – planistach i przedstawicielach władz samorządowych. Takim przykładem są idee Sergio Boisiera. Kwestię zastosowania ich w praktyce omówiłam w następnym rozdziale.

Wkład CEPAL w praktyczne wykorzystanie koncepcji regionalnych w Ameryce Łacińskiej

W tej części podjęłam próbę przedstawienia wybranych przykładów praktycznego wykorzystania regionalnych propozycji CEPAL poprzez wskazanie:

- działań tej instytucji zmierzających do zastosowania w praktyce jej własnych jak i obcych idei regionalnych, a także
- udziału tej instytucji w pracach empirycznych z tego zakresu (konkretnych projektach rozwoju regionalnego).

Tak wprowadzony podział daje możliwość wskazania, różnorodnych aspektów tego jak może być rozumiany wkład CEPAL w praktyczne wykorzystanie koncepcji regionalnych, zarówno własnych jak i powstałych poza Komisją. Jednocześnie zmusza do wyjaśnienia sposobu przedstawienia tego tematu. W niektórych przypadkach, szczególnie dotyczących integracji regionalnej, bardzo trudno jest wskazać na konkretne składowe idee Komisji, które wykorzystane zostały w praktyce. Wiąże się to:

- ze statusem tej organizacji w stosunkach międzynarodowych; jako organizacja międzynarodowa jej decyzje oraz uchwały (poza tymi dotyczącymi spraw wewnętrznych) nie mają mocy prawnie wiążącej państwa członkowskie; powstałe programy i koncepcje mogą, ale nie muszą być przez nie wykorzystywane, a jeśli do tego dochodziło brak jest najczęściej w dokumentach źródłowych jednoznacznego wskazania, które z koncepcji CEPAL lub ich elementów wykorzystano;
- z faktem, że CEPAL w swoich przemyśleniach i tworzonych modelach opierała się na istniejących koncepcjach oraz brała pod uwagę praktyki światowe.

Należy również zaznaczyć, że CEPAL jako organ doradczy dla wielu działań rządowych i programów międzynarodowych, posiada ogromne zaplecze naukowe. Z tego względu, tworząc w swoich ramach dyskutowane na świecie koncepcje regionalne stara się je przenieść na grunt rzeczywisty. Jest to jedna z form wypełniania własnych zadań statutowych.

Te przesłanki spowodowały, że zdecydowałam się na wybór i opisanie przykładów, które nie będą budzić wątpliwości co do udziału CEPAL we wdrażaniu koncepcji regionalnych.

Zanim przejdę do omawiania i analizy kolejnych programów i prac, ważne jest zwrócenie uwagi na fakt, który wydaje się dosyć oczywisty, iż w wielu przypadkach w nauce trudno oddzielić teorię od praktyki. Powstające koncepcje i teorie wynikają z obserwacji otaczającego nas świata i często opierają się na praktycznych doświadczeniach. Jednocześnie oba elementy uzupełniają się, to znaczy zarówno teoria może wpływać na praktykę, jak i działania praktyczne na podstawy teoretyczne. Tak jest również w przypadku prac Komisji.

W poprzednim rozdziale, często odwoływałam się do faktu, iż dana koncepcja powstała w oparciu o obserwację istniejącej rzeczywistości i jednocześnie wpłynęła na zjawiska zachodzące na danym obszarze. W pracach CEPAL często mają miejsce porównania wypracowanych koncepcji do panującej sytuacji, myśli do działań, co powoduje ewoluowanie tych pierwszych w zależności od przemian zachodzących w Ameryce Łacińskiej. Równolegle, co postaram się wykazać w następnych akapitach, koncepcje i działania CEPAL wpływały na rzeczywistość latynoamerykańską. Od początku istnienia, głównym celem Komisji były prace na rzecz rozwoju ekonomicznego państw Ameryki Łacińskiej, z biegiem czasu rozszerzone o aspekty społeczne. Takie podejście implikowało nie tylko tworzenie podstaw teoretycznych, ale również podejmowanie działań mających na celu pomoc krajom członkowskim w ich wdrażaniu, czyli:

- zapewnienie zaplecza naukowego i informacyjnego (miedzy innymi jako organ doradczy w różnorodnych międzynarodowych programach);
- zapewnienie wsparcia technicznego;
- szkolenie urzędników, planistów, przedsiębiorców.

Tym właśnie rodzajom działań, a więc wkładowi Komisji w praktyczne wykozystanie idei regionalnych, poświęcony został niniejszy rozdział.

Działania CEPAL na rzecz promocji integracji regionalnej

Od momentu powołania, CEPAL zaangażowała się w sposób trwały w promocję idei integracyjnych a także uzupełnienie ich o elementy teoretyczne na potrzeby krajów Ameryki Łacińskiej. Dzięki wcześniejszym analizom, przeprowadzonym w rozdziale trzecim jak i czwartym, wśród działań Komisji wydzielić można na dwa ważne etapy:

- okres między 1950 a 70 rokiem, charakteryzujący się promocją idei integracji regionalnej i udziałem CEPAL w tworzeniu struktur integracyjnych, głównie jako środka pomocnego w rozwoju przemysłu i zwiększeniu obrotów handlu wewnątrzregionalnego. Taki sposób integracji określanany jest przez latynoamerykanistów jako 'integracja wg CEPAL' [*integración cepalina*];
- drugi etap, który rozpoczął się na początku lat dziewięćdziesiątych (i trwa nadal), ściśle wiąże się z propozycją 'regionalizmu otwartego'. Koncepcją, która wynikała

z obserwacji współczesnych międzynarodowych stosunków gospodarczych, wychodzącą naprzeciw oczekiwaniom państw biorących udział w procesie integracji, postrzeganą zarówno jako zjawisko w skali regionalnej jak i globalnej.

Pierwszym przejawem zainteresowania CEPAL integracją, były idee zawarte w koncepcji centrum-peryferia. Z punktu widzenia prowadzonej analizy warto przypomnieć, że zawierała ona w sobie, obok propozycji uprzemysłowienia poprzez substytucję importu, propozycję zacieśnienia współpracy gospodarczej wewnątrzregionalnej. Raul Prebisch wskazywał potrzebę integracji regionalnej jako warunku przyspieszenia rozwoju ekonomicznego i społecznego państw latynoamerykańskich. Podkreślał jednak, że proces ten nie jest alternatywą dla promowanej do tej pory industrializacji i dywersyfikacji struktury eksportu, natomiast powinien stanowić ważny element uzupełniający.

Dzięki takiemu podejściu, działania Komisji skoncentrowały się na:

- promocji idei integracji wśród państw Ameryki Łacińskiej;
- jej udziale w tworzeniu struktur powstających organizacji regionalnych, między innymi poprzez prowadzenie doradztwa i zapewnienie zaplecza technicznego dla tych prac;
- tworzeniu podstaw teoretycznych do takich działań.

Integracja regionalna, jako element rozwoju gospodarczego, od początku lat pięćdziesiątych była tematem dialogu między Komisją a krajami członkowskimi. Prace merytoryczne koncentrowały się nad sposobami zacieśnienia regionalnej współpracy gospodarczej i propozycją utworzenia ugrupowania, obejmującego całą Amerykę Łacińską lub jej podregiony. Poprzedzone zostały konsultacjami z przedstawicielami państw latynoamerykańskich. Najważniejszymi wśród nich były rozmowy z rządami krajów Ameryki Środkowej, a w konsekwencji udział Komisji w tworzeniu środkowoamerykańskich struktur integracyjnych.

W 1951 roku, 14 października, reprezentanci Gwatemali, Hondurasu, Kostaryki, Nikaragui i Salwadoru podpisali w San Salvadorze Kartę ODECA¹ powołującą Organizację Państw Środkowoamerykańskich. Było to pierwsze powołane po II wojnie światowej ugrupowanie integracyjne w Ameryce Łacińskiej². Należy zaznaczyć, że w początkowej fazie (pierwsze miesiące istnienia) efekty działań nowej organizacji były niewielkie, dopiero przyjęcie koncepcji CEPAL przyniosło przyspieszenie współpracy gospodarczej państw regionu³. Stało się to w 1952 roku, kiedy członkowie ODECA stworzyli Komitet ds. Współpracy Gospodarczej Państw Przesmyku [*Comité de Cooperación Económica del Istmo*], który ściśle współpracował z CEPAL i w efekcie stał się płaszczyzną rozmów między rządami

¹ skrót od: *Organización de los Estados Centroamericanos*.

² Nie biorę pod uwagę OPA, gdyż powstała z przekształcenia Unii Republik Amerykańskich i obejmuje szerszy obszar.

³ Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000, s. 281.

państw Ameryki Środkowej a Komisją. Rozmowy toczyły się na temat przyszłości organizacji środkowoamerykańskiej, sposobu zintensyfikowania współpracy wewnątrzregionalnej i stworzenia struktur integracyjnych. Dzięki temu Komisja formalnie włączona została w proces integracji środkowoamerykańskiej. Efektem wspólnych działań było podpisanie w 1960 roku Traktatu o Środkowoamerykańskiej Integracji Gospodarczej [*Tratado General de Integración Económica Centroamericana*] i powołanie SIECA⁴ – Stałego Sekretariatu działającego na rzecz Traktatu, a w konsekwencji powstanie Wspólnego Rynku Ameryki Środkowej – MCCA [*Mercado Común Centroamericano*]. Zanim do tego doszło, CEPAL po formalnym włączeniu się jako organ doradczy w proces tworzenia struktur Wspólnego Rynku Ameryki Środkowej, podjęła prace merytoryczne z zamiarem wypracowania podstawowych zasad integracji regionalnej (głównie gospodarczej) dla Ameryki Łacińskiej i poszczególnych jej podregionów: Ameryki Środkowej, Karaibów, Ameryki Południowej. Przedsięwzięła również pierwsze kroki mające na celu stworzenie zaplecza logistycznego. W tym celu powołała kilka zespołów:⁵

- w 1955 roku Komitet do spraw Handlu, którego zadaniem była działalność doradcza wobec państw latynoamerykańskich na rzecz poszerzenia związków handlowych wewnątrzregionalnych i z resztą świata;
- w 1956 roku dwa inne organy: Komitet do spraw Rynku Regionalnego i do spraw Regionalnych Transakcji Handlowych;
- w 1957 roku Komitet do spraw Cef.

Dzięki analizie literatury naukowej⁶, między innymi omawiającej działania tych międzynarodowych organów, doszłam do wniosku, że najważniejszym z wymienionych zespołów był, powstały w 1956 roku, do spraw Rynku Regionalnego [*Grupo de Trabajo del Mercado Regional*]⁷. Jego zadaniem były studia nad i promocja wspólnego rynku regionalnego oraz opracowanie systemu opłat. Raport ogłoszony przez ten organ w 1957 roku w publikacji ONZ (E/CN. 12/4233), zatytułowanej „*Los problemas actuales del comercio interlatinoamericano*” [Aktualne problemy handlu międzylatynoamerykańskiego] (CEPAL, 1959), zawierał informacje co do sposobu skonstruowania wspólnego rynku Ameryki Łacińskiej. Przedstawiono w nim, między innymi, propozycje struktury przyszłej organizacji regionalnej, norm jej funkcjonowania. Owe propozycje zawierały się w kilku podstawowych zakresach tematycznych dotyczących:

⁴ Skrót od nazwy: *Secretaría Permanente del Tratado General de Integración Económica Centroamericana*.

⁵ Guzmán Gabriel, *El desarrollo latinoamericano y la CEPAL*, Ed. Planeta, Barcelona, 1976.

⁶ Między innymi: (1969) *El pensamiento de la CEPAL*, red. F. Cardoso, A. Pinto, O. Sunkel; (1976) Gabriel Guzmán, *El desarrollo latinoamericano y la CEPAL*; (1994) *El proceso de integración en América Latina y el Caribe en 1993*, BID/INTAL; (2000) CEPAL: *Globalización y regionalización: una visión desde América Latina y el Caribe*, SELA.

⁷ W jego skład weszli również specjaliści spoza CEPAL, byli to: Eusebio Campos i José Garrido Torres (Gurrieri A., 1982).

- etapów dochodzenia do powołania tego typu organizacji;
- form i warunków zawierania porozumień przez poszczególne rządy państw biorących udział w tym procesie (np. celem stopniowej redukcji ceł);
- stworzenia trwałych i stabilnych struktur organizacji dzięki państwom, które jako pierwsze przystąpiłyby do niej oraz warunków i form przyjmowania kolejnych członków;
- sposobu traktowania poszczególnych grup produktów uczestniczących w wymianie handlowej;
- klasyfikacji państw według ich poziomu rozwoju gospodarczego (ze szczególnym uwzględnieniem poziomu uprzemysłowienia), pomocnego w wypracowaniu sposobu obciążenia wyższymi kosztami integracji krajów najmniej rozwiniętych;
- ustaleń dotyczących specjalizacji i komplementarności przemysłu;
- kwestii wzajemności traktowania przepisów regulujących międzynarodowy przepływ osób i towarów.

W dokumencie tym omówiono również problem produkcji rolnej i przemysłowej, stan struktury eksportu i importu, jako integralnych części procesu dochodzenia do wspólnego rynku latynoamerykańskiego.

Niewątpliwie publikacja ta stała się pomocna w opracowywaniu traktatów powołujących do życia poszczególne organizacje gospodarcze w Ameryce Łacińskiej i była „*syntezą prac koncepcyjnych prowadzonych od wielu lat przez CEPAL. Wychodziły one (owe prace) z lansowanej przez R. Prebischa tezy, iż światowy system ekonomiczny jest strukturą złożoną z centrum i peryferii*”⁸.

Na podstawie przedstawionych wyżej faktów można stwierdzić, że Komisja stała się w tym przypadku nie tylko propagatorem idei gospodarczej integracji regionalnej, ale przede wszystkim płaszczyzną dialogu dla krajów Ameryki Łacińskiej. Prowadzone w latach pięćdziesiątych przez CEPAL działania można scharakteryzować jako zmierzające w dwóch kierunkach:

- formalizacji rozpoczętej wcześniej integracji, przede wszystkim politycznej państw Ameryki Środkowej i zacieśnienia współpracy gospodarczej na tym obszarze;
- aktywizacji gospodarczej integracji regionalnej państw całego regionu a w szczególności Ameryki Południowej.

Pierwszą tendencję potwierdzają zamieszczone poniżej tabele, przedstawiające wielkość wymiany handlowej Wspólnego Rynku Ameryki Środkowej w ramach ugrupowania i z resztą świata, w pierwszych dekadach działalności, a także udział eksportu wewnątrzregionalnego w ogólnym eksporcie tego regionu.

⁸ Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000, s. 268.

Tabela 4.
MCCA: Eksport ogółem i wewnątrzregionalny, w latach 1960–1974
(w milionach dolarów USA).

rok ->	1960-62		1966-68		1972-74	
Kraje	Ogółem	w regionie	ogółem	w regionie	ogółem	w regionie
Gwatemala	116,3	10,3	223,0	66,1	448,4	138,0
Honduras	73,6	9,8	160,4	25,4	226,7	13,5
Kostaryka	88,1	1,9	149,6	31,5	337,9	70,7
Nikaragua	69,8	2,8	150,3	20,1	290,7	65,7
Salwador	120,1	15,2	203,0	72,5	347,6	103,3
MCCA	467,9	40,0	886,3	216,6	1.651,3	391,2

Źródło: Guzmán Gabriel, *El desarrollo latinoamericano y la CEPAL*, Ed. Planeta, Barcelona, 1976, s. 200.

Tabela 5.
MCCA: Udział eksportu wewnątrzregionalnego w ogólnym eksporcie tego obszaru (w %).

rok	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Gwatemala	5,3	19,7	36,7	29,9	32,6	25,4	34,6	40,0	40,5
Honduras	18,0	18,0	17,0	22,0	13,5	7,0	6,5	7,5	39,0
Kostaryka	5,3	19,8	23,8	29,0	33,3	21,4	16,5	20,7	18,8
Nikaragua	4,4	8,7	27,4	25,7	19,7	9,2	21,8	21,1	31,4
Salwador	10,8	24,2	31,7	30,0	28,5	26,4	34,7	47,5	61,0
MCCA	8,4	18,4	28,4	28,0	27,4	19,6	23,1	28,8	31,3

Źródło: Opracowanie własne, dane wg. CEPAL.

Z zamieszczonych danych wynika, że pomimo względnie niskich wartości eksportu w pierwszych dziesięciu latach istnienia organizacji nastąpiło znaczne zdynamizowanie handlu w ramach MCCA (integrującego Gwatemalę, Honduras, Nikaraguę, Kostarykę i Salwador). W ciągu zaledwie jednej dekady udział eksportu wewnątrzregionalnego w stosunku do całkowitego eksportu tego obszaru wzrósł ponadtrzykrotnie osiągając wartość około 28%. Kolejne lata przynoszą spadek obrotów, co wynika zarówno z niestabilnej sytuacji politycznej w regionie, w tym z konfliktu na przełomie lat 60. i 70. między Hondurasem i Salwadorem⁹ i wojny domowej w Nikaragui, jak i kryzysu gospodarczego, który dotknął całą Amerykę Łacińską. Mając jednak na uwadze wspomniane negatywne czynniki a także potencjał gospodarczy i społeczny tych państw, można stwierdzić, że stworzenie

⁹ Tzw. wojna futbolowa zainicjowana w 1969 roku. Konflikt, który doprowadził do zawieszenia przez Honduras w 1971 swojego członkostwa w MCCA. Zakończony w 1980 r. podpisaniem traktatu pokojowego w Limie, między ministrami spraw zagranicznych reprezentującymi oba państwa.

Wspólnego Rynku Ameryki Środkowej z pewnością przyczyniło się do intensyfikacji relacji w tej części świata. Był to element, który Komisja Gospodarcza ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów uważała za niezbędny w procesie rozwoju całego regionu, poszczególnych podregionów i państw.

Proces integracyjny w Ameryce Środkowej nie zakończył się na podpisaniu w 1960 roku Traktatu o Środkowoamerykańskiej Integracji Gospodarczej. Działaniem, które miało go wzmocnić było podpisanie nowej karty ODECA, 1 grudnia 1962 roku, będącej uzupełnieniem traktatu ekonomicznego o porozumienia polityczne, militarne, kulturalne oraz dotyczące komunikacji i transportu.

Obserwując intensywne działania państw Ameryki Środkowej, na przełomie lat 50. i 60., na rzecz zacieśniania regionalnej współpracy gospodarczej, można pokusić się o stwierdzenie, iż procesy te stały się elementem mobilizującym kraje Ameryki Łacińskiej do działań w kierunku powołania Latynoamerykańskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu – ALALC [*Asociación Latinoamericana de Libre Comercio*]. W późniejszych latach (1980 rok) przekształconego w Stowarzyszenie Integracji Latynoamerykańskiej – ALADI [*Asociación Latinoamericana de Integración*]. CEPAL od samego początku brała czynny udział w tworzeniu struktur tej organizacji. Wśród wymienionych we wcześniejszych akapitach grup roboczych, ważną rolę odegrał w tym przypadku Komitet do spraw Handlu, w pracach którego udział wzięli eksperci z Argentyny, Brazylii, Chile i Urugwaju, reprezentujący interesy rządów wymienionych państw. Efektem prac powołanego Komitetu był opracowany w 1959 roku dokument, zatytułowany *Documento de México*¹⁰. Podkreślono w nim konieczność regionalnej integracji gospodarczej i wskazywano instrumenty gospodarcze i finansowe potrzebne do realizacji tego procesu. Dzięki zatwierdzeniu tego dokumentu przez CEPAL podczas VIII sesji i ratyfikowaniu go przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, Komisja uzyskała formalne podstawy do opracowania projektu traktatu o wolnym handlu w Ameryce Łacińskiej. Następnym krokiem było zwołanie przez CEPAL, w lutym 1960 roku, posiedzenia przedstawicieli państw zainteresowanych utworzeniem ALALC, między innymi Argentyny, Brazylii, Chile i Meksyku. Celem spotkania było ostateczne zredagowanie tekstu traktatu powołującego Latynoamerykańskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu. W konsekwencji 18 lutego 1960 roku, w Montevideo, podpisany został przez Argentynę, Brazylię, Chile, Meksyk, Paragwaj, Peru i Urugwaj traktat powołujący ALALC [*Asociación Latinoamericana de Libre Comercio*]. Dwa lata później do organizacji dołączyły Kolumbia i Ekwador, w 1966 roku Wenezuela, a rok później Boliwia. Efekty powołania ALALC w pierwszym okresie po powstaniu nie były tak widoczne i pozytywne jak w przypadku MCCA, co odzwierciedlają dane zamieszczone w tabelach.

¹⁰ Gurrieri Adolfo (red.), *La obra de Prebisch en la CEPAL*, Fondo de Cultura Económica, México, 1982.

Tabela 6.

ALALC: Eksport ogółem i wewnątrzregionalny w latach 1962–1973
w milionach dolarów USA (ceny bieżące; dane są średnimi rocznymi)

I – eksport całkowity; II – eksport wewnątrz ugrupowania

kraje	1962-64		1965-67		1968-70		1971-73	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Argentyna	1.130	196	1.517	262	1.584	356	2.316	549
Boliwia	199	3	150	7	199	17	236	52
Brazylia	1.350	99	1.664	184	2.310	250	4.365	435
Chile	567	50	826	67	1.088	119	927	121
Ekwador	125	8	146	14	183	16	300	36
Kolumbia	486	9	519	25	133	57	879	98
Meksyk	835	33	1.022	55	1.141	81	1.774	143
Paragwaj	41	12	52	18	54	20	93	22
Peru	583	58	735	54	907	58	962	79
Urugwaj	166	13	179	20	204	26	247	34
Wenezuela	2.678	143	2.976	176	3.135	157	3.101	157
RAZEM ALALC	8.254	624	9.785	881	11.438	1.157	15.200	1.726

Źródło: Guzmán Gabriel, *El desarrollo latinoamericano y la CEPAL*, Ed. Planeta, Barcelona, 1976, s. 200.

Tabela 7.

ALADI: Procentowy udział eksportu wewnątrzregionalnego w ogólnym eksporcie
tej grupy państw, 1980-2000.

	1980	1985	1990	1995	2000
Argentyna	23,6	18,6	26,0	46,8	47,7
Boliwia	35,7	60,1	44,8	36,8	44,2
Brazylia	18,1	9,6	11,3	22,6	24,5
Chile	24,3	14,7	12,6	19,3	21,7
Ekwador	19,2	9,3	17,7	22,1	31,4
Kolumbia	16,6	11,9	16,1	27,7	28,6
Meksyk	6,2	5,5	6,0	5,6*	3,1*
Paragwaj	45,7	35,7	52,4	65,1	74,5
Peru	21,2	13,7	14,6	17,3	18,1
Urugwaj	37,3	28,0	39,5	53,4	54,1
Wenezuela	14,1	9,3	8,9	27,7	19,4
łącznie ALADI	16,4	10,4	13,0	19,4	15,4

* łącznie z wartością produktów wytworzonych w procesie *maquila*.

Źródło: CEPAL

W pierwszych dwóch dekadach istnienia ALALC, odnotowano powolniejszy niż w przypadku Wspólnego Rynku Ameryki Środkowej wzrost handlu między członkami ugrupowania a także niewielki udział eksportu wewnątrzregionalnego w ogólnym eksporcie. Zaważyły na tym zarówno duże różnice w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego między państwami tworzącymi Latynoamerykańskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu jak i zasady, na jakich opierały się działania tej organizacji. Wśród nich warto wymienić:

- słabe nakreślenie celów, którym miała służyć integracja w ramach ALALC. Podstawowym celem stowarzyszenia było zliberalizowanie handlu wewnątrz regionu, nie dążono natomiast do stworzenia autentycznej unii celnej;
- chęć rozwiązania bieżących problemów gospodarczych, w tym zdynamizowanie procesu uprzemysłowienia, bez uwzględnienia restrukturyzacji wzajemnych (wewnątrzregionalnych) stosunków gospodarczych;
- silne zróżnicowanie w poziomie uprzemysłowienia oraz w strukturze produkcji przemysłowej powodowało, że różne były cele, do których dążyły poszczególne państwa oraz różne interesy, które reprezentowały.

Państwa słabiej rozwinięte gospodarczo (Boliwia, Ekwador, Paragwaj) postrzegały proces integracji jako sposób na ożywienie swoich gospodarek, jednakże dostrzegały również pewne zagrożenia.¹¹ Obawiały się, że integracja regionalna (w takiej formie jaką przybrało ALALC) przyniesie większe korzyści krajom silniejszym gospodarczo. Owocem tych niepokojów, było powołanie Paktu Andyjskiego – jako podgrupy¹² w stosunku do ALALC. W skład utworzonego formalnie w 1969 roku, w Cartegenie, ugrupowania weszły Boliwia, Chile, Ekwador, Kolumbia i Peru. Dopiero w 1973 roku dołączyła do organizacji Wenezuela, a trzy lata później wystąpiło Chile¹³. Ważny podkreślenia jest fakt, że w pracach przygotowawczych do powołania nowej organizacji brała udział CEPAL. Pakt Andyjski zakładał integrację idącą znacznie dalej niż ta w zamysłach ALALC. Przewidywał nie tylko liberalizację wzajemnej wymiany handlowej, doprowadzając do zniesienia wszelkich barier celnych, ale również uwzględniał programy koordynacji polityk rozwoju społecznego, uprzemysłowienia, wspólnej polityki makroekonomicznej¹⁴. Jednakże i w tym przypadku, po pierwszych sukcesach proces integracyjny został zahamowany, w związku z silnym zachwianiem równowagi makroekonomicznej i kryzysem zadłużeniowym. W latach dziewięćdziesiątych kraje Paktu Andyjskiego

¹¹ Źródło: Guzmán Gabriel, *El desarrollo latinoamericano y la CEPAL*, Ed. Planeta, Barcelona, 1976, s. 193.

¹² W 1969 roku Stały Komitet ALALC ogłosił rezolucję, która stwierdzała, że tekst porozumienia z Cartageny (Paktu Andyjskiego) jest zgodny z założeniami traktatu z Montevideo – powołującego ALALC (Dobrzycki W, 2000: 273).

¹³ Aktualnie Chile jest członkiem stowarzyszonego ze Wspólnotą Andyjską a Wenezuela wystąpiła w 2006 roku z organizacji.

¹⁴ *El proceso de la integración en América Latina y el Caribe en 1993*, BID/INTAL, Buenos Aires, 1994, s. 9.

przedsięwzięły działania celem utworzenia strefy wolnego handlu i osiągnięcia wzrostu wymiany jednakże w chwili obecnej nadal eksport wewnątrzregionalny waha się w granicach 10-12% całkowitego eksportu tego obszaru. W 1996 roku ugrupowanie przekształciło się we Wspólnotę Andyjską.

Z przedstawionych wyżej faktów wynika, że CEPAL brała udział w tworzeniu największych ugrupowań latynoamerykańskich, powstałych w pierwszych dekadach po II wojnie światowej. Tym samym miała wpływ na ich kształt oraz całego procesu integracji latynoamerykańskiej w tym okresie, który przez niektórych badaczy tej materii określany jest mianem integracji według CEPAL¹⁵ – stwierdzeniem z którym osobiście się zgadzam. Integracji – charakteryzującej się przede wszystkim ‘zamknięciem’ – będącej efektem dominujących w owym czasie strategii rozwoju endogenicznego. Przemiany w kolejnych latach udowodniły jednak, że taki model integracji był mało efektywny, gdyż nie przynosił oczekiwanych rezultatów. Spowodowało to poszukiwania nowych modeli integracji i spontaniczne tworzenie się nowych form tego procesu. Bodźcem dla tych działań stały się:

- wzmożona współpraca regionalna pobudzana przez rynek latynoamerykański i światowy, między innymi aktywność przedsiębiorstw prywatnych, obecność kapitału zagranicznego, czy zwiększona współpraca przygraniczna i dwustronna – trudna do realizacji we wcześniejszych modelach integracyjnych;
- odpowiednie polityki w stosunkach międzynarodowych, które tworzyły dogodne warunki do podpisywania umów preferencyjnych, zarówno dwustronnych jak i wielostronnych;
- odmienny sposób widzenia współpracy gospodarczej na półkuli zachodniej przez Stany Zjednoczone, a także zmiana sposobu postrzegania Stanów Zjednoczonych w tym zakresie przez kraje Ameryki Łacińskiej¹⁶.

Aktywność Komisji na rzecz promocji integracji w Ameryce Łacińskiej nie zmalała w ciągu ostatnich lat. Dowodem na to jest zarówno idea ‘regionalizmu otwartego’ jak i jej obecność w pracach na rzecz tworzenia struktur Strefy Wolnego Handlu Ameryk¹⁷ – inicjatywy zgłoszonej przez prezydenta Clintona w 1994 roku na Szczycie Ameryk¹⁸. Propozycja ta włączona została do deklaracji, zatytułowanej *Deklaracja zasad. Partnerstwo dla rozwoju i dobrobytu: demokracja, wolny handel i trwały rozwój w Amerykach*, podpisanej przez 34 przywódców państw obu Ameryk, uczestniczących w spotkaniu.¹⁹ Szczyt odbywał się pod patronatem Organizacji Państw Amerykańskich, która to w latach dziewięćdziesiątych poddała

¹⁵ Za przykład może posłużyć publikacja Hectora Guillena pt. *De la integración cepalina a la integración neoliberal en América Latina: de la ALALC al TLCAN*.

¹⁶ Ibidem, s. 12.

¹⁷ *Area de Libre Comercio de Las Americas (ALCA)*; FTAA – *Free Trade Area of the Americas*

¹⁸ Odbyło się ono w Miami, w dniach 9-11 grudnia 1994.

¹⁹ Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000, s. 435.

swoje struktury przebudowie i zaktywizowała działania. Do pomocy państwom członkowskim w realizacji zadań zawartych w deklaracji został wyznaczony Komitet Handlu OPA, który współpracował z Międzypamerykańskim Bankiem Rozwoju (BID – *Banco Interamericano de Desarrollo*) i CEPAL. Efektem wspólnych działań było podjęcie rozmów przez rządy państw amerykańskich. Podczas następnego Szczytu Ameryk zorganizowanego w Santiago de Chile, w dniach 18-19 kwietnia 1998 roku, zatwierdzono strukturę negocjacji, a ważną rolę w ich prowadzeniu nadano Komitetowi Trójstronnemu, składającemu się z przedstawicieli OPA, BID i CEPAL. Jako organ odpowiedzialny za pomoc administracyjną dla prowadzonych negocjacji wyznaczono Sekretariat Administracyjny, który miał korzystać z funduszy instytucji wchodzących w skład Komitetu Trójstronnego. Jednocześnie instytucje te zobowiązane zostały do udzielania pomocy technicznej i analitycznej, ze szczególnym uwzględnieniem najmniejszych gospodarek latynoamerykańskich.

Z obserwacji dotychczasowych działań wymienionych wyżej instytucji można stwierdzić, iż ciężar pomocy logistycznej dotyczącej spraw integracji gospodarczej, tak naprawdę, przerzucony został na barki dwóch z wymienionych wyżej organizacji, tj. CEPAL i BID, mających długoletnie doświadczenie w realizacji zadań integracyjnych. Organizacja Państw Amerykańskich przede wszystkim o charakterze politycznym, która w latach 70. i 80. przeżywała wewnętrzny kryzys a proces reformowania struktur rozpoczęła w dekadzie lat osiemdziesiątych, tak naprawdę swoje nowe oblicze pokazała po raz pierwszy w trakcie XXI sesji OPA, to jest w czerwcu 1991 roku²⁰.

Koncepcja 'regionalizmu otwartego' została omówiona we wcześniejszym rozdziale, w tym miejscu, warto jedynie przypomnieć, iż jej podstawowym celem jest lepsze i skuteczniejsze włączenie Ameryki Łacińskiej w światowe struktury gospodarcze przy jednoczesnej intensyfikacji wewnątrzregionalnych związków gospodarczych. Ta idea, z początku lat dziewięćdziesiątych – rozwijana i dyskutowana aktualnie²¹, zaproponowana została jako konkretna strategia integracji regionalnej, wynikająca z obserwacji światowych trendów. Obecnie podejmowane są próby jej wykorzystywania, zarówno w Ameryce Łacińskiej jak i na świecie. Za przykład wykorzystania jej przez kraje latynoamerykańskie i istniejące ugrupowania integracyjne posłużyć mogą zarówno:

²⁰ Uchwalono wówczas 'Deklarację z Santiago' (dnia 4 czerwca 1991 roku). Głosiła ona, że „*demokracja przedstawicielska jest formą rządu w regionie, a jej efektywne funkcjonowanie, umacnianie i doskonalenie państwa członkowskie uznają za priorytet*” (Dobrzycki W., 2000. str. 432). Dalej stwierdzono, iż do podstawowych zadań OPA w dekadzie lat dziewięćdziesiątych należą: walka z ubóstwem, umacnianie demokracji przedstawicielskiej, upowszechnianie praw człowieka, liberalizacja handlu i rozwój inwestycji, ochrona środowiska, zwalczanie przemytu narkotyków i tajnego handlu bronią, stymulowanie procesów regionalnej integracji.

²¹ Porównaj załączoną na końcu pracy bibliografię.

- deklaracje polityków (głów państw, przedstawicieli rządów) tworzących stosunki międzynarodowe, jak i
- wskazanie konkretnych działań państw latynoamerykańskich, efektu promocji regionalizmu otwartego i wdrażania składowych promowanej przez CEPAL idei.

Dla zobrazowania pierwszej grupy przykładów warto przytoczyć:

- słowa przedstawiciela rządu Chile José M. Insulzy, ministra spraw zagranicznych w latach 1994-1999, który stwierdził w jednym z oficjalnych dokumentów²², iż koncepcja 'regionalizmu otwartego' została wykorzystana przez Chile do naszkicowania polityki zagranicznej kraju w tym uwzględnienia współpracy z APEC – *Asia-Pacific Economic Cooperation*²³;
- deklarację ówczesnego dyrektora generalnego Światowej Organizacji Handlu (WTO), Renato Ruggiero (pełnił tę funkcję w latach 1995-99), podczas Pierwszego Szczytu WTO w Singapurze, w 1996 r., w której poparł on ideę 'regionalizmu otwartego' jako procesu, w którym ugrupowania regionalne eliminować będą przeszkody wewnętrzne dla handlu i jednocześnie redukować bariery wobec stron trzecich²⁴.

Nawiązując natomiast do drugiej kwestii tzn. wskazania składowych koncepcji ,regionalizmu otwartego' wykorzystywanych w procesach integracyjnych w Ameryce Północnej i Południowej, za przykład posłużyć mogą:

- Podpisana w trakcie Szczytu Ameryk w 1994 roku w Miami *Deklaracja zasad. Partnerstwo dla rozwoju i dobrobytu: demokracja, wolny handel i trwały rozwój w Amerykach*, w której znalazły się podstawowe elementy wymieniane w koncepcji regionalizmu otwartego, jako warunkujące nowy model integracji, a są to:
 - * działania na rzecz konsolidacji demokracji;
 - * zagwarantowanie trwałego rozwoju;
 - * eliminacja nędzy i dyskryminacji w regionie.
- Wykorzystanie strategii regionalizmu otwartego w połowie lat dziewięćdziesiątych do uzupełnienia podstaw koncepcyjnych współpracy gospodarczej między APEC [*Asia Pacific Economic Cooperation*] a krajami spoza regionu. W dokumentach założycielskich, jako główny cel tego międzyrządowego forum współpracy (będącego alternatywą dla wcześniejszych zamkniętych bloków gospodarczych) wymieniona została liberalizacja handlu i równoprawne traktowanie jego członków zarówno tych z regionu jak i spoza²⁵. Przejawem

²² Insulza José, *Ensayos sobre política exterior de Chile*, Los Andes, Santiago, 1998.

²³ Organizacja Współpracy Gospodarczej Pacyfiku, powstała w 1989 roku, zrzesza obecnie oprócz państw Azji Południowo-Wschodniej, Australię, Nową Zelandię, USA, Kanadę a także Meksyk, Chile i Peru.

²⁴ Dallanegra Pedraza Luis, *El futuro del comercio*, (www.geocities.com/luisdallanegra/futucome.htm), 13 czerwca 2003.

²⁵ Informacja zaczerpnięta z oficjalnych stron ugrupowania, www.apec.org

wypełniania owych założeń statutowych jest przyjęcie w poczet członków tej organizacji państw Ameryki Łacińskiej: Meksyku, Chile i Peru.

- Przejawy silnej intensyfikacji otwarcia gospodarczego i politycznego państw Ameryki Łacińskiej (będących lub nie członkami innych organizacji) poprzez zwiększenie liczby podpisywanych umów zarówno z krajami regionu jak i spoza. Przedstawiają to informacje zamieszczone w tabeli nr 8 oraz opisane nieco szerzej wybrane umowy (podane daty są datami wejścia w życie podpisanych porozumień):
 - **1995**, Traktat o Wolnym Handlu [*Tratado de Libre Comercio*] podpisany między Meksykiem (członek NAFTA) a Boliwią; będący porozumieniem o szerszym polu działania niż porozumienie handlowe.
 - **1995**, Traktat o Wolnym Handlu Grupy Trzech (G-3) [*Tratado de Libre Comercio del Grupo de los Tres*]; podpisany przez dwa kraje Paktu Andyjskiego – Kolumbię i Wenezuelę – i Meksyk – członka NAFTA; był przejawem chęci stworzenia pomostu między obydwoma ugrupowaniami.²⁶
 - **1998**, zapoczątkowano negocjacje nt. wolnego handlu między Panamą a krajami Wspólnoty Andyjskiej.
 - **1998**, porozumienie o utworzeniu Strefy Wolnego Handlu między Mercosur i Wspólnotą Andyjską [*Acuerdo Marco para la creación de la Zona de Libre Comercio entre Mercosur y la Comunidad Andina*].
 - **w drugiej połowie lat 90.** zacieśnianie współpracy niektórych ugrupowań latynoamerykańskich z UE. Dotyczy to między innymi współpracy państw Paktu Andyjskiego z UE, zainicjowanej z początkiem lat 80., ukoronowaniem tej współpracy była podpisana w 1996 r. wspólna deklaracja o dialogu politycznym między Unią Europejską a Paktem Andyjskim²⁷. Innym przykładem są umowy o charakterze dwustronnym – np. Wenezueli z UE.

Tabela 8.

Porozumienia regionalne Ameryki Łacińskiej (stan na rok 2006)

REGIONALNE POROZUMIENIA INTEGRACYJNE / UNIE CELNE	DATA PODPISANIA UNOWY
Wspólny Rynek Ameryki Środkowej (MCCA)	1960
Wspólnota Andyjska (CAN)	1969
Wspólnota Karaibska (CARICOM)	1973
Wspólny Rynek Południa (MERCOSUR)	1991
Chile – Wenezuela	1993
Kolumbia – Chile	1994
Kostaryka – Meksyk	1994
Grupa Trzech (G-3)	1994

²⁶ Obecnie G-3 znajduje się w stagnacji i współpraca nie jest pogłębiania.

²⁷ Aktualnie celem rozmów między CAN i UE jest podpisanie umowy stowarzyszeniowej.

Boliwia – Meksyk	1995
Chile – MERCOSUR	1996
Boliwia – MERCOSUR	1996
Meksyk – Nikaragua	1997
Chile – Peru	1998
MCCA – Dominikana	1998
Chile – MCCA	1999
Chile – Meksyk	1999
Meksyk – kraje Ameryki Środkowej	2000
CARICOM – Dominikana	2000
Kostaryka – Trinidad i Tobago	2002
Salwador – Panama	2002
Meksyk – Urugwaj	2003
UNASUR – Unión de Naciones Suramericanas	2004
CSME – Caricom Single Market and Economy	2006
Chile – Panama	2006
Z RESZTĄ ŚWIATA	DATA PODPISANIA UMOWY
Meksyk – NAFTA	1992
Chile – Kanada	1996
Meksyk – Unia Europejska	1999
Meksyk – EFTA	2000
Meksyk – Izrael	2000
Kostaryka – Kanada	2001
Chile – Unia Europejska	2002
Chile – USA	2003
Chile – Korea Południowa	2003
Meksyk – Japonia	2004
Ameryka Centralna (CAFTA) – USA	2004
Dominikana – USA	2004
W TRAKCIE NEGOCJACJI	
LATYNOAMERYKAŃSKIE	MIĘDZYREGIONALNE
MEROSUR – CAN	ALCA (FTAA)
Kostaryka – Panama	MERCOSUR – UE
Meksyk – Panama	CAN – UE
Meksyk – Peru	CARICOM – UE
Meksyk – Ekwador	Urugwaj – USA
Meksyk – Trinidad&Tobago	CAN – USA
Chile – CAN	Ameryka Centralna – UE
	Peru – Kolumbia – Kanada

Źródło: Międzyamerykański Bank Rozwoju (www.iadb.org) i DIRECON (<http://www.direcon.cl>)

Dzięki powyżej przedstawionym informacjom można wnioskować, iż propozycja CEPAL przyczyniła się do przemiany procesów integracyjnych zachodzących w Ameryce Łacińskiej, zarówno jakościowych jak i ilościowych.

Idee CEPAL a prawodawstwo latynoamerykańskie

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku w ramach Komisji powstały koncepcje regionalne skupiające również swoją uwagę na potrzebie decentralizacji, traktując ten proces jako jeden z warunków rozwoju lokalnego. Jego promocją zajął się przede wszystkim ILPES – Latynoamerykański Instytut Planowania i Studiów Społecznych a przykładem są omówione prace Sergio Boisiera. Myśli w nich zawarte tworzyły osnowy koncepcyjne dla praktycznej działalności rządów latynoamerykańskich i do empirycznego zastosowania niektórych z proponowanych rozwiązań. Zdaniem Boisiera proces decentralizacji można określić jako zbiór działań mających na celu przyznanie określonych praw instytucjom (np. terytorialnym), które muszą posiadać osobowość prawną, własny budżet i samodzielne zasady działania, a także może się on odbywać na jednej bądź kilku płaszczyznach jednocześnie:

- funkcjonalnej, wtedy gdy dotyczy jednego sektora działalności np. gospodarczej;
- terytorialnej, oznacza przekazanie władzy decyzyjnej organom administracji terytorialnej;
- politycznej, zachodzi w wyniku przeprowadzonych wyborów²⁸.

W tradycji latynoamerykańskiej (szczególnie prawnej) regiony rozumiane były nie tylko jako części terytoriów (również administracyjnych), ale przede wszystkim jako zespół bardziej homogenicznych działań gospodarczych konkretnej grupy ludności, powiązanej różnorodnymi zależnościami. Boisier skonkretyzował ową wizję wprowadzając własną klasyfikację regionów, dzieląc je na regiony rdzeniowe, stowarzyszeniowe i wirtualne, co zostało już szczegółowo omówione wcześniej. Dla bieżącej analizy ważny jest fakt, że zaproponowany przez Sergio Boisiera podział wynikał z obserwacji zachodzących przemian politycznych i gospodarczych na świecie. Dzięki sformułowaniu podstaw teoretycznych stał się narzędziem dla rządów latynoamerykańskich pomocnym w prowadzeniu polityk regionalnych. Przykładem tego są:

- zapisy w Konstytucji Chile, po wprowadzeniu zmian w 1991 i 1993 roku do tekstu z 1980 roku, między innymi, w rozdziale XIII dotyczącym rządów i administracji wewnętrznej. Ustanowiono prawa i obowiązki rządów regionalnych oraz dwa organy: Intendenta i Rady Regionalnej;
- Konstytucja Peru z 1993 roku, a w niej zapisy dotyczące regionalizacji kraju;
- Konstytucja Kolumbii z 1991 roku, w której znalazły się zapisy dotyczące regionów, ich praw i obowiązków oraz rozwoju regionalnego;
- Ustawy władz Boliwii. W 1994 roku uchwalono *Ley de Participación Popular* [Ustawę o Powszechnym Udziale], dzięki której zwiększyły się możliwości partycypacji społeczności lokalnych w decydowaniu o rozwoju obszarów przez nie

²⁸ Boisier Sergio, *La descentralización: el eslabón perdido de la cadena transformación productiva con equidad y sustentabilidad*, seria: Cuadernos de ILPES nr 36, ILPES, Santiago de Chile [bd].

zamieszkiwanych, poprzez: bezpośrednie wybory do władz lokalnych, możliwość tworzenia komitetów pomocy sąsiedzkiej [*comités de vigilancia*] czy obowiązku przeprowadzania przez władze lokalne konsultacji społecznych przy tworzeniu planów rozwoju lokalnego. W 1995 roku z kolei uchwalono *Ley de Descentralización Administrativa* [Ustawę o Decentralizacji Administracji], która wprowadzała nowy kraju podział na municypia, zwiększając ich liczbę z 24 do 314.

W Konstytucji Kolumbii²⁹, znajdują się odniesienia do omawianych przez Boisiera regionów stowarzyszeniowych³⁰, sposobu ich tworzenia oraz inicjatyw oddolnych podejmowanych przez jednostki terytorialne (administracyjne). W tytule XI Konstytucji Kolumbii art. 289 dotyczącym organizacji terytorialnej określa się iż „*departamenty, dystrykty, municypia i terytoria indiańskie stanowią jednostki terytorialne*”. W rozdziale drugim tego samego tytułu, art. 300, określone zostały zadania Zgromadzenia Departamentu, wśród których wymienia się: tworzenie i znoszenie municypiów, podział i reorganizację terytorialną municypiów oraz organizację prowincji. Natomiast zapis art. 306 Konstytucji Kolumbii daje możliwość łączenia się regionów, określonych przez Boisiera jako stowarzyszeniowe: „*Departamenty (w liczbie najmniej dwóch) mogą łączyć się w regiony, autonomiczne organizmy posiadające osobowość prawną, zajmujące się działalnością administracyjną i planowaniem oraz dysponujące własnym majątkiem; podstawowym celem regionów jest rozwój gospodarczy i społeczny na danym terytorium*” oraz następujący po nim zapis: „*W przypadku gdy municypia, najmniej dwa, współpracujące ze sobą w dziedzinie gospodarczej, społecznej lub materialnej tworzą jednostki mające charakter obszarów metropolitalnych, mogą organizować się w jednostki administracyjne, których zadaniem jest planowanie oraz koordynowanie harmonijnego i integralnego rozwoju obszaru pozostającego pod ich zarządem. (...) Po przeprowadzeniu konsultacji społecznych, właściwi burmistrzowie oraz rady municypalne sporządzają, zgodnie z zasadami określonymi w ustawie, dokument ustanawiający obszar oraz określający jego uprawnienia, zasady finansowania oraz władze. Obszary metropolitalne, zgodnie z postanowieniami ustawy, mogą przekształcać się w dystrykty*”³¹.

Podobne zapisy, w tej samej kwestii, zawiera Konstytucja Peru. W artykule 190 mowa jest o tym, że: „*Regiony tworzone będą z inicjatywy i za zgodą ludności zamieszkującej jeden bądź więcej sąsiednich departamentów. Sąsiadujące ze sobą prowincje i dystrykty mogą w ten sam sposób integrować się bądź zmieniać przynależność administracyjną*”³².

²⁹ *Konstytucja Kolumbii, 1991*, Ambasada Kolumbii/CESLA, Warszawa, 2000, (tłum. B. Bereza).

³⁰ Region stowarzyszeniowy wg Boisiera to obszar powstały na skutek łączenia się (umowy dobrowolnej) sąsiadujących ze sobą jednostek administracyjnych bądź regionów rdzeniowych w określonym celu gospodarczym, społecznym, etc.

³¹ *ibidem*, s. 127.

³² Cytat za Boisier Sergio, *Modernidad y Territorio*, ILPES/CEPAL, seria: Cuadernos del ILPES nr 42, Santiago, 1996, s. 65.

Powyższe cytaty wskazują na wpływ promowanych przez CEPAL idei ‘oddolnego’ rozwoju regionalnego na procesy decentralizacji administracji państwowej i praktykę planistyczną. Z wywiadów przeprowadzonych w roku 2001 i 2002 z urzędnikami państwowymi, w tym pracownikami Ambasady Kolumbii w Polsce, wynika że wpływ koncepcji CEPAL na zapisy dotyczące spraw organizacji terytorialnej, które znalazły się w Konstytucji Kolumbii był znaczny. Jednocześnie cytowane ustawy zostały wsparte przez konkretne działania władz lokalnych. Dobrymi przykładami empirycznego stosowania rozwiązań teoretycznych, proponowanych również przez ILPES są:

- formowanie się regionów stowarzyszeniowych w Ameryce Południowej; w przypadku Chile za przykład posłużyć może istniejąca współpraca między Regionem Tarapacá i Regionem Antofagasta oraz Araucania i Bio-Bío (patrz załączona mapa Chile), w przypadku Kolumbii są to umowy między departamentami Nariño i Cauca oraz Valle del Cauca i Chocó (patrz załączona mapa Kolumbii);
- tworzenie się regionów wirtualnych; przykładem takiego procesu są zawierane umowy międzynarodowe między Antioquią (Kolumbia) a Katalonią (Hiszpania) czy Valle (Kolumbia) i Lombardią (Włochy). Należy jednocześnie zaznaczyć, że w tym przypadku mamy do czynienia z dwukierunkowym oddziaływaniem praktyki na powstawanie koncepcji oraz idei na promowanie pewnych działań.

Szkolenie kadr jako próba praktycznego wykorzystania idei rozwoju regionalnego.

Analizowana poniżej kwestia stanowi uzupełnienie tematu omawianego w poprzednim punkcie. CEPAL, a w szczególności działający w jej ramach ILPES, od początku lat osiemdziesiątych zaczął zajmować się problemem decentralizacji, w tym inicjatywą ‘oddolnego’ kierowania rozwojem regionalnym. Przypisując wagę nie tylko czynnikom gospodarczym, ale również społecznym w tym zapewnieniu dobrego przygotowania urzędników władz lokalnych oraz małych i średnich przedsiębiorców, którzy są ‘aktorami’ rozwoju regionalnego. Formą takich działań, dosyć powszechną w organizacjach międzynarodowych (również pozarządowych), są kursy doszkalające³³. Taka forma działania stanowi ważny środek promocji idei, metodę na wprowadzanie w życie wybranych koncepcji.

Zapewnienie dobrego przygotowania urzędników władz lokalnych oraz małych i średnich przedsiębiorców to, zdaniem CEPAL, sposób na pobudzenie oddolnych działań (lokalnych) mających na celu rozwój konkretnego regionu. Warto zatem uwzględnić tego rodzaju działalność w niniejszej pracy.

³³ Przykładem mogą być kursy prowadzone przez OPA, między innymi przez Międzyamerykańską Komisję ds. Narkotyków, przeznaczone dla funkcjonariuszy administracji państwowej, policji.

Latynoamerykański Instytut Planowania Gospodarczego i Społecznego CEPAL proponuje dwa sposoby szkoleń: kursy na odległość oraz stacjonarne. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z wykładami wykorzystującymi nową technologię komunikacji czyli telekonferencje. W drugim zajęcia przybierają formę wykładów i warsztatów. Najczęstszym miejscem, w którym są organizowane jest siedziba CEPAL, chociaż każdego roku proponowanych jest kilka kursów w różnych miastach Ameryki Łacińskiej. W zależności od tego do kogo kierowana jest oferta oraz jaki obejmują zakres tematyczny, dzieli się je na międzynarodowe, regionalne i krajowe. Czas ich trwania waha się od 1 tygodnia do 2 miesięcy. Kursy te charakteryzują się ciągłością, to znaczy każdego roku bądź co kilka lata tematyka szkoleń powtarza się.

W 2002 roku wśród zorganizowanych przez ILPES szkoleń trzy dotyczyły rozwoju regionalnego i lokalnego, i zatytułowane były:

- *Strategiczne Zarządzanie Rozwojem Lokalnym i Regionalnym*, kurs organizowany po raz piąty, ostatni odbył się w Santiago i obejmował 200 godzin wykładów i ćwiczeń;
- *Przygotowanie i Ocena Projektów Rozwoju Lokalnego*, ósme z kolei szkolenie o tej tematyce, również zorganizowane w Santiago de Chile, obejmowało 80 godzin wykładów i ćwiczeń;
- *Kierowanie wdrażaniem projektów rozwoju lokalnego*, zorganizowany w Santa Cruz de la Sierra (Boliwia), obejmował 60 godzin wykładów.

Większość z tych szkoleń kierowana jest do³⁴:

- urzędników władz centralnych, regionalnych bądź lokalnych państw Ameryki Łacińskiej odpowiedzialnych za wdrażanie polityk rozwoju regionalnego lub zajmujących się zarządzaniem środkami finansowymi, technicznymi, społeczno-kulturalnymi celem pobudzenia rozwoju danego obszaru;
- kandydatów na ww. stanowiska, jeśli potrafią to udokumentować;
- badaczy z instytutów i ośrodków akademickich zajmujących się ww. tematyką, lokalnych liderów politycznych i przedsiębiorców.

Warto wspomnieć również, że część uczestników tych kursów stanowią urzędnicy chilijscy a wśród nich większość to doradcy regionalni [*Consejeros Regionales*]³⁵, w praktyce mający znaczny wpływ na programy rozwoju regionalnego obszarów, które reprezentują.

Jak wspomniałam na wstępie, wymienione kursy stanowią przykład budowania pomostu między teorią a praktyką. Za pośrednictwem takich szkoleń osoby pracujące w CEPAL i ILPES przekazują swoją wiedzę, koncepcje i pomysły na

³⁴ Podstawowym wymogiem uczestników na takich kursach jest posiadanie ukończonych studiów wyższych.

³⁵ Doradcy regionalni tworzą wraz intendentem tzw. Radę Regionalną. Wybierani są w wyborach pośrednich na okres 4 lat, a ich liczba jest zmienna, w zależności od uwarunkowań lokalnych (prowincji, regionów).

rozwiązanie konkretnych problemów osobom odpowiedzialnym za rozwój regionalny w Ameryce Łacińskiej, które to zdobytą wiedzę będą starały się stosować. Tak więc mamy do czynienia z pośrednim wykorzystaniem w praktyce idei Komisji. Pierwszy z kursów, nt. *Strategicznego Zarządzania Rozwojem Lokalnym i Regionalnym*, jest ewidentnym przykładem tworzenia takiego pomostu między teorią a praktyką. Podczas zajęć wykorzystywana była metoda nauczania określana przez CEPAL jako 'nauka poprzez działanie'. Oznacza to, że równoległe do wykładów prowadzone są ćwiczenia, w trakcie których każdy z uczestników kursu proponuje rozwiązanie konkretnego problemu regionalnego poprzez odpowiednio nakreślony plan działania. Często używaną metodą w tym przypadku była, promowana przez CEPAL/ILPES, koncepcja 'menadżerskiego' sposobu kierowania rozwojem regionalnym i traktowania regionu, w zależności od sytuacji, jako prawie-państwo bądź prawie-przedsiębiorstwo.

Głównymi tematami poruszonymi w trakcie omawianego kursu były:

- ramy koncepcyjne i praktyczne ekonomicznego rozwoju lokalnego;
- polityki konkurencyjności w Ameryce Łacińskiej oraz ich wymiar lokalny;
- decentralizacja i reforma państwa w Ameryce Łacińskiej;
- gospodarka przestrzenna i planowanie;
- fazy strategicznego planowania i rozwoju lokalnego, w tym:
 - pobudzenie kreatywności;
 - identyfikacja problemów i poszukiwanie rozwiązań;
 - metodologia strategicznego zarządzania rozwojem lokalnym;
 - warsztaty i ćwiczenia na temat: czy możliwy jest rozwój lokalny?
 - systemy informacji społeczno-gospodarczej i regionalnej na poziomie lokalnym: ocena wewnętrznego potencjału (zasobów endogenicznych) celem wspierania podejmowanych decyzji³⁶.

Obok zapoznawania uczestników szkoleń z własnymi koncepcjami rozwoju regionalnego, CEPAL prowadzi również zajęcia z historii rozwoju regionalnego. W trakcie tych zajęć omawiane są doświadczenia państw Ameryki Łacińskiej we wdrażaniu koncepcji rozwoju regionalnego. Jako materiał dydaktyczny wykorzystywany jest, między innymi, powstały pod koniec lat 70., do użytku wewnętrznego, podręcznik pt. „Bieguny wzrostu: teoria i praktyka Ameryki Łacińskiej” [*Los polos de crecimiento: la teoría y la práctica en América Latina*], wydany przez Program Kształcenia ILPES. W której to pozycji zawarta została omawiana wcześniej krytyka koncepcji Perroux i doświadczenia w jej wykorzystaniu na gruncie latynoamerykańskim.

O popularności organizowanych przez CEPAL kursów może świadczyć fakt, że w roku akademickim 2000-2001 zorganizowano 14 stacjonarnych kursów międzynarodowych, 6 regionalnych i 6 krajowych, w których uczestniczyły 904

³⁶ Informacje zaczerpnięte z www.cepal.org

osoby³⁷. Natomiast w całej historii kształcenia CEPAL szkolenie ukończyło ponad 16 tysięcy osób. Biorąc pod uwagę wysokie koszty uczestnictwa a także mając na uwadze chęć dotarcia do szerszego grona odbiorców, od 1997 roku uruchomione zostały szkolenia na odległość. Celem efektywniejszego działania stworzono, we współpracy z Panamerykańską Organizacją Zdrowia i latynoamerykańskimi uniwersytetami³⁸ mającymi doświadczenie w takim sposobie kształcenia, Latinoamerykańską i Karaibską Sieć Kształcenia i Współpracy Technicznej poprzez Kształcenie na Odległość [*Red Latinoamericana y del Caribe para la Capacitación y Cooperación Técnica mediante la Educación a Distancia*]. Dzięki wprowadzeniu takiej formy nauczania koszty uczestnictwa spadły kilkakrotnie³⁹. Zwiększyła się także możliwość uczestnictwa osób zamieszkujących odleglejsze obszary Ameryki Łacińskiej oraz inne kontynenty.

Przykłady powstałych projektów rozwoju regionalnego i lokalnego

Oprócz szkoleń, w zespołach badawczych CEPAL powstają konkretne propozycje programów i projektów rozwoju regionalnego i lokalnego. Ze względu na swój charakter, Komisja jest także współrealizatorem konkretnych badań i analiz, które mogą zostać wykorzystane przez władze lokalne bądź rządy państw latynoamerykańskich.

W ramach poszczególnych jednostek wchodzących w skład Komisji, zrealizowano wiele projektów dotyczących tych kwestii. Wśród nich można wymienić te, których końcowym efektem była publikacja rezultatów przeprowadzonych badań. **Na początku XXI wieku i w latach dziewięćdziesiątych poprzedniego, między innymi, przeprowadzono badania na następujące tematy:**

- * **Konsorcjum cukrownicze w Valle del Cauca, Kolumbia.** Projekt współrealizowany z Centro Nacional de Productividad (CNP) [Narodowe Centrum Produkcji] w Kolumbii.
- * **Decentralizacja i władze municypalne w Ameryce Łacińskiej; propozycje zarządzania ośrodkami miejskimi o średniej wielkości.** Temat badawczy prowadzony przez Gabriela Aghona i Patricię Cortés.
- * **Przemysł i terytorium: analiza na przykładzie prowincji Buenos Aires.** Prowadzony przez Dantego Sicę.
- * **Program Rozwoju Przedsiębiorczości Lokalnej (PROMDE) a doświadczenia municypium Ilo w Peru.** Prowadzony przez Mercele Benavides.

³⁷ Łączna liczba godzin ww. kursów to 2800 jednostek.

³⁸ Są to: UNAM – *Universidad Nacional Autónoma de México*, UNED – *Universidad Estatal a Distancia de Costa Rica*, UCN – *Universidad Católica del Norte de Chile*, UNAD – *Universidad Nacional Abierta y a Distancia de Colombia*.

³⁹ W 2005 roku koszt takiego kursu wynosił ok. 200-300 USD.

- * **Identyfikacja i analiza możliwości i sposobu inwestowania w regionie Aysén (Chile).** Współrealizowany przez zespoły ILPES i chilijski CORFO (*Corporación de Fomento de la Producción*) [Korporacja na rzecz Rozwoju Produkcji].

W latach osiemdziesiątych:

- * **Integracja i rozwój regionalny Patagonii argentyńsko-chilijskiej** [porównaj: *Seminario sobre integración y desarrollo regional en la Patagonia Argentino-Chilena*, seria: Estudios e Informes de la CEPAL no. 49, 1985].
- * **Program współpracy argentyńsko-urugwajskiej: możliwości rozwoju regionalnego strefy przygranicznej rzeki Urugwaj.** Prowadzony przez Mario Lombardiego i Fridę Szwarberg.

W latach siedemdziesiątych:

- * **Rozwój regionalny w Ameryce Łacińskiej: doświadczenia i perspektywy.** Badania prowadzone przez Walthera Störa na przełomie lat 60. i 70.
- * **Projekt alternatywnego modelu rozwoju regionalnego i jego zastosowanie w regionie północnym Argentyny.** Prowadzony przez Benjamina Hopenhayna (publikacja pt.: *Proyecto de modelo para analizar trayectorias alternativas de desarrollo regional y su adaptación a la Region Norte de la República de Argentina*, CEPAL, 1977).

Wcześniejsze badania aż do połowy lat sześćdziesiątych koncentrowały się na rozwijaniu koncepcji centrum-peryferia, procesie uprzemysłowienia krajów Ameryki Łacińskiej, regionalnej wymianie handlowej i integracji. Dopiero od połowy lat siedemdziesiątych wzrasta liczba indywidualnych projektów rozwoju regionalnego, dla konkretnych obszarów Ameryki Łacińskiej. Mając na uwadze znaczenie współpracy i wymiany doświadczeń między ośrodkami badawczo-naukowymi, planowania regionalnego i władzami różnych szczebli administracji państwowej, ILPES we współpracy z Narodowym Departamentem Planowania w Kolumbii [*Departamento Nacional de Planeación de Colombia*] jest w trakcie tworzenia ogólnodostępnej latynoamerykańskiej bazy zawierającej informacje na temat przeprowadzonych do tej pory projektów/programów rozwoju, w tym rozwoju regionalnego i lokalnego. Celem takiego banku danych jest stworzenie centrum informacyjnego, które stałoby się płaszczyzną wymiany doświadczeń i zapoczątkowałoby powstanie regionalnej sieci projektów zarówno tych wdrożonych z powodzeniem jak i nieudanych. Wśród powstałych w ostatnich latach, na omówienie zasługuje kilkuletni projekt badawczy zatytułowany „Lokalny rozwój gospodarczy i decentralizacja w Ameryce Łacińskiej. Analiza porównawcza” [*Desarrollo económico local y descentralización en América Latina. Análisis comparativo*]. Realizowany w latach 1998-2001 przez CEPAL (w Jednostce ds. Rozwoju Gospodarczego) we współpracy z Niemieckim Towarzystwem Współpracy Technicznej – GTZ (*Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit*). Jego koordynatorem był Gabriel Aghon⁴⁰. Celem projektu była

⁴⁰ Kolumbijski ekonomista zmarły w 2000 roku.

analiza potencjału lokalnych instytucji uczestniczących w działaniach na rzecz rozwoju lokalnego. Przesłanką do realizacji takiego tematu była teza, iż pomimo przebiegającego w krajach Ameryki Łacińskiej procesu decentralizacji wyznaczone cele nie zostały w pełni osiągnięte. Nadal rozwój gospodarczy w tej części świata jest nierównomierny. Przejawia się on występowaniem nadmiernej koncentracji działalności gospodarczej w części terytorium danego kraju/regionu, powodując w konsekwencji niewykorzystanie potencjału pozostałych obszarów. Takie zjawisko z kolei jest czynnikiem wpływającym na wzrost ubóstwa⁴¹. Tak postawiony problem implikował przeprowadzenie zarówno analizy rozwoju regionalnego w poszczególnych krajach Ameryki Łacińskiej jak i usystematyzowanie istniejącej na ten temat wiedzy. Należy również zauważyć, że prowadzone w ostatnich trzech dekadach⁴² studia w znacznej mierze dotyczyły pojedynczych przypadków. Ten program jest jedną z nielicznych prób szerokiego przedstawienia zagadnienia w oparciu o analizę inicjatyw rozwoju lokalnego prowadzonych w wybranych państwach latynoamerykańskich, na podstawie wielu *case studies*. Najważniejszą częścią projektu, obok koncepcyjnych zagadnień dotyczących sposobu rozumienia rozwoju regionalnego i jego składowych były *case studies* zrealizowane w Argentynie, Brazylii, Boliwii, Kolumbii, Chile, Meksyku i Peru. Polegały one na zebraniu dotychczasowych doświadczeń rozwoju konkretnych ośrodków miejskich i regionów w wyżej wymienionych państwach na tle przeprowadzonych latynoamerykańskich polityk, próbie porównania ich między sobą, wyciągnięcia wniosków i nakreślenia propozycji możliwych kierunków rozwoju regionalnego. Cały program składał się z ponad 30 projektów indywidualnych. W skrócie przedstawiam niektóre z nich.

* **W przypadku Argentyny** autorzy projektu skoncentrowali się na analizie ośrodków miejskich takich jak Rafaela⁴³, Córdoba i Tandil⁴⁴. Na przykładzie miasta Rafaela w prowincji Santa Fe omówione zostały pierwsze doświadczenia polityk rozwoju lokalnego w tym kraju, sięgające początku XX wieku. Wśród ważniejszych instytucjonalnych działań na rzecz rozwoju Santa Fe, należy wymienić: założenie w 1906 roku Towarzystwa Rolnego, w 1912 Szkoły Średniej Gospodarstwa Wiejskiego, w 1926 roku zainstalowanie filii Narodowego Instytutu Technik Agrarnych [*Instituto Nacional de Tecnología Agropecuaria de Rafaela*],

⁴¹ Albuquerque Francisco, Cortés Patricia (red.), *Desarrollo económico local y descentralización en América Latina: análisis comparativo*, CEPAL/GTZ, Santiago de Chile, 2001.

⁴² Od lat 80. po dzień dzisiejszy.

⁴³ Średniej wielkości miasto, około 80 tysięcy mieszkańców (stan na 1998 rok).

⁴⁴ Założone w 1823 roku, w 1998 roku liczyło około 100 tysięcy mieszkańców; położone w południowo-wschodniej części prowincji Buenos Aires, w odległości około 300 km od stolicy kraju. W XIX wieku ważny ośrodek regionu hodowli bydła; z początkiem XX wieku następuje rozwój miasta, dzięki lokalizacji zakładów przemysłowych w tym, m.in. wydobywania i obróbki granitu, produkcji sprzętu gospodarstwa domowego i części dla przemysłu samochodowego (zaopatrywanie zakładów Forda).

w 1966 powołanie Izby Przedsiębiorców Przemysłu Metalurgicznego [*Cámara de Industriales Metalúrgicos*], 1972 – założenie filii Państwowej Wyższej Szkoły Technicznej [*Universidad Tecnológica Nacional*], 1992 – powstanie Fundacji ds. Rozwoju Regionalnego, 1996 – powołanie Strategicznego Planu Rozwoju Rafaela⁴⁵. Autorzy projektu szansę dalszego rozwoju miasta widzą w efektywniejszej współpracy aktorów rozwoju lokalnego tj.: społeczności lokalnej, przedsiębiorców i władz lokalnych. Zauważają również brak koordynacji zaistniałej z początkiem lat 90. współpracy, która hamuje powstawanie skutecznych projektów dla miasta. Szansę widzą w Planie Rozwoju Rafaeli, dzięki któremu powstały nowe instytucje lokalne takie jak Instytut Kształcenia i Studiów nad Rozwojem Lokalnym [*Instituto de Capacitación y Estudios para el Desarrollo*]. Jest to uzasadnione ze względu na to, że zadaniem instytutu jest świadczenie usług doradczych w zakresie rozwoju lokalnego miasta i jego regionu oraz budowa zaplecza technicznego i kształcenie kadr. Jednocześnie stworzona przez lokalnych przedsiębiorców Fundacja ds. Rozwoju Lokalnego uzyskała fundusze od Międzypamerykańskiego Banku Rozwoju na finansowanie małej i średniej przedsiębiorczości tego miasta oraz utworzenie w 1996 roku Centrum Rozwoju Przedsiębiorczości. Tak intensywna działalność miałaby możliwość odniesienia sukcesu, gdyby nie fakt, że Rafaela jest jednym ze starszych ośrodków, w którym instytucje działają w sposób sformalizowany i biurokratyzowany. Mając świadomość tych niedociągnięć i negatywnych cech, miasto Rafaela, według autorów analizy, może stanowić przykład działań lokalnych dla innych ośrodków miejskich w prowincji Santa Fe.

Kolejna analiza dotyczyła Cordoby⁴⁶, ważnego ośrodka przemysłowego, ale również naukowego i dydaktycznego. Swoją siedzibę mają tu dwa uniwersytety państwowe i cztery prywatne, ważne dla środkowej i północnej części Argentyny. Miasto posiada lotnisko międzynarodowe i strefę bezcłową. Położone strategicznie, w południowym korytarzu międzyoceanicznym [*corredor bioceánico austral*] łączącym Sao Paulo, Kurytybę, Porto Alegre z Mendoza, Santiago de Chile i Valparaíso (patrz załączona ilustracja).

Ważnym impulsem dla rozwoju Cordoby było ustanowienie, w 1995 roku, Strategicznego Planu dla Cordoby, który był wyrazem chęci wspólnego działania władz i innych instytucji lokalnych na rzecz stworzenia projektu rozwoju miasta. W jego tworzeniu wzięło udział ponad 200 instytucji publicznych i prywatnych. Zostały w nim wydzielone cztery obszary zainteresowań i działań: miasto i jego strefa metropolitalna, konkurencyjność miasta na rynkach regionalnych i międzynarodowych, rozwój zrównoważony jako element rozwoju lokalnego oraz integracja społeczności lokalnej. Efektem Planu dla Cordoby było powołanie do

⁴⁵ ibidem, s. 72.

⁴⁶ Stolica jednej z najbardziej dynamicznie rozwijających się prowincji w Argentynie, w 1998 roku – 1 milion 300 tysięcy mieszkańców.

życia instytucji wspierających rozwój lokalny, między innymi, w 1997 roku Agencji ds. Rozwoju Gospodarczego miasta Cordoba, której członkami zostały regionalne izby handlowe i gospodarcze. Równolegle Plan uzyskał wsparcie Międzyamerykańskiego Banku Rozwoju (BID) skierowane do małych i średnich przedsiębiorstw. Jednakże wybory lokalne przeprowadzone w 1999 roku doprowadziły do zmian we władzach lokalnych. Spowodowało to paraliż wielu inicjatyw i projektów rozwoju lokalnego. Takie zjawiska wskazują na wciąż silne uzależnienie dynamiki rozwoju regionalnego od decyzji i działań władz lokalnych i ich przynależności politycznej. Dlatego autorzy projektu badawczego wskazują na potrzebę zwiększenia udziału pozostałych aktorów społecznych (szczególnie przedsiębiorców) a także zacieśnienie koordynacji prac między nimi.⁴⁷

* **W przypadku Boliwii**, analizie poddano rozwój municypium Buena Vista i działalność Regionalnej Korporacji Rolnej Irupana [*Corporación Agrícola Campesina Regional de Irupana*].

Irupana to municypium⁴⁸ położone w prowincji Sud Yungas (należącej do Departamentu La Paz) na wysokości między 1.000 a 2.500 m n.p.m. Zamieszkałe w większości przez Indian Ajmara. Dzięki występowaniu trzech pięter roślinnych na tym obszarze istnieje możliwość dywersyfikacji produkcji rolnej i hodowlanej. Ukształtowanie terenu natomiast powoduje, że ciągle powszechnie stosuje się tradycyjne metody upraw. W niższej strefie uprawiana jest kawa, koka, owoce cytrusowe, kukurydza, trzcina cukrowa, banany. W wyższych partiach szczawik bulwiasty [*oca*]⁴⁹ i ziemniaki. Uchwalona w 1994 roku ustawa *Ley de Participación Popular*⁵⁰ stworzyła warunki do szerszego uczestnictwa ludności lokalnej w podejmowaniu decyzji dotyczących własnego regionu. Dzięki niej, między innymi, powstała Regionalna Korporacja Rolna (CORACA RI) powołana przez małych producentów rolnych Irupany, w celu osiągnięcia większej konkurencyjności własnych produktów, również na rynkach światowych. Pierwsze sukcesy tego przedsięwzięcia, między innymi sprzedaży wysokiej jakości kawy ekologicznej, również na rynek europejski, utwierdziły przedstawicieli Korporacji, że zmiany są możliwe. Ludność municypium miała negatywne doświadczenia z lat wcześniejszych w podejmowaniu podobnych inicjatyw, między innymi: w latach sześćdziesiątych powołano Stowarzyszenie Producentów Kawy a z początkiem lat osiemdziesiątych

⁴⁷ ibidem, s. 86.

⁴⁸ Zamieszkałe przez około 25.000 osób. Obszar o dużych problemach społecznych: w 1999 r. analfabeci stanowili 25% ludności pow. 15 roku życia, odsetek wśród kobiet był wyższy i sięgał 36%. Zaledwie 47% gospodarstw posiadało bieżącą wodę, a 28% elektryczność.

⁴⁹ *Oxalis tuberosa mlolina*, z rodziny szczawikowatych; wytwarza podziemne jadalne bulwy kłączowe o długości do 4 cm (Słownik terminów geograficznych Ameryki Łacińskiej, WP, Warszawa, 1979).

⁵⁰ O której wspomniałam we wcześniejszych akapitach.

Centralę Spółdzielni Rolnych Sud Yungas. Aktualnie dzięki możliwości kandydowania przedstawicieli CORACA RI do władz lokalnych, czują się oni, od końca lat dziewięćdziesiątych, współodpowiedzialni za działania i decyzje samorządowe. Ich szeroka znajomość problemów miejscowej ludności oraz nowa ustawa, stwarzają możliwość lepszego wykorzystania przyznawanych i wypracowanych środków finansowych. Przykładowo, przed wejściem w życie *Ley de Participación Popular* municypium Irupana dysponowało około 3.000 pesos rocznie, pod koniec lat 90., ustawa zmieniła zasady finansowania, i kwota ta wzrosła do ponad 2 milionów. Irupana jest przykładem możliwości zdynamizowania rozwoju regionalnego dzięki współpracy poszczególnych aktorów społecznych. W tym konkretnym przypadku małych przedsiębiorców rolnych, miejscowej ludności i władz lokalnych, którzy potrafili przezwyciężyć wcześniejsze negatywne doświadczenia i uprzedzenia i wykorzystać proces decentralizacji kraju. Wzmocniona została wspólnota lokalna poprzez prężne działania miejscowych instytucji, między innymi wspomnianej Korporacji Rolnej. Jednakże, aby osiągnąć trwały rozwój regionu należy myśleć o większej dywersyfikacji produkcji rolnej, co postulują autorzy projektu, skoncentrować się na możliwości uruchomienia lokalnego przetwórstwa płodów rolnych, a nie wyłącznie eksporcie nieprzetworzonych artykułów. Należy również wzmacniać społeczne instytucje i uniezależnić je od decyzji politycznych władz lokalnych tak, aby zmiana tych ostatnich nie wpłynęła negatywnie na rozwój regionu.

Drugim przypadkiem poddanym analizie w programie „Lokalny rozwój gospodarczy i decentralizacja w Ameryce Łacińskiej” to rozwój Buena Vista. Historia tego obszaru sięga 1964 roku, w którym to założona została misja jezuicka. Obecnie municypium Buena Vista należy do prowincji Ichilo⁵¹. Jest to region tradycyjnie rolniczy. Na potrzeby lokalne uprawiany jest ryż, fasola i kukurydza. Ze względu na fakt, iż miejscowa ludność trudniła się w większości uprawą koki, podejmowane były w ostatnich dziesięcioleciach próby dywersyfikacji działalności rolniczej, między innymi poprzez promocję hodowli. Nie powiodły się one jednak. Szansą na zmianę tej sytuacji jest założony w 1984 roku Park Narodowy Amboro [*Parque Nacional Amboro*] zajmujący 40% obszaru municypium. Stanowi on atrakcję turystyczną i wykorzystywany jest w politykach władz lokalnych jako element mogący zdynamizować rozwój lokalny. Jest to możliwe do osiągnięcia, między innymi, poprzez promocję wśród miejscowej ludności działalności gospodarczej związanej z obsługą ruchu turystycznego. W tym przypadku, główną rolę w zmianie sytuacji na obszarze municypium Buena Vista analitycy przypisują władzom lokalnym. To one powinny podjąć działania na rzecz uświadamiania miejscowej ludności korzyści płynących z rozwoju tego typu działalności gospodarczej. Jednocześnie ich zadaniem

⁵¹ Departament Santa Cruz de la Sierra. Prowincja jest jedną z najuboższych w tym departamencie. 88% ogółu ludności tego obszaru żyje w ubóstwie. Municypium Buena Vista liczy prawie 12 tysięcy mieszkańców, z czego 60% to osoby między 5 a 24 rokiem życia.

jest uświadomienie, że rozwój gospodarczy jest procesem długotrwałym i nie może być postrzegany w sposób krótkowzroczny, przejawiający się chęcią szybkiego zysku. Władze lokalne, według autorów analizy, powinny podjąć dialog ze społecznością Buena Vista a także położyć nacisk na przejrzystość działań⁵².

*** Ogólne wnioski z przeprowadzonych badań**

Autorzy programu, na który składało się kilkadziesiąt indywidualnych projektów, obok wniosków dla poszczególnych regionów, wyciągnęli wspólne dla wszystkich obszarów wnioski i obserwacje. Uważają oni, że nie można wskazać jednego czynnika, który warunkowałby pobudzenie inicjatyw rozwoju lokalnego w Ameryce Łacińskiej. Są one efektem zarówno:

- demokratyzacji życia w krajach Ameryki Łacińskiej, w tym wprowadzenia w życie ustaw umożliwiających zwiększenie uczestnictwa społeczności lokalnych w życiu politycznym i gospodarczym;
- sprostania wymogom konkurencyjności na rynkach krajowych i światowych;
- reakcji na lokalne problemy i kryzysy gospodarcze oraz brak adekwatnych polityk ze strony państwa w kierunku ich rozwiązywania.

Wśród różnorodnych działań zmierzających do zdynamizowania rozwoju lokalnego wymieniają:

- lepszą ocenę wewnętrznych zasobów, jako elementu mającego wspomóc aktywizację i dywersyfikację lokalnej produkcji oraz promocję małej i średniej przedsiębiorczości;
- tworzenie struktur współpracy między aktorami społeczności lokalnej, zarówno publicznymi jak i prywatnymi;
- tworzenie instytucji międzymunicipalnych (międzyregionalnych) celem osiągnięcia wyższej skuteczności przedsięwziętych inicjatyw rozwoju lokalnego;
- poszerzenie rynku pracy (w tym stworzenie nowych miejsc pracy) i źródeł finansowania oraz tworzenie nowych narzędzi finansowania przedsiębiorczości lokalnej;
- promocję działań mających na celu rozwój naukowy i technologiczny w poszczególnych regionach;
- poszukiwanie możliwości zawierania strategicznych porozumień, celem działania zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego⁵³.

Jednocześnie, zespół badawczy sformułował kilkanaście zaleceń dla analizowanych przypadków rozwoju lokalnego, które mogą mieć szersze odniesienie, do innych lokalnych inicjatyw w Ameryce Łacińskiej. Są to:

- prowadzenie przez władze lokalne odpowiedniej polityki promocji miejscowej przedsiębiorczości, która jest kwestią zasadniczą i środkiem służącym zdynamizowaniu rozwoju lokalnego. Według autorów projektu jest to możliwe do osiągnięcia poprzez stworzenie odpowiedniej oferty świadczeń dla grupy przedsiębiorców, dotyczącej: informacji o rynku, innowacji procesu produkcji,

technologii, organizowania szkoleń, informacji na temat możliwości finansowania przedsięwzięć;

- stworzenie lokalnych źródeł finansowania (funduszy) rozwoju mikro i małej przedsiębiorczości, celem eliminacji barier jakie napotykają przedsiębiorstwa w dostępie do długoterminowych kredytów;
- zwiększenie współpracy między sektorem publicznym i prywatnym. Jest to możliwe do osiągnięcia, między innymi, poprzez stworzenie warunków do trwałego udziału reprezentantów tych środowisk w instytucjach publicznych;
- stworzenie lokalnych instytucji doskonalenia zawodowego;
- nawiązanie współpracy między miejscowymi szkołami wyższymi i ośrodkami badawczymi a środowiskiem przedsiębiorców, celem budowy sieci współpracy i stworzenia lokalnego systemu innowacji;
- budowa podstawowej infrastruktury, odpowiadającej nie tylko wymogom dużych inwestorów (jak jest najczęściej), ale przede wszystkim zaspokajającej potrzeby lokalnych;
- koordynacja działań międzyinstytucjonalnych różnego szczebla;
- tworzenie warunków do powstania społecznych więzi lokalnych a w konsekwencji wytworzenia się tożsamości regionalnej, która ułatwiłaby dialog między poszczególnymi aktorami;
- tworzenie układów i porozumień ponadpartyjnych na rzecz inicjatyw rozwoju lokalnego. Jest to ważny warunek, gdyż bardzo często to dyskusje międzypartyjne, poglądy polityczne i zmiany władz lokalnych wpływają na tego typu inicjatywy, często je hamując;
- dostosowywanie prawa dla efektywnej promocji rozwoju lokalnego.

Celem szerszej percepcji zagadnienia i wskazania najważniejszych elementów polityki rozwoju lokalnego, autorzy projektu przeprowadzili porównanie latynoamerykańskich inicjatyw rozwoju lokalnego z podobnymi w krajach europejskich (Hiszpanii, Włoszech i Niemczech). Owo porównanie nie miało na celu wskazania różnic czy podobieństw a nakreślenie i zdefiniowanie takich rozwiązań, które mogłyby być adekwatnymi do latynoamerykańskiej rzeczywistości propozycjami rozwoju regionalnego. W przypadku europejskich doświadczeń wykorzystano projekty z Hiszpanii (PYMES⁵⁴ z Murcii i Katalonii), doświadczenia włoskie (Terza Italia), francuskie – tworzenia przemysłowych parków naukowych, szkółek dla przedsiębiorstw. Wyciągnięto również kilka podstawowych wniosków z zestawienia europejskich i latynoamerykańskich doświadczeń:

- nie wystarczy przenosić wypracowanych i sprawdzonych rozwiązań polityk rozwoju regionalnego na nowy grunt ale odpowiednio je adaptować, biorąc

⁵² ibidem, s. 112.

⁵³ ibidem, s. 292.

⁵⁴ Pequeña y Mediana Empresa – Mała i Średnia Przedsiębiorczość.

pod uwagę rzeczywistość społeczną i polityczną Ameryki Łacińskiej (istnienie korupcji, dużych skupisk imigrantów, świeżych procesów decentralizacji, potrzeby stworzenia ośrodków promujących konkurencyjność wśród przedsiębiorców, etc.);

- należy wziąć pod uwagę odmienność warunków europejskich, gdzie dużą rolę w promocji rozwoju lokalnego odgrywają instytucje unijne a w Ameryce Łacińskiej podobnych brak, dlatego powinno się wskazać ich odpowiedniki;
- brak w Ameryce Łacińskiej zaplecza w postaci kapitału ludzkiego, który mógłby podjąć się realizacji polityk rozwoju regionalnego;
- istnieje potrzeba wytworzenia w Ameryce Łacińskiej sieci powiązań między przedsiębiorstwami i zacieśnienia współpracy między wszystkimi aktorami społecznymi, dzięki czemu zostałyby osiągnięte pewne porozumienie na rzecz realizacji polityk rozwoju regionalnego.

Zebrane obserwacje pogłębiają również wiedzę na temat roli poszczególnych aktorów społecznych, publicznych i prywatnych w rozwoju lokalnym oraz zwracają uwagę na potrzebę współpracy i prowadzenia dialogu między nimi.

Przedstawione powyżej projekty są potwierdzeniem kierunku ewolucji prac CEPAL, również teoretycznych, o których pisałam we wcześniejszym rozdziale. W trosce o efektywniejszy rozwój gospodarczy i społeczny, obejmujący wszystkie dziedziny działalności, jej prace ewoluowały w kierunku rozwiązań praktycznych na rzecz rozwoju lokalnego, który jest podstawą do osiągnięcia rozwoju integralnego.

CEPAL współuczestnikiem realizacji projektów rozwoju regionalnego

W tej części pracy chciałabym omówić działalność CEPAL jako współuczestnika realizacji projektów rozwoju regionalnego dla konkretnych obszarów. W tym celu posłużę się wybranymi przykładami, które mam nadzieję odzwierciedlą prace tej instytucji na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat.

Program rozwoju brazylijskiego Nordeste

CEPAL od początku istnienia brała czynny udział w międzynarodowych i krajowych przedsięwzięciach. Ich celem było osiągnięcie postępu gospodarczego i społecznego określonych terytoriów. W latach 50. i 60. Komisja znajdowała się wśród kilku instytucji doradczych zajmujących się praktycznym zastosowaniem popularnej w owym czasie teorii biegunów wzrostu. Przykładem tego może być udział CEPAL jako organu doradczego w tworzeniu i wdrażaniu strategii rozwoju spolaryzowanego: w Chile i niektórych konkretnych regionach tego kraju (w tym

miasta Concepción – jako bieguna wzrostu) czy w Brazylii w programie rozwoju *Nordeste* (patrz załączona poniżej mapa).

Omówienie tego ostatniego przykładu wydaje się o tyle ważne, iż było to jedno z największych i długookresowych przedsięwzięć rozwoju regionalnego w Ameryce Łacińskiej⁵⁵. Początki polityk rozwoju regionu *Nordeste* sięgają lat pięćdziesiątych XX wieku i powołania Narodowego Departamentu ds. Walki ze Skutkami Suszy – DNOCS [*Departamento Nacional de Obras Contra as Secas*], którego działania koncentrowały się na przeciwdziałaniu i usuwaniu skutków klęsk naturalnych, przede wszystkim suszy z 1958 roku, która dotknęła ten obszar. Chcąc im skutecznie przeciwdziałać a także mając na uwadze ogromne dysproporcje w rozwoju gospodarczym i społecznym Brazylii, władze kraju podjęły prace, których celem było zmniejszenie różnic regionalnych poprzez przeprowadzenie w regionie *Nordeste* transformacji strukturalnych zarówno społecznych jak i gospodarczych. W 1960 roku, w miejsce DNOCS, powołano SUDENE – *Superintendencia de Desenvolvimento do Nordeste* (Urzędu ds. Rozwoju Północno-Wschodniego Regionu Brazylii). Pomysłodawcą i założycielem SUDENE był Celso Furtado. W dekadzie lat 60. i 70. powstawały kolejno kilkuletnie Plany Rozwoju Gospodarczego i Społecznego *Nordeste* [*Plano Director de Desenvolvimento Económico y Social de Nordeste*]. Zakładały one zaktywizowanie sektora prywatnego i uprzemysłowienie regionu. Realizację wymienionych założeń chciano osiągnąć między innymi poprzez:

- ustanowienie ulg finansowych i podatkowych dla inwestorów krajowych, np.: zwolnienia sięgające 50% wartości podatku; całkowite zwolnienie od podatku na okres 10 do 15 lat w przypadku uruchomienia produkcji artykułu, który nie miał odpowiednika w regionie; zwolnienia z cła przy imporcie maszyn nie produkowanych w Brazylii;
- łatwy dostęp do linii kredytowych, np.: możliwość uzyskania długookresowych kredytów dla projektów zatwierdzonych przez SUDENE, mających niższe oprocentowanie niż w innych rejonach kraju.

Zadania jakie wyznaczano sobie w tym okresie do realizacji, były następujące:

- stworzenie z przemysłu czynnika dynamizującego rozwój *Nordeste*;
- zminimalizowanie bezrobocia;
- stworzenie takich warunków, aby przedsiębiorstwa prowadziły stałą działalność w regionie, a co za tym idzie, aby wytworzyła się lokalna klasa nowoczesnych i dynamicznych przedsiębiorców;
- przedsięwzięcie działań na rzecz przestrzennej dekoncentracji działalności gospodarczej w *Nordeste*.

W pierwszych dwóch dziesięcioleciach działalności SUDENE i realizacji projektów rozwoju regionalnego w tej części Brazylii osiągnięto znaczny wzrost

⁵⁵ Stöhr Walter, *El desarrollo regional en América Latina. Experiencias y perspectivas*, Ed. SIAP, Buenos Aires, 1972.

produkcji przemysłowej. W latach 1961-80 średnie roczne wartości sięgnęły 8,8%, jednocześnie stworzonych zostało 298.000 miejsc pracy⁵⁶. Przemysł stał się elementem dynamizującym rozwój regionu, a ulgi podatkowe spełniły swoją rolę – jako czynnik przyciągający prywatny kapitał. Równolegle zauważono wiele negatywnych zjawisk. Nowo powstałe ośrodki stały się enklawami rozwoju w zacołanym regionie, jakim jest *Nordeste*. Wystąpiły silne gospodarcze powiązania z południowo-wschodnią częścią kraju, głównie zaopatrując ją w produkty przetworzone. Pod koniec lat siedemdziesiątych zaobserwowano, że w przeciwieństwie do południowej części kraju, w *Nordeste* niewielki procent (głównie dotyczyło to przetwórstwa surowców mineralnych) stanowiły przedsiębiorstwa państwowe⁵⁷. Wytykano również znaczną biurokratyzację SUDENE oraz zaniedbywanie ze strony programu pomocy małym i średnim przedsiębiorstwom. Nie spełniły się także oczekiwania co do pobudzenia sektora rolnego. Stwierdzono braki w projektach rozwoju *Nordeste*. Nie zawierały one, między innymi, planów rozbudowy sieci osadniczej i zacieśnienia powiązań między miastami.

Takie wnioski skłoniły rząd Brazylii do poszerzenia grupy doradców, w tym przypadku o funkcjonariuszy ILPES. W 1980 roku na jego prośbę, CEPAL jako doradca techniczny, formalnie włączyła się w realizację planów rozwoju Północno-Wschodniego Regionu. Komisja wspólnie z IPEA (*Instituto de Planejamento Econômico e Social*) podjęła się realizacji projektu⁵⁸ zatytułowanego „Kompleksy Przemysłowe na rzecz Rozwoju *Nordeste*” [*Complexos Industriais para o Desenvolvimento do Nordeste*]. Zakładał on przedstawienie propozycji dalszego rozwoju regionu. Opierał się na analizie wybranych ośrodków i zakładów przemysłowych oraz wykorzystania ich jako narzędzi działania. Badania przeprowadzono w:

- Camaçari, COPEC – *Complexo Petroquímico de Camaçari*,
- Alagoas, PCA – *Polo Cloroquímico de Alagoas*,
- Sergipe, CIIB-SE – *Complexo Industrial Integrado de Base de Sergipe*,
- Rio Grande do Norte, CQMRN – *Complexo Químico-Metalúrgico do Rio Grande do Norte*,
- Suape, *Complexo Industrial-Portuario de Suape* i *III Polo Industrial do Nordeste*.

Na zakończenie trwającego dwa lata programu badawczego przedstawiono następujące wnioski i zalecenia, które można podzielić na kilka kategorii⁵⁹:

⁵⁶ *Industrialização e desenvolvimento do Nordeste. Anais do Seminário realizado em Brasília*, de 12 a 14.03.84, IPEA/CEPAL, Brasília, 1985, s. 13.

⁵⁷ Wśród nich wymienić należy: zakłady przetwórstwa ropy naftowej COPENE (w późniejszym okresie sprywatyzowane) w Camaçari, PETROMISA i PETROFERTIL – zakłady petrochemiczne w Sergipe, SALGEMA w Alagoas (również sprywatyzowane).

⁵⁸ Projekt był realizowany w ramach Programu ONZ ds. Rozwoju UNDP/PNUD – Programa de Naciones Unidas para el Desarrollo, któremu nadano numer BRA/80/006.

⁵⁹ *ibidem*.

- A) Zalecenia dla instytucji koordynujących rozwój regionalny w Nordeste.** Zauważono, iż warunkiem pomyślnego przeprowadzenia uprzemysłowienia w regionie jest stworzenie zdecentralizowanego, elastycznego i dynamicznego systemu. Zalecano przejrzysty podział zadań między działającymi na tym obszarze instytucjami, wspierającymi rozwój regionalny tj. SUDENE i BNB [*Banco do Nordeste do Brasil*] oraz jasne określenie przez nie celów, zasięgu i priorytetów działania. Proponowano również zreformowanie metod pracy obu instytucji, dotyczącej rozpatrywania wniosków o pomoc techniczną i finansową dla indywidualnych przedsięwzięć. W przypadku SUDENE dostrzeżono również złe funkcjonowanie struktur i zbytnią zależność od władz centralnych.
- B) Ogólne działania gospodarcze,** które mają przeciwdziałać postępującemu kryzysowi w przemyśle północno-wschodniej Brazylii. Jest to możliwe poprzez tworzenie trwałych powiązań, zacieśnianie i umacnianie istniejących między działającymi na tym obszarze ośrodkami przemysłowymi. Zwiększenie wsparcia dla małych i średnich przedsiębiorstw, do tej pory marginalizowanych w projektach regionalnych. Dywersyfikacja, dosyć wąskiej działalności gospodarczej, skupiającej się głównie na przetwórstwie surowców mineralnych, poprzez wspieranie i rozwój przemysłu rolno-spożywczego.
- C) Polityka finansowa.** Zalecenia w tym względzie dotyczyły przede wszystkim zniesienie ulg podatkowych dla działających już przedsiębiorstw (głównie przetwórstwa surowców) i przeznaczenie uzyskanych środków na finansowanie alternatywnej działalności związanej z zalesianiem obszarów, rozwojem turystyki i rybołówstwa.
- D) Wsparcie techniczne,** możliwe do zagwarantowania dzięki promocji nowych technologii, stworzeniu ośrodka informacyjnego na temat alternatywnych technologii, kontroli jakości wytwarzanych produktów. W tym celu zalecano wzmocnienie zaplecza badawczo-technicznego działających w regionie instytucji, między innymi ośrodków naukowych i fundacji takich jak: *Fundação de Tecnologia Industrial do Ceará*, *Fundação Instituto Tecnológico do Estado de Pernambuco*, *Centro de Pesquisa e Desenvolvimento* w Bahia.
- E) Zwiększony udział państwa w strategicznych gałęziach przemysłowych,** wymagających dużych i długoterminowych nakładów finansowych.
- F) Zalecenia dotyczące poszczególnych ośrodków przemysłowych⁶⁰.** W przypadku COPEC w Camaçari: zahamowanie postępującej degradacji środowiska i przedsięwzięcie działań na rzecz jego ochrony, rozwiązanie problemów transportu towarów, wypracowanie form reinwestycji w Nordeste

⁶⁰ Przedstawione zalecenia stanowią skrót szerzej omówionej kwestii w publikacji *Industrialização e desenvolvimento do Nordeste. Anais do Seminário realizado em Brasília, de 12 a 14.03.84*, IPEA/CEPAL, Brasília, 1985.

uzyskanych przez COPEC dochodów, analiza możliwości rozbudowy zakładu petrochemicznego w kontekście planów narodowych. **W przypadku CIIB-SE:** analiza możliwości zwiększenia produkcji i rozbudowy zakładu produkcji amoniaku, analiza możliwości zastąpienia ropy naftowej jako źródła energii węglem kamiennym. **W przypadku PCA:** konieczność finansowania projektów ochrony środowiska na obszarze Salgema, wsparcie projektów rozbudowy zakładów produkcji chloru, sody kaustycznej i innych związków chemicznych.

Sformułowane w połowie lat osiemdziesiątych przez CEPAL i IPEA postulaty zostały jedynie częściowo zrealizowane. Należy zaznaczyć jednak, że przeszkodą w pełniejszym wdrażaniu zaleceń była:

- pogarszająca się sytuacja gospodarcza Brazylii (w tym inflacja i rosnące zadłużenie zagraniczne),
- zwiększająca się nieskuteczność działań SUDENE (wynikająca ze zbiurokratyzowania struktur i korupcji),
- zyskujący na popularności model oddolnego rozwoju regionalnego.

W 2001 roku prezydent Brazylii Fernando H. Cardoso zakończył, w atmosferze skandalu, działalność SUDENE. Urząd podejrzany był nie tylko o korupcję, ale również o roztrwonienie ogromnych sum państwowych pieniędzy. Pomimo tych zarzutów należy podkreślić, że SUDENE odegrał ważną rolę w pobudzeniu rozwoju gospodarczego i społecznego regionu *Nordeste*. Dzięki niemu stworzone zostały podstawy dla polityk mających na celu rozwój obszarów pól suchych oraz wdrażania lokalnych programów rozwoju zrównoważonego, zyskującego coraz większą popularność wśród planistów. Przeprowadzono działania na rzecz dywersyfikacji regionalnej gospodarki.

Przedsięwzięcia i zmiany w rolnictwie i przemyśle regionu *Nordeste*, które miały miejsce w ciągu ostatnich 40 lat, nie byłyby możliwe do realizacji, gdyby nie pomoc (techniczna, merytoryczna i finansowa) SUDENE. Wśród zrealizowanych projektów warto przytoczyć:

- a) lokalizację biegunów wzrostu w takich ośrodkach jak Bahia – rozwój przemysłu petrochemicznego czy Ceará – przemysłu włókienniczego;
- b) unowocześnienie rolnictwa i rozwój przemysłu rolno-spożywczego w dolinie rzeki São Francisco i w Rio Grande do Norte (plantacje owoców);

W latach dziewięćdziesiątych SUDENE rozpoczęło:

- c) współpracę regionu *Nordeste* z programem Agenda 21 i oddelegowało w tym celu 15 000 pracowników;
- d) tworzenie systemu informacji na rzecz planowania regionalnego;
- e) włączanie regionu w sieć *Brazil Trade Net*, promującą Brazylię i jej regiony w świecie.

W trakcie 41 lat działalności SUDENE, zatwierdzonych zostało 3.058 projektów, w które zainwestowano ponad 68 bilionów reali. Pełnej realizacji doczekało się

2.184 projektów. W efekcie tych działań pracę znalazło ponad 500.000 osób (szacuje się, że pośrednio zatrudnionych zostało prawie 2 miliony). Po rozwiązaniu urzędu kontynuowanych było 221 projektów, których realizację przejęły władze lokalne i banki regionalne. Należy jednak dodać, że północno-wschodnia część Brazylii pozostaje nadal jednym z najbardziej ubogich regionów kraju. O skali problemu może świadczyć fakt, że prezydent Lula zgodnie z obietnicami przedwyborczymi zaczął brać pod uwagę możliwość wznowienia działalności SUDENE.

Programy rozwoju zrównoważonego

Kolejną ideą wykorzystywaną w pracach CEPAL jest koncepcja rozwoju zrównoważonego. W ostatnich kilkudziesięciu latach do rozwoju i promocji tej strategii w głównej mierze przyczyniła się Organizacja Narodów Zjednoczonych. Pojęcie ekorozwoju pojawiło się po raz pierwszy w 1972 roku podczas Światowej Konferencji ONZ w sprawie Środowiska Człowieka. Zaproponowane zostało przez Maurice'a Stronga i natychmiast wyparło wyraz *éco-éco* (skrót od ekonomii i ekologii). Początkowo pojęcie miało zawężone znaczenie, oznaczało bowiem strategię rozwoju opartą na rozsądnym wykorzystywaniu lokalnych zasobów i umiejętności rolników a skierowaną przede wszystkim do krajów rozwijających się (w owym czasie określanych jako kraje Trzeciego Świata)⁶¹. Aktualnie istnieje wiele definicji rozwoju zrównoważonego. Ważna ze względu na prace CEPAL jest ta, która znalazła się w raporcie z 1987 roku, powołanej przez ONZ, Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju (WCED): *rozwój zrównoważony to taki rozwój, który zaspokaja potrzeby obecnego pokolenia bez pozbawiania możliwości przyszłych pokoleń do zaspokajania ich potrzeb*⁶². Konieczne jest również przytoczenie definicji rozwoju zrównowa-

⁶¹ Sachs Ignacy, „Ekorozwój: podejście planistyczne” [w:] *Problemy geografii rozwoju*, PZLG, z. 4, 1981, s. 77. Podczas Konferencji Sztokholmskiej podpisano tzw. Deklarację Sztokholmską, zawierającą 26 zasad, które wytyczyły potrzebę ponownego zdefiniowania stosunku człowieka do środowiska opartego na podejściu zrównoważonym. Wśród nich warte cytowania są: *Zasada 1: ... człowiek ponosi poważną odpowiedzialność za ochronę i poprawę środowiska naturalnego dla obecnych i przyszłych pokoleń ...; *Zasada 8: Rozwój gospodarczy i społeczny ma istotne znaczenie dla zapewnienia odpowiedniego środowiska życia i pracy człowiekowi oraz dla stworzenia warunków na Ziemi, które są niezbędne dla poprawy jakości życia. *Zasada 13: Aby doprowadzić do racjonalnego zarządzania zasobami i w ten sposób poprawić środowisko, państwa powinny zająć zintegrowane i skoordynowane stanowisko wobec swego planowania rozwojowego, w celu zapewnienia, że rozwój będzie zgodny z potrzebą ochrony i poprawy naturalnego środowiska dla dobra ludzi (Szewrański Sz., 2002).

⁶² w wersji oryginalnej: „...the [human] needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable development implies that there are limits on environmental resources and the ability of the biosphere to absorb human activities. These limits are seen to have roots in technological inadequacies and inequitable social organization. Thus, sustainable development must entail: a process of change in which the exploitation of resources, the

zonego znajdującej się Prawie Ochrony Środowiska (DZ.U.2001.62.627), wiążąca również dla Polski przy opracowywaniu dokumentów planistycznych. Pod pojęciem „zrównoważony rozwój – rozumie się taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń”⁶³.

Strategia rozwoju zrównoważonego wytycza trzy podstawowe zasady, którymi powinny kierować się społeczeństwa⁶⁴:

- zasada poszanowania zasobów ze względu na ich ograniczoność;
- zasada harmonizowania ekologicznych, społecznych i ekonomicznych celów rozwoju;
- zasada długookresowego podejścia do analizowania, planowania i urzeczywistniania celów rozwoju.

CEPAL jako część ONZ wykonuje określone zadania wytyczane przez tę organizację. Do takich należy realizacja postanowień i ustaleń zawartych podczas Konferencji Narodów Zjednoczonych, w 1992 roku w Rio de Janeiro, na rzecz Środowiska Naturalnego i Rozwoju⁶⁵. Podczas tego spotkania stworzone zostały podstawy nowego sposobu rozumienia rozwoju zrównoważonego, zarówno pod względem merytorycznym jak i obejmującego procesy globalne. Zawarto wtedy umowy, które dotyczyły:

- pustynnienia;
- rybołówstwa morskiego;
- zmian klimatycznych;
- zróżnicowania gatunków.

Obok wymienionych porozumień międzynarodowych, konferencja zakończyła się przyjęciem projektu Agenda 21 – globalnego planu na rzecz zrównoważonego rozwoju⁶⁶.

Szczególnie interesujące, z punktu widzenia niniejszej pracy, są ustalenia Agendy 21, planu który zakłada realizację rozwoju zrównoważonego jako elementu rozwoju zintegrowanego w skali lokalnej, we współpracy z różnorodnymi insty-

direction of investments, the orientation of technological development, and institutional change are made consistent with future as well as present needs” (cytat za <http://www.globalproblematique.net/global/sustainabledevelopment.html>, wrzesień 2003).

⁶³ Prawo Ochrony Środowiska, Akty Prawne, Ministerstwo Ochrony Środowiska, http://www.mos.gov.pl/lakty_prawne/ustawy/ochrona_srodowiska/index.html (wrzesień, 2003).

⁶⁴ Baranowski Andrzej, *Projektowanie zrównoważone w architekturze*, Politechnika Gdańska, Gdańsk, 1998.

⁶⁵ Popularnie nazywanej Konferencją na rzecz Ziemi bądź Szczytem Ziemi.

⁶⁶ Od tego czasu ponad 1800 miast na całym świecie utworzyło własne ‘lokalne Agendy 21’.

tucjami, między innymi: FAO, UNCTAD, UNESCO, Bankiem Światowym, różnorodnymi bankami regionalnymi w tym BID i organizacjami regionalnymi, między innymi z CEPAL. Celem koordynacji prac międzyinstytucjonalnych, powołana została Komisja NZ ds. Zrównoważonego Rozwoju, w której uczestniczy CEPAL. Zadaniem tej Komisji jest nadzorowanie realizacji postanowień konferencji. Służy ona jako forum dla negocjowania założeń polityki globalnej na rzecz ochrony środowiska i rozwoju. CEPAL włączyła się w rozwiązywanie problemów dotyczących między innymi: usuwania skutków klęsk żywiołowych, zanieczyszczenia powietrza i rozwoju energetyki. Każde z tych przedsięwzięć realizowane jest nie tylko w zgodzie ze środowiskiem naturalnym, ale przede wszystkim z korzyścią dla lokalnych społeczności. Jednocześnie, mając na uwadze doświadczenia krajów rozwiniętych i chcąc je wykorzystać, CEPAL podejmuje z nimi współpracę w realizacji konkretnych projektów. Wśród nich można wymienić:

- Realizowany w latach 2000-2002, we współpracy z rządem Japonii projekt „Wzmocnienie świadomości obywatelskiej jako podstawa sformułowania polityk kontroli emisji zanieczyszczeń w trzech metropoliach Ameryki Łacińskiej” [*Fortalecimiento de la conciencia ciudadana para la formulación de políticas de control de la contaminación atmosférica en tres metrópolis de América Latina*]. Zakładał poszerzenie wiedzy obywateli Ameryki Łacińskiej na temat skutków zanieczyszczenia atmosfery i możliwości przeciwdziałania im. Takie działania mają pomóc władzom (również lokalnym) w podejmowaniu decyzji mających na celu zmniejszenie emisji do atmosfery szkodliwych substancji bądź usuwanie skutków zanieczyszczeń. Miasta, które objęte zostały badaniami to: Saõ Paulo, Santiago de Chile i Meksyk.
- „Energia i rozwój w Ameryce Łacińskiej i Karaibach” [*Energía y desarrollo en América Latina y el Caribe*] – projekt realizowany od 1994 roku, we współpracy z Niemieckim Towarzystwem ds. Współpracy Technicznej (GTZ) i Latinoamerykańską Organizacją ds. Energetyki (OLADE). Przesłankami do stworzenia takiego projektu był niepokój CEPAL o związki między energetyką a rozwojem zrównoważonym. Celem przedsięwzięcia jest, na przykładzie Kolumbii, Chile i Salwadoru, analiza wdrażanych reform sektora energetycznego, wypracowanie rozwiązań pomocnych w przeprowadzeniu restrukturyzacji i przede wszystkim spowodowanie konkretnych działań, które doprowadziłyby do przemian w strukturze bilansu energetycznego.

Projekty z przełomu wieków

W ostatnich latach CEPAL włączyła się mniej lub bardziej formalnie w realizację niektórych międzynarodowych przedsięwzięć rozwoju regionalnego. Na uwagę zasługują prace CEPAL w ramach dwóch programów **Planu Puebla-Pa-**

nama (PPP) [*Plan Puebla-Panamá*] i **Inicjatywy Integracji Regionalnej Infrastruktury Południowoamerykańskiej** (IIRSA) [*Iniciativa para la Integración de la Infraestructura Regional Suramericana*]. W niniejszej publikacji przedstawiamy Program Puebla-Panama, ze względu na włączenie Komisji w struktury tego międzynarodowego przedsięwzięcia. CEPAL wraz z innymi międzynarodowymi i krajowymi instytucjami latynoamerykańskimi i międzyamerykańskimi tworzy Międzyinstytucjonalną Grupę Techniczną [*Grupo Técnico Interinstitucional*]. W przypadku IIRSA, Komisja zapraszana jest jako konsultant. Projekt Planu Puebla Panama zaproponowany został przez prezydenta Meksyku, Vincente Foksa, w 2001 roku w imieniu wszystkich państw Ameryki Środkowej. Obejmuje on swoim zasięgiem 9 południowych stanów Meksyku (Guerrero, Puebla, Veracruz, Oaxaca, Chiapas, Tabasco, Campeche, Yucatan, Quintana Roo), 7 państw Ameryki Środkowej (Gwatemalę, Belize, Salwador, Honduras, Nikaraguę, Kostarykę, Panamę) i od 2006 roku również Kolumbię. Ze względu na duże różnice w rozwoju między północną częścią Meksyku a południową oraz mając na względzie dysproporcje gospodarcze i społeczne między Meksykiem a krajami Ameryki Środkowej oraz w ramach państw środkowoamerykańskich, celem projektu jest polepszenie warunków życia ludności tej części Ameryki Łacińskiej, a tym samym osiągnięcie rozwoju społecznego i gospodarczego i w konsekwencji zacieśnienie współpracy między wymienionymi państwami. Należy dodać, że jest to pierwsze takie przedsięwzięcie w tej części Ameryki Łacińskiej. Głównym organem ustalającym kierunki działań jest Szczyt Prezydentów państw objętych planem, natomiast instytucją nadzorującą realizację zatwierdzonych inicjatyw jest Komitet Wykonawczy. Zatwierdzone aktualnie projekty, a jest ich ponad 90, realizowane są w ramach następujących tematycznych inicjatyw:

- I. Inicjatywa integracji drogowej, która przewiduje rozbudowę sieci dróg w Mezoameryce, poprzez budowę szosy wzdłuż Oc. Spokojnego – *Corredor Pacífico Puebla-Panamá* i drogi we wschodniej części regionu – *Corredor Atlántico*;
- II. Inicjatywa zacieśnienia współpracy energetycznej celem obniżenia kosztów produkcji i przesyłu energii. W tym celu przewiduje się stworzenie systemu łącz energetycznych dla Ameryki Środkowej;
- III. Inicjatywa integracji sieci telekomunikacyjnej, przewiduje działania na rzecz zwiększenia dostępu do usług telekomunikacyjnych, szerszego wykorzystania w sektorze usług technologii IT;
- IV. Inicjatywa ułatwiająca wymianę handlową, która przewiduje modernizację przejść granicznych i urzędów celnych, promocję małych i średnich przedsiębiorstw;
- V. Inicjatywa dla turystyki, dążąca do wdrożenia projektów ekoturystycznych, polepszenia bezpieczeństwa turystów, tworzenia dobrze powiązanej między sobą sieci ośrodków turystycznych;

- VI. Inicjatywa dla rozwoju społecznego, której celem jest polepszenie warunków życia mieszkańców regionu, poprzez wdrożenie regionalnego programu ochrony zdrowia, programu podnoszenia kwalifikacji zawodowych, zwiększenia udziału społeczności (również indiańskich) w projektach rozwoju lokalnego, stworzenie systemu informacji ds. migracji;
- VII. Inicjatywa na rzecz rozwoju zrównoważonego, przewiduje włączenie społeczności lokalnych w promocję ochrony zasobów naturalnych i ich wykorzystania zgodnie z zasadami ekorozwoju. Strategia możliwa do zainicjowania poprzez stworzenie programu ochrony obiektów dziedzictwa kulturowego;
- VIII. Inicjatywa zapobiegania i usuwania skutków katastrof naturalnych. Tworzenie instrumentów, które pozwoliłyby zapobiegać skutkom, redukować prawdopodobieństwo ich wystąpienia i pomagać je usuwać. Przewiduje rozwój rynku ubezpieczeń w tym zakresie, program uświadamiania społeczności lokalnych zagrożeni związanych z wystąpieniem klęsk żywiołowych, stworzenie międzynarodowego centrum informacji wodno-meteorologicznej.

Ważną funkcję wykonawczą i doradczą (również w zakresie finansowym) w tym przedsięwzięciu odgrywa Międzyinstytucjonalna Grupa Techniczna [*Grupo Técnico Interinstitucional para el Plan Puebla-Panamá*], w której skład weszły: Międzyamerykański Bank Rozwoju (BID), Środkowoamerykański Bank Integracji Gospodarczej (BCIE) i CEPAL. Rola CEPAL w przedstawionym programie jest znacząca, gdyż jest to jedna z nielicznych międzynarodowych organizacji latinoamerykańskich posiadająca rozbudowane zaplecze merytoryczne do realizacji ww. projektów jak i wieloletnie doświadczenia.

Inne działania CEPAL, o których warto wspomnieć to udział w promocji nowej idei, jaką jest koncepcja *clusters* (gron) i tworzenie na jej bazie projektów rozwoju regionalnego dla Ameryki Łacińskiej. W tym przypadku, Komisja włączyła się w światową debatę dotyczącą problematyki *clusters*, organizując i współorganizując seminaria i konferencje na ten temat. Były to między innymi:

- Międzynarodowe Seminarium nt. *clusters górniczych w Ameryce Łacińskiej*, zorganizowane w siedzibie CEPAL między 27 a 28 listopada 2000 roku.
- Drugi Kongres Latinoamerykański na temat *clusters*, zorganizowany w Villahermosa (Meksyk) w dniach 1-3 grudnia 2003.

Realizowała także serię projektów ukierunkowanych na rozwój klastrów w Ameryce Łacińskiej współfinansowanych przez rządy Kanady, Holandii i Niemiec. Przykładowo, w latach 1997-2002, opracowano wspólny z rządem Holandii projekt (nr projektu BT-HOL-97-S75) na temat „Strategia rozwoju klastrów na bazie zasobów naturalnych: ich rozwój i konsekwencje dla środowiska” [*Natural Resource-Based Clusters: its Growth, Distributive and Environmental Aspects*].

Podsumowanie

Obserwując działania CEPAL nasuwa się wniosek, iż instytucja ta miała znaczący i niepodważalny wkład w rozwój społeczno-gospodarczy Ameryki Łacińskiej. Najczęściej jako organ doradczy.

Za sprawą lansowanej w latach 50. i 60. integracji regionalnej i koncepcji centrum-peryferia Raula Prebisha, CEPAL nie pełniła jedynie roli twórcy i nośnika idei, ale również uczestniczyła w ich empirycznym zastosowaniu⁶⁷. Tę rolę podkreśla również Wiesław Dobrzycki w książce *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej*, którego poglądy są zbieżne z przedstawionymi powyżej uwagami. Pisze on, że: „O wiele większe znaczenia miało powołanie przez ODECA Rady Ekonomicznej, która już od początku lat pięćdziesiątych propagowała ideę zacieśnienia współpracy gospodarczej państw regionu. Początkowo było to mało skuteczne i **dopiero przyjęcie koncepcji CEPAL przyniosło przyspieszenie procesu integracyjnego**”⁶⁸. Tak naprawdę stwierdzenie to można by odnieść do całej Ameryki Łacińskiej a nie tylko do Ameryki Środkowej. Powołanie ALALC i MCCA rzeczywiście przyspieszyło latynoamerykański proces integracyjny. Oczywiście działania CEPAL nie były jedynymi warunkującymi ten proces, przyczyniła się do tego również ogólna sytuacja międzynarodowa, powstające ugrupowania na innych kontynentach, m.in. Europejska Wspólnota Gospodarcza, na której CEPAL wzorowała się przy tworzeniu modelu integracji latynoamerykańskiej.

Kolejny wniosek, jaki się nasuwa to taki, że prace Komisji można uznać za dynamiczne a jej działania za zmierzające do uczestniczenia w empirycznym zastosowaniu koncepcji rozwoju regionalnego. Odnosi się to zarówno do własnych jak i obcych koncepcji i ma związek z podstawowymi (statutowymi) założeniami tej organizacji tj. działanie na rzecz rozwoju gospodarczego i społecznego poszczególnych państw Ameryki Łacińskiej jak i całego regionu. Z tego też wynika kierunek działań, jaki przybierały z biegiem czasu programy badawcze. Ewoluujały od programów skierowanych na rozwiązywanie problemów ogólnoregionalnych po tworzenie projektów rozwoju lokalnego.

⁶⁷ Często z pomocą innych instytucji, m.in. finansowych, tak jak powstały w 1959 r. BID – *Banco Interamericano de Desarrollo* – Międzylatynoamerykański Bank Rozwoju.

⁶⁸ Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000, s. 281.

Podsumowanie i wnioski

Jednym z celów niniejszej publikacji była chęć zaprezentowania ewolucji koncepcji regionu i rozwoju regionalnego powstałych w wyniku działalności Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów ONZ. Niemożliwe byłoby jego osiągnięcie bez dostarczenia informacji o samej instytucji. Po przeprowadzeniu analizy powstałych w ramach CEPAL koncepcji uważam, że powracanie do tematów dotyczących studiów regionalnych, które mogą wydawać się znane i zbadane jest cenne. Wynika to z faktu, że w świetle aktualnych szeroko rozumianych przemian społeczno-gospodarczych mogą one dostarczać nowych informacji i rzucić nowe światło na koncepcje sprzed lat, a także wzbogacać dyskusję nad kwestiami regionalnymi. Wśród przesłanek do podjęcia tematu **Regionu i rozwoju regionalnego w koncepcjach społeczno-gospodarczych CEPAL**, którego efektem jest niniejsza publikacja, znalazły się chęć przybliżenia prac CEPAL polskim badaczom, a także analiza roli tej instytucji w rozwoju społeczno-gospodarczym Ameryki Łacińskiej. Pomocne w realizacji całego procesu analitycznego były zadane sobie na wstępie pracy pytania. W nawiązaniu do nich i do odpowiedzi uzyskiwanych w trakcie badań nasuwają się następujące wnioski końcowe.

Z przeprowadzonej analizy wynika, iż koncepcje regionu i rozwoju regionalnego tworzone w ramach CEPAL ewoluowały w kierunkach zgodnych z trendami światowymi, często je wyznaczając. Przykładem tego może być model 'centrum-peryferia' Raula Prebischa czy też kontrowersyjna, na ówczesne lata, klasyfikacja regionów Sergio Boisiera i jego koncepcja traktowania regionu w politykach rozwoju regionalnego jako 'quasi-państwa' bądź 'quasi-przedsiębiorstwa'. Ważną cechą badanych koncepcji jest ich **interdyscyplinarość**¹.

Podkreślić również należy, że na ewolucję myśli powstających w ramach Komisji ogromny wpływ miała rzeczywistość polityczna i gospodarcza państw Ameryki Łacińskiej, często je warunkując. Najlepszym tego przykładem był kryzys lat

¹ W tworzeniu koncepcji brał udział najczęściej zespół osób reprezentujących różnorodne dziedziny nauki: ekonomię, socjologię czy geografę.

osiemdziesiątych i poświęcenie prawie całej dekady na wysuwanie propozycji dotyczących możliwości usuwania jego skutków.

Problemy gospodarcze i społeczne regionu zmuszały badaczy CEPAL do weryfikacji własnych i obcych idei. W przypadku własnych, stało tak się z koncepcją centrum-peryferia Raula Prebisha i promocją industrializacji poprzez substytucję importu jako narzędzia wspomagającego rozwój regionalny. Koncepcje rozwoju regionalnego wywodzące się spoza Komisji poddawane były konstruktywnej krytyce, czego przykładem są przemyslenia José Coraggia a dotyczące teorii biegunów – wzrostu i propozycja INDUPOL – Sergio Boisiera.

Postawione sobie pytanie *w jakim kierunku podążały idee rozwoju regionalnego powstałe w ramach CEPAL?* pozwoliło na uzupełnienie powyższych obserwacji i wskazanie kilku ważnych cech charakteryzujących prace Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów ONZ:

- * Dychotomiczność sposobu patrzenia na region, w zależności od zapotrzebowania i rozwiązywanych problemów (czyli celu prac), to znaczy:
 - w skali makro - regionu utożsamianego z Ameryką Łacińską i jej podregionami: Ameryką Południową, Karaibami, Ameryką Środkową, państwami andyjskimi i z każdym z państw członkowskich;
 - w skali lokalnej (w skali mikro) – regionu postrzeganego jako część terytorium państwa, którego granice mogą odpowiadać podziałowi administracyjnemu bądź też obszarowi posiadającemu takie charakterystyki i złożoną strukturę wystarczającą do określenia go takim mianem.

Dwoistość postrzegania regionu spowodowała, iż w ramach jednej instytucji powstawały koncepcje rozwoju regionalnego z różnym przeznaczeniem. Z jednej strony tworzone były projekty rozwoju regionalnego na potrzeby i celem rozwiązywania ogólnokrajowych i latynoamerykańskich problemów, z drugiej zaś koncepcje i projekty rozwoju regionalnego skierowane do najmniejszych jednostek administracyjnych, samorządów lokalnych. Z tego też wynikają zauważalne różnice w nazewnictwie pojawiające się w publikacjach instytucji, a zgodne z trendami światowymi. Początkowo mianem rozwoju regionalnego określano zarówno rozwój większych ponadnarodowych obszarów jak i jednostek mniejszych, w latach osiemdziesiątych pojawia się określenie rozwój terytorialny/lokalny.

- * Z tą kwestią związana jest również druga cecha charakteryzująca prace Komisji, to jest poszukiwanie regionalnej tożsamości. CEPAL swoje propozycje rozwoju regionalnego starała się tworzyć w taki sposób, aby działać na rzecz formowania się bądź zacieśniania więzi regionalnych na konkretnym obszarze. Mając na uwadze fakt, iż owe więzi, ich umacnianie, wpływa korzystnie na wdrażanie z sukcesem projektów rozwoju regionalnego i lokalnego.
- * Należy podkreślić również, że koncepcje CEPAL tworzone były z myślą o ich empirycznym zastosowaniu. Jest to zgodne z założeniami organizacji. Jednocześnie przy ich tworzeniu Komisja czerpała inspiracje z rzeczywistości, również

latynoamerykańskiej. Takie postępowanie wskazuje na prowadzoną dialektykę – kolejną charakterystyczną cechę prac badawczych Komisji. Oznacza to porównywanie wypracowanych koncepcji z rzeczywistością, myśli z działaniami, co implikuje ciągle przekształcanie tych pierwszych w zależności od zachodzących zmian.

Nawiązując natomiast do kwestii, *czy możliwe jest wskazanie konkretnej koncepcji regionu i rozwoju regionalnego odpowiadającej realiom latynoamerykańskim, a może heterogeniczność Ameryki Łacińskiej implikuje stosowanie różnych teorii lub ich modyfikowanie w zależności od konkretnych potrzeb?* muszę stwierdzić, iż analiza prac CEPAL doprowadziła mnie do konkretnego wniosku. Wydaje się, iż jedynym możliwym rozwiązaniem jest twierdzenie, że rzeczywistość Ameryki Łacińskiej, jej różnorodność, historia, struktura polityczna, implikują stosowanie różnorodnych teorii lub ich modyfikowanie w zależności od konkretnych potrzeb. Zdecydowanie podkreślali to badacze związani z CEPAL, szczególnie Fernando H. Cardoso i José Coraggio.

Pomocnym w realizacji całego procesu badawczego a także w sformułowaniu kolejnych przemyśleń było zagadnienie dotyczące *określenia wkładu CEPAL w rozwój społeczno-gospodarczy Ameryki Łacińskiej*. Analizując tę kwestię, zarówno w kontekście tematu rozprawy jak również uwzględniając inne prace CEPAL, jestem przekonana o niepodważalnym wkładzie tej instytucji w kształtowanie rzeczywistości społeczno-gospodarczej Ameryki Łacińskiej i jej wpływie na proces rozwoju tego obszaru. Wystarczy przypomnieć udział Komisji w procesie integracji latynoamerykańskiej i kształtowanie go, a także wpływ idei Raula Prebisha nie tylko na prace Komisji, ale przede wszystkim w Ameryce Łacińskiej. Z perspektywy czasu koncepcję ‘centrum-peryferia’ nazwano ‘manifestem’. To pod jej wpływem państwa Ameryki Łacińskiej zdecydowane były wejść w nurt przemian i nie godziły się na pozostanie peryferią.

Należy zauważyć, że bieżąca działalność i badania CEPAL, w porównaniu z realizowanymi w pierwszych dwóch dekadach, nie są tak popularne i szeroko dyskutowane w Ameryce Łacińskiej i na świecie. W owym czasie Komisja, która posiadała ogromny potencjał intelektualny, możliwości wsparcia technicznego, kształcenia i informacji, była jedyną taką instytucją dla państw latynoamerykańskich zdolną wykorzystać te zasoby, którymi dysponowała. W latach pięćdziesiątych po ‘straconej dekadzie’ trudno było odbudować wiarę w możliwości przezwyciężenia kryzysu i wyjścia z zastoju gospodarczego oraz takie zaufanie, jakie miała CEPAL w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Mniejsza widoczność prac prowadzonych przez CEPAL w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych może wiązać się również z powstaniem i reorganizacją struktur innych organizacji międzynarodowych i instytucji naukowych, mniej aktywnych we wcześniejszym okresie. Za przykład mogą posłużyć Organizacja Państw Amerykańskich czy Instytut ds. Integracji (INTAL) działający w ramach BID. Jednakże o ciągłej

dynamice i znaczeniu prac CEPAL świadczyć może międzynarodowe uznanie ostatnich tworzonych w jej ramach idei. Wskazać można w tym przypadku na popularność regionalizmu otwartego a także aktywne uczestnictwo Komisji jako instytucji doradczej, czego przykładem jest zaangażowanie CEPAL w realizację Planu Puebla-Panama.

Dzięki przesłankom, które pomocne były przy wyborze tematu rozprawy doktorskiej, we wprowadzeniu do pracy postawiłam hipotezę: **Komisja Gospodarcza ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów ONZ (CEPAL) wniosła istotny wkład w rozwój koncepcji dotyczących regionu i rozwoju regionalnego, a ich wykorzystanie w praktyce odegrało ważną rolę w rozwoju społecznym i gospodarczym Ameryki Łacińskiej.** Została ona oparta na założeniach, które rozwijane były w kolejnych rozdziałach i znalazły w nich potwierdzenie. Najważniejszymi, wśród sformułowanych założeń były następujące:

- koncepcja „centrum-peryferia” Raula Prebisha w nowatorski sposób ujmowała związki międzyregionalne oraz miała decydujący wpływ w krajach Ameryki Łacińskiej na rozwój polityki gospodarczej w latach pięćdziesiątych XX wieku;
- promowana przez CEPAL integracja regionalna przyspieszyła proces tworzenia regionalnych ugrupowań gospodarczych w Ameryce Łacińskiej;
- koncepcja ‘regionu wirtualnego’ Sergio Boisiera to nowoczesne spojrzenie na region, wychodzące naprzeciw wpływom, jakie przemiany technologiczne i gospodarcze odgrywają w procesie przeobrażeń społeczno-gospodarczych na świecie;
- potraktowanie przez S. Boisiera regionu jako ‘quasi-państwa’ i ‘quasi-przedsiębiorstwa’ otworzyło nowe możliwości planistom regionalnym i dostarczyło nowych narzędzi do ich administrowania;
- ‘regionalizm otwarty’ to stara koncepcja w studiach regionalnych, która stosowana jest w nowym, globalnym kontekście;
- wiele z teoretycznych założeń CEPAL miało zastosowanie w praktyce i wpłynęło w sposób decydujący na rozwój poszczególnych regionów i społeczności lokalnych w Ameryce Łacińskiej.

Opierając się na wymienionych założeniach oraz wspomagając się uzyskanymi na zadane sobie pytania odpowiedziami można uznać, że postawiona hipoteza została sformułowana poprawnie i jest czasowo słuszna.

Na zakończenie nasuwa się dodatkowy wniosek – zgodny z tym co napisał Sergio Boisier w pracy pt. *El difícil arte de hacer región* [Trudna sztuka tworzenia regionu]: „*Nie można poruszać kwestii regionalnych, w tym tworzyć programów rozwoju regionalnego, bez uwzględnienia:*

- *przeszłości, na którą składają się doświadczenia w planowaniu regionalnym*
- *wskazanie trafnych i błędnych decyzji;*
- *dialektyki, czyli popieranie teorii praktyką i odwrotnie;*

- *czynnika ludzkiego, jako najważniejszego elementu, przedmiotu i podmiotu rozwoju*².

W przytoczonych słowach pojawiają się wymienione w rozprawie elementy, charakteryzujące idee i działania CEPAL. Wśród nich wypracowana w ramach Komisji i stosowana przez jej badaczy metoda strukturalno-historyczna, która bezsprzecznie wzbogaciła prace badawcze latynoamerykanistów na świecie.

² Boisier Sergio, *El difícil arte de hacer región*, seria Investigación nr 91/04, ILPES, Santiago de Chile, 1991.

A N E K S

CEPAL: ZADANIA I STRUKTURA¹

Podstawowe Informacje:

1. CEPAL jest jedną z pięciu regionalnych komisji gospodarczych Organizacji Narodów Zjednoczonych. Powołana została jako organ wspomagający Radę Gospodarczą i Społeczną ONZ, a jej prace determinują postanowienia rządów państw członkowskich.
2. W skład Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ wchodzi 54 państw – członków ONZ, wybieranych przez Zgromadzenie Ogólne NZ. Miejsca rozdzielane są według kryterium geograficznego, tzn.: 14 – przysługuje państwom afrykańskim, 11 – azjatyckim, 6 – Europy Wschodniej, 10 – latinoamerykańskim i karaibskim, 13 – Europy Zachodniej i pozostałym (w tym USA i Kanadzie). Zgodnie z Kartą NZ Rada Gospodarcza i Społeczna jest organem doradczym dla państw członkowskich w zakresie polityk postępu społecznego i gospodarczego, walki z bezrobociem, osiągnięcia wyższego poziomu życia i dobrobytu społeczeństw, propozycji rozwiązywania problemów zdrowotnych, wspomagania współpracy kulturalnej między krajami członkowskimi. Do jej zadań należy również zaliczyć koordynowanie prac organów jej podległych, w tym między innymi: 5 komisji regionalnych, 14 komisji tematycznych. Rada wykorzystuje około 70% zasobów ludzkich i finansowych, którymi dysponuje ONZ.
3. Zgodnie z rezolucją nr 106 (VI) Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ, z dnia 25 lutego 1948 roku, powołana została Komisja Gospodarcza ds. Ameryki Łacińskiej. 27 lipca 1984 roku zgodnie z rezolucją 1984/67 Rada zatwierdziła modyfikację nazwy Komisji, która od tej pory brzmi Komisja Gospodarcza ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów (CEPAL - *Comisión Económica para América Latina y el Caribe*, ECLAC - *Economic Commission for Latin America and the Caribbean*).
4. Od momentu powołania CEPAL jej siedziba znajduje się w Santiago de Chile (Fot. 1).

Fot. 1
Siedziba CEPAL.
Budynek ONZ zaprojektowany przez
Emilio Duharta, oddany do użytku
w 1966 roku.

5. Wszystkie przedsięwzięcia i prace podejmowane przez CEPAL oraz projekty przez nią realizowane mają na celu rozwój i osiągnięcie postępu przez kraje Ameryki Łacińskiej i Karaibów pod względem gospodarczym i społecznym, a także zacieśnienie wewnątrzregionalnej współpracy gospodarczej oraz całego regionu z resztą świata.
6. Odpowiedzialnym za wszelkie działania Komisji oraz jej administrowanie jest Sekretarz Wykonawczy, który podlega bezpośrednio Sekretarzowi Generalnemu NZ. Od grudnia 2003 roku, funkcję tę pełni José Luis Machinea. Od momentu powołania CEPAL jej sekretarzami wykonawczymi byli:
 - 1948-1950, Gustavo Martínez Cabañas (Meksyk),
 - 1950-1963, Raul Prebisch (Argentyna),
 - 1963-1966, José Antonio Mayobre (Wenezuela),
 - 1967-1972, Carlos Quintana (Meksyk),
 - 1972-1985, Enrique Iglesias (Urugwaj),
 - 1985-1987, Norberto González (Argentyna),
 - 1988-1997, Gert Rosenthal (Gwatemala),
 - 1998-2003, José Antonio Ocampo (Kolumbia).
7. Prace Komisji koordynowane są za pomocą Sekretariatu Wykonawczego. Do podstawowych jego funkcji należy:
 - wykonywanie prac administracyjnych i dokumentacyjnych wobec Komisji oraz jej organów pomocniczych;
 - realizacja studiów, badań i innych działań mieszczących się w ramach kompetencji Komisji;
 - promocja rozwoju gospodarczego i społecznego w Ameryce Łacińskiej poprzez współpracę i integrację regionalną;
 - gromadzenie, tworzenie, interpretacja i rozpowszechnianie informacji i danych nt. rozwoju gospodarczego i społecznego Ameryki Łacińskiej;
 - zapewnienie wsparcia rządów państw członkowskich poprzez: tworzenie, organizowanie i wdrażanie programów współpracy technicznej;

- tworzenie i promocja działań i projektów pomocnych w dążeniu do rozwoju;
 - organizowanie konferencji i zebrań grup międzyrządowych, ekspertów oraz obejmowanie patronatem szkoleń, seminariów;
 - promocja Ameryki Łacińskiej oraz wskazywanie problemów i potrzeb regionalnych na forach światowych;
 - koordynowanie działań Komisji z pracami ONZ i organizacjami międzyrządowymi w celu uniknięcia dublowania prac i osiągnięcia komplementarności działań.
8. Celem usprawnienia prac CEPAL powołano dwie regionalne siedziby. Pierwsza powstała w 1951 roku w mieście Meksyk, celem koordynowania prac w Ameryce Środkowej. Druga mieści się w Port of Spain, powołana w 1966 roku, dla regionu Karaibów. Oprócz wymienionych, CEPAL posiada biura narodowe w Buenos Aires, Brazylii, Montevideo i Bogocie, a także filię w Waszyngtonie.
9. Finansowanie Komisji pochodzi przede wszystkim z budżetu ONZ, ale również zdarzają się bezpośrednie datki od krajów członkowskich oraz dofinansowania określonych projektów, prac, kursów i spotkań.
10. Decyzje co do podejmowanych prac zapadają przede wszystkim na sesjach Komisji – organizowanych co dwa lata, a także na posiedzeniach Komitetu Plenarnego i zebraniach organów pomocniczych (tj. Komitetu Ekspertów Rządowych, Komitetu Współpracy Środkowoamerykańskiej, Komitetu Rozwoju i Współpracy Karaibskiej, Regionalnej Konferencji na rzecz Integracji Kobiet w Rozwoju Gospodarczym Ameryki Łacińskiej i Karaibów, Regionalnej Rady ds. Planowania).
11. Kraje członkowskie
- Aktualnie do Komisji Gospodarczej ds. Ameryki Łacińskiej i Karaibów należą 43 państwa (w tym 33 kraje Ameryki Łacińskiej i Karaibów), a stowarzyszonych jest z nią 8. Procesowi akcesyjnemu podlega obecnie Korea Południowa. Poniżej zamieszczona została lista państw członkowskich (ułożona chronologicznie):

Członkowie założyciele (przyjęci 25 lutego 1948 roku):

Argentyna, Boliwia, Brazylia, Chile, Dominikana, Ekwador, Francja, Gwatemala, Haiti, Holandia, Honduras, Kanada, Kolumbia, Kostaryka, Kuba, Meksyk, Nikaragua, Panama, Paragwaj, Peru, Salwador, Urugwaj, USA, Wenezuela, Wielka Brytania.

Państwa przyjęte w następnych latach:

Trinidad i Tobago (18.IX.1962), Jamajka (18.IX.1962), Gujana (20.IX.1966), Barbados (9.XII.1966), Bahamy (18.IX.1973), Grenada (17.IX.1974), Surinam (4.XII.1975), Dominika (18.XII.1978), Hiszpania (3.VIII.1979), Saint Lucia (18.IX.1979), Saint Vincent i Grenadyny (16.IX.1980), Belize (25.IX.1981), Antigua i Barbuda (11.XI.1981), Saint Kitts i Nevis (23.IX.1983), Portugalia (27.VII.1984), Włochy (27.VII.1990), Niemcy (26.VII.2005), Japonia (18.IX.2006),

Członkowie stowarzyszeni:

Montserrat (23.IV.1968), Antyle Holenderskie (14.V.1982), Brytyjskie W-y Dziewicze (6.IV.1984), W-y Dziewicze USA (6.IV.1984), Aruba (22.IV.1988), Portoryko (10.V.1990), Anguila (20.IV.1996), Turks i Caicos (24.III.2006)

12. Struktura CEPAL

W wewnętrznej budowie Komisji wydzielić można pion administracyjny, badań i analiz, promocji i informacji oraz wydawnictw (patrz zamieszczony schemat nr 2). Z punktu widzenia niniejszej pracy, szczególnie interesujące może być przedstawienie zakresu tematycznego prac prowadzonych w pionie badań i analiz, podzielonego na jednostki tematyczne, w ramach których wykonywane są badania, analizy, projekty i szkolenia (obrazuje to tabela nr 10) . Jest to o tyle ważne, gdyż obrazuje podział tematyczny istniejący wewnątrz instytucji oraz główne projekty realizowane w ramach CEPAL.

Tabela 10.

Jednostki CEPAL: zakres tematyczny prowadzonych prac
oraz wybrane projekty badawcze i publikacje.

JEDNOSTKA CEPAL	WYBRANE TEMATY BADAŃ	WYBRANE PUBLIKACJE
ds. Rozwoju Gospodarczego [División de Desarrollo Económico]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Koordynacja polityk makroekonomicznych w Ameryce Łacińskiej; 2. Sektor finansowy w Ameryce Łacińskiej: stabilizacja, wzrost, równowaga; 3. Konsekwencje wprowadzenia euro; 4. Lokalny rozwój gospodarczy a decentralizacja; 5. Wzrost, zatrudnienie i równowaga: skutki reform gospodarczych w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Estudio Económico de América Latina</i> 2. seria: <i>Balance preliminar de las economías de América Latina y el Caribe</i> 3. G. Aghon, P. Cortés, F. Albuquerque, <i>Desarrollo económico local y descentralización en América Latina: análisis comparativo</i> (2001)
ds. Rozwoju Społecznego [División de Desarrollo Social]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Diagnoza sytuacji ludności i poszczególnych grup społecznych w krajach Ameryki Łacińskiej; 2. Studia nad wpływem polityk rozwoju na poziom dobrobytu; 3. Poprawa skuteczności polityk społecznych; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Panorama social de América Latina</i> 2. seria: <i>Políticas Sociales</i> 3. <i>Protagonismo juvenil en los proyectos locales: Lecciones del Cono Sur</i> (Libros de la CEPAL no. 56, marzo 2001)
ds. Statystyki i Prognoz Gospodarnych [División de Estadística y Proyecciones Económicas]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Pozyskiwanie i przetwarzanie danych statystycznych; 2. Poprawa jakości ankiet i wskaźników pomiaru warunków życia w Ameryce Łacińskiej; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Anuario Estadístico de América Latina y el Caribe</i> 2. seria: <i>Balance preliminar de las economías de América Latina y el Caribe</i> 3. seria: <i>Estudios estadísticos y prospectivas</i>
ds. Ludności [División de Población] nazywana też: CELADE – Centro Latinoamericano y Caribeño de Demografía	<ol style="list-style-type: none"> 1. System informacji na temat migracji międzynarodowych w ramach państw Wspólnoty Andyjskiej; 2. Rozmieszczenie przestrzenne ludności i urbanizacja; 3. Młodzież, społeczeństwo i rozwój: problemy, możliwości, wyzwania; 4. Starzenie się ludności w Ameryce Łacińskiej; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Boletín Demográfico</i> 2. czasopismo: <i>Revista Notas de la Población</i> 3. seria: <i>Población y desarrollo</i>

<p>ds. Handlu Międzynarodowego i Integracji [<i>División de Comercio Internacional e Integración</i>]</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Handel międzynarodowy; 2. Integracja regionalna: Mercosur – Wspólnota Andyjska, Caricom; 3. Układy handlowe; 4. Związki międzyregionalne; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Panorama de la inserción internacional de América Latina y el Caribe</i> 2. serie: <i>Comercio Internacional</i> 3. Valentine Kuzmine, <i>El comercio entre América Latina y los países de Europa Central y Oriental en los años noventa</i> (diciembre 2001)
<p>ds. Planowania Gospodarczego i Społecznego – ILPES [<i>Instituto Latinoamericano y del Caribe de Planificación Económica y Social</i>]</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Administracja publiczna a zarządzanie; 2. Kierowanie rozwojem regionalnym i lokalnym; 3. Projekty i planowanie inwestycji; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Cuadernos del ILPES</i> 2. serie: <i>Manuales</i> 3. <i>Instituciones y Actores del Desarrollo Territorial en el Marco de la Globalización</i> (noviembre 1999)
<p>ds. Rozwoju Produkcji i Przedsiębiorczości [<i>División de Desarrollo Productivo y Empresarial</i>]</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Studia nad strukturą i zachowaniem sektora produkcji w Ameryce Łacińskiej; 2. Inwestycje i strategię przedsiębiorstw; 3. Rozwój przemysłowy i technologiczny; 4. Rozwój rolnictwa; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Desarrollo Productivo</i> 2. <i>Panorama de la agricultura de América Latina y el Caribe</i> 3. <i>La inversión extranjera en América Latina y el Caribe. Informe 2000.</i> (abril 2001)
<p>ds. Środowiska Naturalnego i Osadnictwa [<i>División de Medio Ambiente y Asentamientos Humanos</i>]</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ocena rozwoju zrównoważonego w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach; 2. Gospodarka a środowisko naturalne; 3. Strategie i instrumenty administracji miejskiej w rozwoju zrównoważonym w Ameryce Łacińskiej i Karaibach; 4. Program „Habitat” w Ameryce Łacińskiej; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Medio Ambiente y Desarrollo</i> 2. <i>Ciudades Intermedias en América Latina y el Caribe: propuesta para la gestión urbana</i>, comp. R. Jordan, D. Simoni, (Junio 1998)
<p>ds. Zasobów Naturalnych i Infrastruktury [<i>División de Recursos Naturales e Infraestructura</i>]</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zasoby naturalne wobec wyzwań rozwoju zrównoważonego i rozwoju społecznego; 2. Zasoby wodne; 3. Zasoby energetyczne i mineralne; 4. Zasoby turystyczne; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Recursos Naturales e Infraestructura</i> 2. Terence R. Lee, Andrei S. Jourovlev, <i>Los precios, la propiedad y los mercados en la asignación del agua</i> (Octubre 1998)
<p>ds. Transportu [Unidad de Transporte]</p>	<p>zadaniem jednostki jest doradztwo krajom Ameryki Łacińskiej w celu polepszenia usług transportowych</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Boletín FAL</i>

<p>ds. Kobiet i Rozwoju [Unidad Mujer y Desarrollo]</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zmiany w systemie emerytalnym i ich wpływ na przewyższanie różnic między kobietą a mężczyzną; 2. Tworzenie wskaźników mających na celu polepszenie jakości <i>gender studies</i>; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. seria: <i>Mujer y Desarrollo</i> 2. <i>Participación y liderazgo en América Latina y el Caribe: indicadores de género</i> (diciembre 1999)
<p>ds. Studiów Specjalnych [Unidad de Estudios Especiales]</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Międzynarodowa Konferencja dotycząca Finansowania Rozwoju; 2. Warsztaty na temat makroekonomii i ubóstwa; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. serie: <i>Financiamiento del Desarrollo</i> 2. Günther Held, Raquel Szalachman, <i>Regulación y supervisión de la banca en la experiencia de liberalización financiera en Chile (1974-1988)</i>, 1989

BIBLIOGRAFIA

Prace wydane przez CEPAL

- Albuquerque Francisco, *Competitividad internacional, estrategia empresarial y papel de las regiones*, seria: Ensayos nr 28, ILPES, Santiago de Chile, 1995.
- Albuquerque Francisco, Cortés Patricia (red.), *Desarrollo económico local y descentralización en América Latina: análisis comparativo*, CEPAL/GTZ, Santiago de Chile, 2001.
- Alonso José A., *Apertura y Desarrollo Regional en la Periferia Capitalista: El caso de México*, [w:] *América Latina Hoy* no. 22, 1999.
- Anuario Estadístico de América Latina y el Caribe 1989*, CEPAL, Santiago de Chile, 1990.
- Los aspectos sociales del desarrollo regional en América Latina*, Seminario sobre aspectos sociales del desarrollo regional organizado por las Naciones Unidas, a través de la Comisión Económica para América Latina, el Instituto Latinoamericano de Planificación Económica y Social y la Oficina de Cooperación Técnica, Santiago de Chile, 3 al 14 de noviembre de 1969 [maszynopis].
- Balboa Manuel, Wolfe Marshall (red.), *Evaluación de Quito*, seria: Cuadernos de la CEPAL no. 2, Santiago, 1975.
- Bervejillo Federico, *Territorios en la globalización: cambio global y estrategias de desarrollo territorial*, ILPES, seria: Ensayos – ILPES, nr 34, LC/IP/G.99, Santiago, 1996.
- Bielschowsky Ricardo, *Evolución de las ideas de la CEPAL*, [w:] *Revista de la CEPAL*, no. extraordinario, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.
- Boisier Sergio, *La descentralización: el eslabón perdido de la cadena transformación productiva con equidad y sustentabilidad*, seria: Cuadernos de ILPES nr 36, ILPES, Santiago de Chile [bd].
- Boisier Sergio, Riera José, *Algunos aspectos sociales del desarrollo regional en Chile*, [w:] *Seminario sobre aspectos sociales del desarrollo regional organizado*

- por las NU a través de la CEPAL*, ILPES y La Oficina de Cooperación Técnica, Santiago de Chile, 3 al. 14 de noviembre de 1969.
- Boisier Sergio, *La teoría de los polos de crecimiento y las estrategias de desarrollo regional en América Latina*, [w:] *Los polos de crecimiento: la teoría y la práctica en América Latina*, ILPES, 1978, ss. 105-168.
- Boisier Sergio, *Planning a system of regions*, ILPES, Santiago de Chile, 1981.
- Boisier Sergio, *Las regiones como espacios socialmente construidos*, seria: Ensayos nr 1, ILPES, Santiago de Chile, 1987.
- Boisier Sergio, *El difícil arte de hacer region*. seria Investigacion nr 4, ILPES, Santiago de Chile, 1991.
- Boisier S., *Notas sobre regionalización, descentralización y desarrollo regional*, Seria: Ensayos nr 7, Santiago de Chile, ILPES, 1991.
- Boisier Sergio, *Los tiempos verbales del desarrollo regional en America Latina*, Seria: Ensayos, nr 6, ILPES, Santiago de Chile, 1991.
- Boisier Sergio, *El conflicto centro-periferia en torno al fondo nacional de desarrollo regional*, Seria: Investigación nr 6, ILPES, Santiago de Chile, 1992.
- Boisier Sergio, *La gestión de las regiones en el nuevo orden internacional: cuasi-estado y cuasi-empresas*, ILPES, Santiago de Chile, 1992.
- Boisier Sergio, *La política nacional de desarrollo regional del gobierno de transición: apreciaciones y dudas*, [w:] *EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano-Regionales* no. 55, Pontificia Universidad Católica de Chile, Santiago, 1992.
- Boisier Sergio, *Las transformaciones en el pensamiento regionalista latinoamericano*, seria: Investigación Documento 7, ILPES, Santiago, 1993.
- Boisier Sergio, *Post modernismo territorial y globalización: regiones pivotaes y regiones virtuales*, seria: Ensayos, Documento 19, ILPES, Santiago de Chile, 1993.
- Boisier Sergio, *Crisis y alternativas en los procesos de regionalización*, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 52, CEPAL, Santiago de Chile, 1994.
- Boisier Sergio, *La gestión del desarrollo regional en las economías del mercado abiertas y descentralizadas (el caso chileno)*, seria: Ensayos, Documento 24, ILPES, Santiago de Chile, 1994.
- Boisier Sergio, *Modernización y gestión regional. El caso chileno*, seria: Ensayos Documento 25, ILPES, Santiago de Chile, 1994.
- Boisier Sergio, *En busca del esquivo desarrollo regional: entre la caja negra y el proyecto político*, seria: Ensayos, nr 30, ILPES, Santiago de Chile, 1995.
- Boisier Sergio, *Modernidad y Territorio*, ILPES/CEPAL, seria: Cuadernos del ILPES nr 42, Santiago, 1996.
- Boisier Sergio, *Política regional en una era de globalización ¿hace sentido en América Latina?*, seria: Ensayos, Documento 33, ILPES, Santiago de Chile, 1996.
- Boisier Sergio, *Fly your kite: a methaphor for a theory of territorial development*, seria: Ensayos, nr 37, ILPES, Santiago, 1997.
- Boisier Sergio, *Teorías y metáforas sobre desarrollo territorial*, CEPAL, Santiago de Chile, 1999.

- Boisier Sergio, *¿Y si el desarrollo fuese una emergencia sistémica?*, Santiago, 2002 [maszynopis].
- Cardoso Fernando Henrique, La originalidad de la copia: la CEPAL y la idea de desarrollo, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 4, Santiago, 1977.
- Cardoso Fernando Henrique, Faletto Enzo, Dependencia y desarrollo en América Latina, [w:] *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, Chile, 1998.
- Cayuela José, *CEPAL, 40 años (1948-1988)*, CEPAL, Santiago, 1988.
- Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, vol. I, II, CEPAL/Fondo de Cultura Económica, Santiago, 1998.
- Concepto de regiones en desarrollo: su tipología y delimitación*, CEPAL, Santiago de Chile, 1974.
- La contribución de la CEPAL a la integración física de los sistemas de transporte en Sudamérica: una reseña histórica*, seria: Boletín FAL no. 172 diciembre 2000, CEPAL, Santiago de Chile.
- Coraggio José Luis, *Notas sobre problemas del análisis espacial*, ILPES, Santiago de Chile, 1973.
- Coraggio José Luis, *Polarización, desarrollo e integración*, ILPES, Santiago de Chile, 1973.
- Coraggio José Luis, Hacia una revisión de la teoría de los polos de desarrollo, [w:] *Los polos de crecimiento: la teoría y la práctica en América Latina*, ILPES, 1978, ss. 169-200.
- Coraggio Jose Luis, Polarización, desarrollo e integración, [w:] *Los polos de crecimiento: la teoría y la práctica en América Latina*, ILPES, 1978, ss. 307-336.
- Desarrollo turístico en el municipio de Buena Vista, Santa Cruz Bolivia: desafíos y opciones para impulsar un proyecto de desarrollo local*, CEPAL LC/R.2036, Santiago, 8 noviembre de 2000.
- Faletto Enzo, La CEPAL y la sociología del desarrollo, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 58, Santiago, 1996.
- Di Filippo Armando, La visión centro-periferia hoy, [w:] *Revista de la CEPAL*, no extraordinario, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.
- Di Filippo Armando, Franco Rolando, *Integración regional, desarrollo y equidad*, CEPAL/Siglo XXI editores, Madrid, 2000.
- El estado actual de la planificación en América Latina y el Caribe*, seria: Cuadernos del ILPES nr 28, ILPES, Santiago de Chile, 1982.
- Estudio económico de América Latina, 1949*, UN, New York, 1951.
- Experiencias de planificación regional en América Latina: una teoría en busca de una práctica*, ILPES, Santiago de Chile, 1981.
- Fajnzylber Fernando, *Industrialización en América Latina: de la 'caja negra al casillero vacío'*, seria: Cuadernos de la CEPAL no. 60, Santiago de Chile, 1990.
- Franco Rolando, Di Filippo Armando (red.), *Las dimensiones sociales de la integración regional en América Latina*, CEPAL, Santiago, 1999.

- Furtado Celso, Acumulación y creatividad, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 6, Santiago, 1978.
- Gallopin Gilberto, *Sostenibilidad y desarrollo sostenible: un enfoque sistémico*, CEPAL, Santiago de Chile, 2003.
- Industrialização e desenvolvimento do Nordeste. Anais do Seminário realizado em Brasília, de 12 a 14.03.84*, IPEA/CEPAL, Brasilia, 1985.
- Instrumentos de promoción industrial y desarrollo regional: discusión de algunas líneas de política para el Nordeste*, IPEA/CEPAL, 1983.
- Kukliński Antoni R., Investigaciones sobre desarrollo regional en el marco del Instituto de Investigaciones de las Naciones Unidas para el desarrollo social [w:] *Seminario sobre Aspectos Sociales del Desarrollo Regional*, organizado por las NU a través de la CEPAL, ILPES y La Oficina de Cooperación Técnica, Santiago de Chile, 3 al. 14 de noviembre de 1969 [maszynopis].
- Kukliński Antoni R., Metas de las políticas regionales y objetivos de la planificación regional, [w:] *Seminario sobre Aspectos Sociales del Desarrollo Regional* organizado por las NU a través de la CEPAL, ILPES y La Oficina de Cooperación Técnica, Santiago de Chile, 3 al 14 de noviembre de 1969 [maszynopis].
- Kuwayama Mikio, *Regionalización abierta de América Latina para su adecuada inserción internacional*, CEPAL, Santiago, 1993.
- Linstone Harold, La necesidad de perspectivas múltiples de planificación [w:] *Revista de la CEPAL* No. 31, Santiago de Chile, 1987.
- Lira Luis, *Regionalismo virtual y regionalismo abierto*, seria: Investigación nr 13, ILPES, Santiago de Chile, 1995.
- Mallon Richard, Un nuevo centro y una nueva periferia, [w:] *Revista de la CEPAL no extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.
- Matos Carlos, *Política, planificación y gobierno*, ILPES, Caracas, 1990.
- Medina Echevarría José, Consideraciones sociológicas sobre el desarrollo económico de América Latina, [w:] *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL, Chile, 1998*.
- Medina Javier Enrique, *Los estudios del futuro y la prospectiva: Claves para la construcción social de las regiones*, seria: Ensayos 32, ILPES, Santiago de Chile, 1996.
- El Mercado Común Latinoamericano*, CEPAL, Santiago de Chile, 1959.
- Millan Felipe, *Competitividad internacional de regiones*, seria: Ensayos nr 22, ILPES, Santiago de Chile, 1996.
- Ocampo José, Cincuenta años de la CEPAL, [w:] *Revista de la CEPAL no. extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.
- Pacheco Camilo, *El ambiente competitivo de la región Arequipa: Una visión panorámica*, seria: Investigación 96/16, ILPES, Santiago de Chile, 1996.
- Pinto Aníbal, Notas sobre los estilos de desarrollo en América Latina, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 1, Santiago, 1976.
- Plan de acción regional latinoamericano y del Caribe sobre población y desarrollo*, CEPAL/CIPD, Santiago, 1996.

- Pollock David, Kerner Daniel, Love Joseph, Entrevista inédita a Prebisch: logros y deficiencias de la CEPAL, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 75, Santiago de Chile, 2001.
- Prebisch Raul, Crítica al capitalismo periférico, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 1, Santiago, 1976.
- Prebisch Raul, La periferia latinoamericana en el sistema global del capitalismo [w:] *Revista de la CEPAL* no. 13, Santiago, 1981.
- Prebisch Raul, El desarrollo económico de América Latina y algunos de sus principales problemas, [w:] *Cincuenta años de pensamiento en la CEPAL*, Santiago, 1998.
- Los problemas actuales del comercio interlatinoamericano*, CEPAL, Santiago de Chile, 1959.
- Raúl Prebisch: *un aporte al estudio de su pensamiento*, serie: Libros de la CEPAL, CEPAL, Santiago de Chile, 1987.
- El regionalismo abierto en América Latina y el Caribe. La integración económica al servicio de la transformación productiva con equidad.*, CEPAL, Santiago de Chile, Septiembre de 1994.
- Santa Cruz Hernan, *La CEPAL, encarnación de una esperanza de América Latina*, serie: Cuadernos de la CEPAL no. 50, CEPAL, Santiago de Chile, 1985.
- Sica Dante, *Industria y territorio: un análisis para la provincia de Buenos Aires*, CEPAL, Santiago de Chile, 2001.
- Silva Iván, *Disparidades, competitividad territorial y desarrollo local y regional en América Latina*, CEPAL, Santiago, 2003.
- Stöhr Walter, *Materials on regional development in Latin America: experience and prospects; draft version*, CEPAL/PAIGH, Santiago de Chile, 1969.
- Sunkel Osvaldo, Institucionalismo y estructuralismo, [w:] *Revista de la CEPAL* no. 38, Santiago, 1989.
- Sunkel Osvaldo, Paz Pedro, *Subdesarrollo latinoamericano y la teoría del desarrollo*, CEPAL/Siglo XXI, Mexico, 1976.
- Transformación productiva con equidad. La tarea prioritaria del desarrollo de América Latina y el Caribe en los años noventa*, CEPAL, Santiago, 1990.
- Uribe-Echevarría Verónica, *Desarrollo regional en los noventa. Tendencias y perspectivas en Latinoamérica*, ILPES/IEU, Santiago de Chile, 1989.
- Ventura-Dias Vivianne, La CEPAL y el sistema interamericano, [w:] *Revista de la CEPAL no. extraordinario*, CEPAL, Santiago, Octubre 1998.
- Viera-Gallo José Antonio, Política y regionalización, [w:] *Instituciones y actores del desarrollo territorial en el marco de la globalización*. ILPES/Ediciones de la Universidad del Bío-Bío, Santiago, 1999.
- Wolfe Marshall, Enfoques del desarrollo: ¿de quién y hacia qué?, [w:] *Revista de la CEPAL* no 1, 1976, CEPAL, Santiago.
- Wolfe Marshall, Agentes del desarrollo, [w:] *Revista de la CEPAL* no 31, CEPAL, Santiago de Chile, 1987.

Pozostałe publikacje

- Baranowski Andrzej, *Projektowanie zrównoważone w architekturze*, Politechnika Gdańska, Gdańsk, 1998.
- Bodemer Klaus, Berbusse Jurgen, Coraggio José L., *Urban Social Policies at the Turn of the Millennium*, Institut für Iberoamerika-Kunde, Hamburg, 1999.
- Boisier Sergio, La planeación regional. Decisión política para un desarrollo en equilibrio, [w:] *Revista Antioqueña de Economía y Desarrollo*, nr 21, Medellín, Kolumbia [bd].
- Boisier Sergio, *La gestión de las regiones en el nuevo orden internacional: cuasi-estados y cuasi-empresas*, CESLA, Warszawa, 1992.
- Boisier Sergio, What if development is really the emergence of a system?, [w:] *Ameryka Łacińska – rozumem i sercem*, CESLA, Warszawa, 2003.
- Bolívar Simón, *List z Jamajki*, CESLA, Warszawa, 1990.
- Bonasewicz Andrzej, *Urbanizacja i rozwój regionalny Wenezueli*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1980.
- Boudville R. Jacques, Metody planowania zintegrowanego rozwoju regionalnego, [w:] *Przestrzeń Krajów Trzeciego Świata. Problemy metodologiczne, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej (PZLG) z. 1-2*, PAN IGiPZ, Warszawa, 1974.
- Brunet Roger, O teorię w geografii regionalnej, [w:] *PZLG z. 2-3 / 1988*, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 1988.
- Bustos Cara Roberto, Espacio-tiempo y territorio, [w:] *Estudios Regionales Interdisciplinarios*, Universidad Nacional del Sur, Bahía Blanca, Argentina, 1998. ss. 67-83.
- Cantori Luis, Spiegel Steven, Las relaciones internacionales de las regiones, [w:] *Revista de la Integración* nr 14, Instituto para la Integración de América Latina, BID, 1973. ss. 15-51.
- Caracterización y desarrollo regional bonaerense*, Gobernación de la Provincia de Buenos Aires, La Plata, 1979.
- Cardoso Fernando Henrique, Faletto Enzo, Globalna analiza rozwoju [w:] *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa, 1987.
- Castells Manuel, *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa, 1982.
- Chojnicki Zbyszko, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki – Wyd. Naukowe, Poznań, 1999.
- CEPAL: *Globalización y regionalización: una visión desde América Latina y el Caribe*, seria: CAPITULOS nr 58, enero-abril 2000, SELA, Venezuela.
- Cernadas de Bulnes Mabel N., Estado-Nación y las identidades nacionales ante los nuevos desafíos, [w:] *Estudios Regionales Interdisciplinarios*, Universidad Nacional del Sur, Bahía Blanca, Argentina, 1998. ss. 33-47.
- Checa Sánchez Adelaida, García Casado María Teresa, *La Comunidad Andina*, seria: Colección Iberoamericana no. 3, Madrid, 1999.

- Chisholm Michael, *Modern World Development. A geographical perspective*, Hutchinson, 1982.
- Claval Paul, Współczesna geografia ekonomiczno-społeczna we Francji, [w:] *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej – PZLG* z. 1, 1988, PAN, Warszawa, 1988.
- Claval Paul, Geografia społeczna we Francji, [w:] *PZLG* z. 2-3 1988, PAN, Warszawa, 1988.
- Colantuono Maria Rosa, *Formación e identidad regional en la Provincia del Neuquén*, Universidad Nacional del Comahue, Argentina, Diciembre 1997 [maszynopis].
- Coraggio José Luis, *Elementos para una discusión sobre eficiencia, equidad y conflicto entre regiones*, CIDU, 1969.
- Coraggio José Luis, Hacia una revisión de la teoría de los polos de desarrollo [w:] *Revista EURE* vol. 1 no. 1, Santiago de Chile, 1972.
- Coraggio José Luis, Las bases teóricas de la planificación regional en América Latina (un enfoque crítico), [w:] *Demografía y Economía*, vol. 14, nr 2, 1980, ss. 141-178.
- Coraggio José Luis, *Territorios en transición. Crítica a la planificación regional en América Latina*, Ciudad, Centro de Investigaciones, Quito, 1987.
- Coraggio José L., Sobre la espacialidad social y el concepto de región, [w:] J.L. Coraggio, A.F. Sabate, O. Colman (red.), *La cuestión regional en América Latina*, Ciudad, Quito, 1989, ss. 67-106.
- Correa Eugenia, Vidal Gregorio, El concepto de desarrollo y su transformación, [w:] *Transformación de conceptos*, Siglo XXI editores, México, 1998.
- Cortéz Guerra Fernando, *La cuestión regional-territorial en América Latina: introducción a las ideas de José Luis Coraggio Gazzin*, Universidad Católica de Chile, Santiago 1985. (Documento de Trabajo – Universidad Católica de Chile, Instituto de Estudios Urbanos, nr 151).
- Czerny Mirosława, Planes de desarrollo regional y la integración del espacio en América Latina [w:] *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, vol. 2, Warszawa, 1986.
- Czerny Mirosława, El concepto – región nueva en América Latina, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, vol. 10, Warszawa, 1989.
- Czerny Mirosława, *Restrukturyzacja przemysłu i rozwój regionalny Meksyku*, CESLA, Warszawa, 1994.
- Czerny Mirosława, Rozwój lokalny a procesy globalizacji w Ameryce Łacińskiej, [w:] *Ameryka Łacińska – rozumem i sercem*, CESLA, Warszawa, 2003.
- Czyżowicz E. Wiesław, *Latynoamerykańskie strategie i koncepcje modernizacji kapitalizmu współczesnego*, Akademia Nauk Społecznych PZPR, Warszawa, 1987.
- Dallanegra Pedraza Luis, *El futuro del comercio*, (www.geocities.com/luisdallanegra/futucome.htm), 13 czerwca 2003.
- Dembicz Katarzyna, La región desde las organizaciones internacionales: CEPAL, [w:] *Procesos regionales en Europa Centro-Oriental y América Latina*, CESLA, Warszawa, 2000.

- Dembicz Andrzej, Wymiana handlowa i procesy integracyjne [w:] *Geografia regionalna Ameryki Łacińskiej*, PWN, Warszawa, 1985.
- Dembicz Andrzej, Laurelli Elsa (red), *Procesos regionales en Europa Centro-Oriental y América Latina: experiencias de encuentro y transformación*, CESLA, Warszawa, 2000.
- De Sierra Carmen, Quijano Carlos (1900-1984): revisión intelectual y modernidad en el Uruguay contemporáneo, [w:] *Trabajo intelectual, pensamiento y modernidad en América Latina*, CESLA, Warszawa, 2002.
- Desarrollo regional y globalización económica*, red. S. Flores González, Universidad Autónoma de Tlaxcala, 1995.
- La descentralización. Diálogo para el desarrollo*, Nueva Sociedad/BID, Venezuela 1999.
- Devés Valdés Eduardo, *El pensamiento latinoamericano en el siglo XX. Entre la modernización y la identidad*, tomo I *Del Ariel de Rodó a la CEPAL (1900-1950)*, tomo II *Desde la CEPAL al neoliberalismo (150-1990)*, tomo III *Las discusiones y las figuras del fin del siglo. Los años 90*, Editorial Biblos, Centro de Investigaciones Diego Barros Arana, Buenos Aires, 2003.
- Dobrzycki Wiesław, *Stosunki międzynarodowe w Ameryce Łacińskiej: historia i współczesność*, SCHOLAR, Warszawa, 2000.
- Dobrzycki Wiesław, *System międzyamerykański*, SCHOLAR, Warszawa, 2002.
- Domański Bolesław, *Organizacje międzynarodowe, poradnik metodyczny*, WSHiP, Warszawa, 1998.
- Domański Ryszard, *Kształtowanie otwartych regionów ekonomicznych*, PWE, Warszawa, 1972.
- Domański Ryszard, Alternatywny Model Geografii Ekonomicznej [w:] *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, zeszyt 1, Poznań, 1978.
- Domański Ryszard, *Teoretyczne podstawy geografii ekonomicznej*, PWN, Warszawa, 1982.
- Domański Ryszard, Learning regions in the network economy, [w:] *Argumenta Oeconomica* nr 1(10), 2001.
- Dziwoński Kazimierz, *Studia geograficzne do planu regionalnego* [w:] *Przegląd Geograficzny*, Tom XXV, PWN, Warszawa, 1953.
- Dziwoński Kazimierz, Teoria regionu ekonomicznego, [w:] *Przegląd Geograficzny*, tom XXXIX z. 1, PWN, Warszawa, 1967.
- Friedmann John, *Ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego*, PZLG z.1-2, PAN, Warszawa 1974.
- Friedmann John, Planificación para el siglo XXI: el desafío del posmodernismo, [w:] *EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano-Regionales* nr 55, Pontificia Universidad Católica de Chile, Santiago, 1992.
- Furtado Celso, *Breve introducción al desarrollo*, FCE, México, 1980.
- Celso Furtado, *El capitalismo global*, FCE, México, 1999

- Globalización e integración hacia el siglo XXI*, seria: Aportes para la Integración Latinoamericana, Año IV – No. 4, Julio 1998, Instituto de Integración Latinoamericana, Universidad Nacional de La Plata, La Plata, Argentina, 1998.
- Gorzela Grzegorz, *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy*, Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny nr 14, Instytut Gospodarki Przestrzennej UW, Warszawa, 1989.
- Gorzela Grzegorz, Jałowiecki Bohdan (red.), *Czy Polska będzie państwem regionalnym?*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego (EUROREG) Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 1993a.
- Gorzela Grzegorz, Jałowiecki Bohdan (red.), *Regional question in Europe*, University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development, Warsaw, 1993b.
- Gorzela Grzegorz, Jałowiecki Bohdan, Konkurencyjność regionów, [w:] *Studia regionalne i lokalne* nr 1, EUROREG, 2000.
- Górski Janusz, Sierpiński Witold, *Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1870-1950*, PWN, Warszawa, 1981.
- Grosse Tomasz G., Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego, [w:] *Studia Regionalne i Lokalne* nr 1(8)/2002.
- Guermont Yves, Różne pojęcia przestrzeni w nauce, [w:] *Współczesna geografia francuska*, PZLG z. 2-3, PAN Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 1988.
- Guillén Héctor, *De la integración cepalina a la integración neoliberal en América Latina: de la ALALC al TLAN*, Paryż, 2003 [maszynopis].
- Gurrieri Adolfo (red.), *La obra de Prebisch en la CEPAL*, Fondo de Cultura Económica, México, 1982.
- Guzmán Gabriel, *El desarrollo latinoamericano y la CEPAL*, Ed. Planeta, Barcelona, 1976.
- Grzeszczak J. (red.), *Teoria biegunów wzrostu*, PZLG z. 3-4, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, 1978.
- Grzeszczyk Bolesław, Krytyka pojęcia rozwoju a studia regionalne [w:] *Studia Regionalne i Lokalne* nr 2/2004, EUREREG, Warszawa.
- Hartshorne Richard, Co się rozumie przez geografję jako naukę o zróżnicowaniu przestrzennym, [w:] PZLG z. 4, PAN IG, Warszawa, 1962.
- Hiernaux Daniel, La región insoslayable, [w:] *Revista EURE* no. 63, Universidad Católica de Chile, Santiago de Chile, 1995.
- Hilhorst J., Osie rozwoju a rozchodzenie się innowacji, [w:] *Przestrzeń krajów trzeciego świata. Problemy metodologiczne*, PZLG z. 1-2, Warszawa, 1974.
- Hilhorst J., *On unresolved issues in regional development thinking*, Occasional Papers, Nr 81, The Hague [nadbitka].
- Hirschman Albert, Transmisión interregional e internacional del crecimiento económico, [w:] *Desarrollo regional y globalización económica*, México, 1995.

- Iracheta C. Alfonso, *Planeación y desarrollo. Una visión*. Plaza y Valdés, México, 1997.
- Isard Walter, *Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach*, PWN, Warszawa, 1965.
- Isard Walter, *Methods of Regional Analysis: an Introduction to Regional Science*, The M.I.T. Press, Londyn, 1972.
- Insulza José, *Ensayos sobre política exterior de Chile*, Los Andes, Santiago, 1998.
- Jacome Francine, Serbin Andres, *Sociedad civil e integración regional en el Gran Caribe*, Nueva Sociedad, Caracas, 1998.
- Jałowicki Bohdan, *Spółeczne wytwarzanie przestrzeni*, KiW, Warszawa 1988.
- Jałowicki Bohdan (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1989a.
- Jałowicki Bohdan, *Rozwój lokalny*, Instytut Gospodarki Przestrzennej UW, Warszawa, 1989b.
- Jałowicki Bohdan, Jerzy Tarajkowski (red), *Rozwój gospodarki lokalnej w teorii i praktyce, seria: Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny*, UW, Warszawa, 1990.
- Jałowicki Bohdan, Kukliński Antoni (red.), *Restrukturyzacja regionów jako problem współpracy europejskiej*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Warszawa, 1991.
- Jałowicki Bohdan, Szczepański Marek, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, SCHOLAR, Warszawa, 2002.
- Klaassen Leo, *Myśl i praktyka ekonomiczna a przestrzeń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1988.
- Kmita Jerzy, *Wykłady z logiki i metodologii nauk*, PWN, Warszawa, 1977
- Konstytucja Kolumbii*, Ambasada Kolumbii w RP, CESLA, Warszawa, 2000.
- Kowalski Jan, *Teoria rozwoju regionalnego w świetle koncepcji szwedzkich*, KPZK, PAN zeszyt 114, Warszawa, 1981.
- Kukliński Antoni, *The concept of region in the theoretical and pragmatic perspective* [bd], [nadbitka].
- Kukliński Antoni, *Stare i nowe koncepcje rozwoju studiów regionalnych i lokalnych w drugiej połowie lat osiemdziesiątych*, [nadbitka].
- Kukliński Antoni, Z doświadczeń ze studiów nad możliwością aktywizacji miasteczek przewidzianych na ośrodki powiatowe w woj. poznańskim, [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. XXV, z. 4, PWN, Warszawa, 1953.
- Kukliński Antoni, O kierunkach rozwoju geografii przemysłu, [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. XXVIII, z. 9, PWN, Warszawa, 1956.
- Kukliński Antoni R., Estudios Regionales ¿Quo Vaditis? [w:] *Revista Interamericana de Planificación*, vol. XIII no. 52 diciembre de 1972, ss. 70-86.
- Kukliński Antoni, Studia regionalia – quo vaditis?, [w:] *Przegląd Geograficzny*, z. 2, 1979.

- Kukliński Antoni (red.), *Poland in the perspective of global change*, Warszawa, 1991.
- Kukliński Antoni (red.), *Polonia, quo vadis?*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, Warszawa, 1993.
- Kukliński Antoni (red.), *European space, Baltic space, Polish Space*, European Intitute for Regional and Local Development University of Warsaw, Warsaw, 1997a.
- Kukliński Antoni (red.), *Problematyka przestrzeni europejskiej*, EUROREG, Warszawa, 1997b.
- Leszczycki Stanisław, Aktualne problemy geografii ekonomicznej [w:] *Przegląd Geograficzny* T. XXXVIII, z.4, PAN, Warszawa, 1966.
- Libera Barbara, *Nowe wyzwania integracyjne. NAFTA i inne regionalne inicjatywy na kontynencie amerykańskim*, seria *Studia ekonomiczne* nr 34, PAN Instytut Nauk Ekonomicznych, Warszawa, 1995.
- Lisowski Andrzej, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa, 2003.
- Love Joseph, *Las fuentes del estructuralismo*, [w:] *Prebish y Furtado: El estructuralismo latinoamericano*, red. Jorge Lora i Carlos Mallorquín, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla / Instituto de Ciencias Sociales y Humanidades, México, 1999.
- Łepkowski Tadeusz (red.), *Dzieje Ameryki Łacińskiej* (tom I), KiW, Warszawa, 1977.
- Maldonado Lira Héctor, *30 años de integración andina. Balance y Perspectivas*, Comunidad Andina, Lima, 1999.
- Mallorquín Carlos, *Ideas e historia en torno al pensamiento económico latinoamericano*, Plaza y Valdés, México, 1998.
- Mallorquín Carlos, *Aventuras y desventuras de un economista brasileño (circa 1964-76)*, [w:] *Prebish y Furtado: El estructuralismo latinoamericano*, Univ. Auton. de Puebla 1999.
- Mallorquín Carlos, Lora Jorge (red.), *Prebish y Furtado: el estructuralismo latinoamericano*, Universidad Autónoma de Puebla, Mexico, 1999.
- Manero Fernando, Pastor Luis J. (red.), *El espacio latinoamericano*, Universidad de Valladolid, 2003.
- Medina V. Javier, Varela Barrios Edgar (red.), *Globalización y gestión del desarrollo regional*, Universidad del Valle.
- Nowińska-Łązniewska Ewa, *Regionalne strategie innowacyjne wyzwaniem i szansą dla polskich regionów w kontekście procesów integracyjnych*, [w:] *Studia Regionalne i Lokalne* nr 2-3/2002.
- Olejniczak Karol, *Apetyt na grona? Koncepcja gron oraz koncepcje bliskoznaczne w teorii i praktyce rozwoju regionalnego*, [w:] *Studia Regionalne i Lokalne* nr 2(12)/2003.
- Osmańczyk Edmund Jan, *Enciclopedia Mundial de Relaciones Internacionales y Naciones Unidas*, Fondo de Cultura Económica, México-Madrid-Buenos Aires, 1976.

- Otok Stanisław, *Geografia polityczna*, PWN, Warszawa, 2000.
- Padée Jacek, Inetelektualna droga Fernando Henrique Cardoso, [w:] *Ameryka Łacińska* nr 1(39), CESLA, Warszawa, 2003.
- Panadero Moya Miguel, Laurelli Elsa (red), *Procesos regionales y de formación territorial en América Latina: tendencias y proyecciones*, CESLA, Warszawa, 2002.
- El pensamiento de la CEPAL*, Editorial Universitaria, Santiago de Chile, 1969.
- Perroux François, Uwagi o pojęciu 'biegun wzrostu', [w:] *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej PZLG*, zeszyt 3-4, PAN, Warszawa, 1978.
- Pinto Aníbal, *Chile, un caso de desarrollo frustrado*, Editorial Universitaria, Santiago, 1973.
- Ponsard C., *History of Spatial Economic Theory*, [nadbitka].
- Popper Karl R., *Logika odkrycia naukowego*, PWN, Warszawa, 2002.
- Porter Michael, *Porter o konkurencji*, PWE, 2001, Warszawa.
- Prebish Raul, *Kapitalizm peryferyjny*, [nadbitka].
- El proceso de la integración en América Latina y el Caribe en 1993*, BID/INTAL, Buenos Aires, 1994.
- Przestrzeń krajów trzeciego świata. Problemy metodologiczne*, PZLG z. 1-2, Instytut Geografii PAN, Warszawa, 1974.
- Rościszewski Marcin, Badania geograficzne a problematyka krajów gospodarczo słabo rozwiniętych [w:] *Przegląd Geograficzny* t. XXXIX z. 1, 1967.
- Rościszewski Marcin, Przestrzeń krajów Trzeciego Świata – problemy metodologiczne, [w:] *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, PAN, Warszawa, 1974.
- Rościszewski Marcin, *W sprawie nowych kierunków badań krajów Trzeciego Świata*, PAN, Warszawa, 1979.
- Sachs Ignacy, Ekorozwój: podejście planistyczne [w:] *Problemy Geografii Rozwoju*, PZLG, z. 4, 1981.
- Sachs Ignacy, *La lógica del desarrollo*, Red latinoamericana Celso Furtado, <http://www.redcelsofurtado.edu.mx/>, 2003.
- Sagan Iwona, *Region i miejsce w nowych koncepcjach nauczania geografii*, 2000 [nadbitka].
- Santos Milton, Czas a systemy przestrzenne w krajach trzeciego świata, [w:] *Przestrzeń krajów trzeciego świata*. PZLG z. 1-2, Warszawa, 1974.
- Santos Milton, Specyfika przestrzeni w krajach słabo rozwiniętych: kilka aspektów szczególnych, [w:] *Przestrzeń krajów trzeciego świata*, PZLG z. 1-2, Warszawa, 1974.
- Santos Milton, El subdesarrollo y los polos de crecimiento económico y social, [w:] *Los polos de crecimiento: la teoría y la práctica en América Latina*, ILPES, Santiago, 1978.
- Santos Milton, *A Natureza do Espaço*, EDUSP, Brazil, 2002.
- Stemplowski Ryszard (red.), *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Czytelnik, Warszawa, 1987.

- Stöhr Walter, *El desarrollo regional en América Latina. Experiencias y perspectivas*, Ed. SIAP, Buenos Aires, 1972.
- Stöhr Walter, Estrategias de desarrollo local para hacer frente a la crisis local, [w:] *EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano-Regionales* no. 55, Santiago, Pontificia Universidad Católica de Chile, 1992.
- Stöhr Walter, Subsidiariedad: un concepto clave para la política de desarrollo regional, [w:] *Instituciones y Actores del desarrollo territorial en el marco de la globalización*, Ediciones Universidad del Bío-Bío/ILPES, Chile, 1999.
- Sunkel Osvaldo, El desarrollo de la teoría del desarrollo, [w:] *Capitalismo transnacional y desarrollo nacional*, FCE, México, 1981.
- Sunkel Osvaldo, Rozwój myślenia o rozwoju, [w:] *Problemy Geografii Rozwoju*, PZLG, z. 4, 1981.
- Szewrański Szymon, *Rozwój zrównoważony*, Instytut Kształtowania i Ochrony Środowiska AR Wrocław, 2002, [maszynopis], (www.ecp.wroc.pl/edu/02_12_03/ekorozwoj.htm).
- Szlajfer Henryk, *Modernizacja zależności: kapitalizm i rozwój w Ameryce Łacińskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 1985.
- Todd David, Ocena koncepcji biegunów rozwoju w analizie regionalnej [w:] *Teoria biegunów wzrostu*, PZLG zeszyt 4-3, 1978 rok.
- Vladar Leo V., Aspectos espaciales del desarrollo regional en la Guayana venezolana, *Revista Interamericana de Planificación*, vol. 15, n. 57, marzo 1981, ss. 124-135.
- Witker Barra Ivan, *Los conceptos de interés nacional y regionalismo abierto en el acercamiento Chile/MERCOSUR*, Chile, 2000 [nadbítka].
- Wróbel Andrzej, Regional Science Association, [w:] *Przegląd Geograficzny* t. XXXIV, z. 2, PWN, Warszawa, 1962.
- Wróbel Andrzej, Pojęcie regionu a metoda regionalna, [w:] *Przegląd Geograficzny* t. XXXIX z. 1, PWN, Warszawa, 1967.
- Współczesna geografia francuska*, PZLG z. 2-3 rok 1988, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa, 1988.
- Żuławska Urszula, Propuesta de la CEPAL de la salida de crisis, [w:] *Unidad, diversidad y dependencia de América Latina*, PTSL, 1991.
- Żuławska Urszula, *Stabilizowanie gospodarki a wzrost. Doświadczenia Argentyny, Brazylii, Chile i Meksyku*, CESLA, Warszawa, 1994.

